

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)"18-19"

Людмила Костенко

ШЕВСЬКИЙ КУСТАРНИЙ ПРОМИСЕЛ НА ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ (друга половина ХІХ – 60-і роки ХХ століття)

У роботі досліджується історія розвитку шевського кустарного промислу на Лівобережному Поліссі, асортимент, крій, технологія виготовлення взуття, а також побут і звичаї кустарів.

Ключові слова: швець, кустар, шевський кустарний промисел, виготовлення взуття, чоботи „втяжки”, кроєне взуття, побут шевців, шевські звичаї.

У другій половині ХІХ століття більша частина України входила до складу Російської імперії. Історико-етнографічний регіон Лівобережне Полісся займала Чернігівська губернія. За сучасним адміністративно-територіальним поділом сюди належать північні райони Київщини, Чернігівщини та Сумщини. У другій половині ХІХ століття більшу частину товарів для населення виготовляли кустарі. Разом з тим відбувалося становлення промислового виробництва. Розвиток кустарних та капіталістичних підприємств став можливим після скасування кріпацтва та утвердження ринкових відносин.

Шкіряні кустарні промисли були предметом вивчення ще у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття як одна з галузей державної економіки. Вчених цікавили ареали поширення кустарних промислів, економічні та технологічні проблеми кустарів, асортимент виробів тощо. За радянського часу вони мало вивчалися. Крім того, кустарництво, яке тоді було у підпіллі, вважалося пережитком капіталізму та переслідувалося владою. Єдиним виданням з цього напрямку знань була книга Г.Й.Горинь «Шкіряні промисли Західних областей України другої половини ХІХ – початку ХХ століття». (К.1986)

Ми зупинимося на шевському кустарному промислі, одному з найпоширеніших на Лівобережному Поліссі. Завдання роботи – дослідити розвиток шевського кустарного промислу, асортимент, технологію виготовлення взуття, а також побут і звичаї кустарів. В основу дослідження покладені відомості з друкованих джерел другої половини ХІХ – початку ХХ століття та польові матеріали автора, зібрані упродовж 2005 – 2007 років.

РОЗВИТОК ШЕВСЬКОГО КУСТАРНОГО ПРОМИСЛУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – 60-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Шкіряне взуття довго було привілеєю заможного населення, з часом увійшло у побут простих людей. У кінці ХVІІІ століття, за відомостями А. Шафонського, чоботи носили тільки жителі південно-східної частини тодішнього Чернігівського намісництва (частина сучасної Полтавщина), а населення її середньої та північно-західної територій (власне Чернігівської землі) було взуте у лапті та постолі,

© Костенко Людмила Анатоліївна – науковий співробітник Музею народної архітектури та побуту України НАН України (м. Київ).

плетені з лика ¹. З другої половини XIX століття завдяки розвитку кожум'яцького та шевського промислів шкіряне взуття стало більш поширеним.

Шевський кустарний промисел краще розвивався у бідній на ґрунти північній частині Чернігівської губернії, де кустарі, мало прив'язані до землі, займалися ремеслом цілий рік та шукали для свого товару ринки збуту. У південній частині губернії, де населення жило переважно із землеробства, шевці працювали тільки у зимовий час, більше на замовлення, ніж на ринок.

У другій половині XIX – на початку XX століття найбільшими шевськими кустарними осередками Чернігівської губернії були Семенівка, Березна, Короп, Глухів, Ічня, Чернігів, Борзна, Середина-Буда (нині Сумщина), Літки (тепер належить до Київщини), Почеп (тепер територія Росії). На початку XX століття Чернігівська губернія за кількістю кустарів, котрі працювали на ринок, була однією з перших у Росії. Чи не найголовнішим її кустарним пунктом було село Семенівка (4 794 кустарів) ². Друге місце належало містечку Березні, де працювало до 2 000 шевців, не враховуючи жінок і дітей до 13 років ³.

Більшість кустарів були малоземельними або безземельними ⁴. У Коропі, за відомостями місцевого дослідника, вони були відірвані від землі і жили виключно промислом ⁵. Шевці Березни половину або третину землі здавали в оренду, оскільки їм вигідніше було займатися ремеслом ⁶. Серед кустарів були і заможні землероби, як родина шевця І.І. Моторого із села Семенівки. У його батька було 10 дітей, із них 6 синів, які шили чоботи. Родина мала коня, півтора гектара землі, яку обробляла самостійно ⁷.

Шевський кустарний промисел Лівобережного Полісся пережив період успіху та часи напруженої боротьби за існування. З другої половини XIX століття шевці багато шили взуття та добре заробляли. Ближче до кінця XIX століття їх почали витісняти з ринків російські шкіряники, у яких товар був дешевший та якісніший. Ці обставини не призвели до знищення промислу, навпаки тоді число шевців, за даними дослідників, зросло ⁸. На початку XX століття їх стало ще більше. Про це говорять такі цифри: у 1898 році шевців у Чернігівській губернії було 3 000, у 1914 році – 10 987 ⁹. Шевський кустарний промисел розвивався завдяки кмітливості шевців, які в пошуках заробітку вирушали на села.

З появою на ринку російського взуття прибутки кустарів зменшилися ¹⁰. Якщо раніше пару чобіт вони продавали за 4-5 рублів, то тепер за 2 рублі ¹¹. Добре заробляли кустарі лише восени, коли зростав попит на їх товар. Зокрема, шевці Березни у серпні, вересні та жовтні отримували за свою працю по 15-18 рублів, усі разом вони шили близько 1000 пар чобіт у день ¹². Після Різдва попит на взуття падав, і ціна на нього знижувалася ¹³. Зимових заробітків шевцям вистачало тільки на гас. Про умови праці кустарів містечка Березни писав тодішній дослідник: „Біля вікна, на колодах, сидять бліді, понурі, зі скуйовдженим волоссям, з тмяним поглядом, як люди перевантажені роботою, вузькогруді, невисокого зросту шевських справ майстри. Зайняті всі, батько з синами, дід з онуками, зять з тестем, майстер з учнем. Сплять не більше 4-х годин, живляться хлібом, огірками і картоплею” ¹⁴.

Розвиток промислу залежав від умов закупівлі сировини та збуту товару. Багато кустарів через відсутність обігових коштів працювали на скупників, якими були купці та багаті шевці. Вони поставляли їм шкіру та забирали вже пошиті чоботи. У Семенівці на місцевих і приїжджих скупників працювало близько 4 200 кустарів ¹⁵. Заробляли шевці мало, зокрема кустарі Коропа отримували за пошиту пару 75 копійок або 1 руб ¹⁶. Багато з них потрапляли у фінансову залежність від скупників і віддавали їм виготовлені чоботи за безцінь. Частина шевців послугами посередників не користувалася. Гроші для придбання товару вони позичали „на віру” у заможних людей, борг віддавали вже після продажу взуття ¹⁷. Описані обставини негативно впливали на розвиток промислу. Щоб звільнитися від боргу, кустарі шили взуття швидко і неякісно. Заможні шевці купували шкіру безпосередньо у виробників. Кустарі Березни привозили її з Седнева –

найбільшого кожум'яцького осередку Чернігівської губернії. Деякі кустарі співпрацювали з банками. Відомо, що шевці Семенівки з часів непу користувалися банківськими векселями¹⁸. Невелика частина кустарів була засновниками кредитно-ощадних товариств. Така спілка існувала у Березні. Вона налічувала 800 членів, а її кредитний капітал становив 60 000 рублів¹⁹.

Шевці виготовляли взуття одноосібно або з синами чи учнями. Кустарі, які не мали коштів для придбання шкіри, наймалися на роботу до своїх багатших товаришів. Їх називали „отпарщиками”, оскільки вони отримували заробіток від кожної пошитої пари. У таких „швальнях” цілий рік з 7 ранку до 12 ночі працювало від п'яти до дванадцяти чоловік. Кращий майстер отримував за пошиту пару 80 копійок або 1 руб, гірший – 50 копійок. Господар, крім того, харчував робітників за свій кошт²⁰.

Пару чобіт майстер міг пошити за дві доби. Якщо все необхідне для цього було заготовлено заздалегідь, він справлявся з роботою за добу²¹. Протягом року шевець разом з помічниками міг виготовити до 500 пар взуття²².

Продавали кустарі свої вироби на ярмарках. Найбільше їх розходилося в період від днів святих апостолів Петра і Павла (12 липня) до святих чудотворців Кузьми і Дем'яна (14 листопада), коли люди, зібравши урожай, справляли собі обнови²³. Піком продажу взуття було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Шевці розповідали: „На Покрову, було б у тебе 30 пар, 30 би і продав”²⁴. Докупували взуття перед Різдвом.

У другій половині XIX століття шевці Чернігівської губернії возили свої вироби на ярмарки до південних українських міст та у Новоросійський край. Кустарі Борзни, Коропа, Новозибкова продавали до 25 000 пар чобіт у землі Війська Донського та на Кавказ²⁵. Борзнянські шевці возили до 2 000 пар взуття на суму до 10 000 рублів на ближні ярмарки та у Полтаву²⁶. Шевці Олишівки близько 5 000 пар взуття поставляли київським торговцям²⁷. Кустарі Коропа торгували на ближніх ярмарках – у Понорниці, Чапліївці, Алтинівці. Вони також відправляли чоботи возами, яких налічувалося кілька десятків (у кожному вміщувалося 250 пар), на ярмарок у Полтаву. Коропські шевці перевозили чоботи і барками через Десну та Дніпро до Кременчука, Катеринослава, де успішно збували. Вони торгували самостійно або віддавали товар скупникам. Останні заробляли по 150-200 рублів від воза. До Коропа за товаром приїжджали також скупники-євреї з Єкатеринославської, Київської (м. Шпола), Полтавської (м. Золотоноша) губерній²⁸.

Частина взуття продавалася безпосередньо у кустарних осередках. Зокрема, шевці Коропа торгували ним на базарній площі з цехової ятки – спеціальної кустарної лавки, а також на шевському цеховому дворі²⁹.

Шевці Чернігівської губернії були спроможні виконати замовлення і на пошиття солдатського взуття. Під час Східної війни (1855 р.) кустарі Березни виготовили 4 тисячі пар чобіт для Сосницького ополчення³⁰.

У кінці XIX – на початку XX століття чернігівські шевці збували свій товар на південь України і навіть до Сибіру³¹. Березнянські шевці здавали чоботи у місцеві лавки, везли їх до Курської губернії, на південь та віддавали скупникам³². Останні торгували ними на чернігівських і полтавських міських ярмарках³³. Шевці Березни також продавали взуття у ближніх місцевостях – Сновську (тепер Щорс), Чернігові, Мені³⁴.

За часів непу кустарі Семенівки виготовлені чоботи складали у бочки (там вони не зминалися), а восени везли на „Вкраїну” (центральна частина України), де продавали по 2 рублі за пару. До них за товаром також приїжджали купці з Полтави, Стародуба та інших міст. Їх знали за прізвищами – Гілька, Крот, Зальопа³⁵.

Після Різдва шевці працювали „на відході” – подорожували селами. На допомогу вони брали двох підмайстрів або знаходили таких на місці. Семенівські шевці вирушили на заробітки цілими „швальнями”. Вони обшивали Чернігівщину і йшли далі на південь, бували навіть у Катеринославській губернії³⁶. Шевці оселялися в окремії родині, виготовляли взуття для всіх її членів, яких могло

бути до дванадцяти, там ночували і харчувалися, а після закінчення роботи шукали іншого замовника. Платою для них були продукти, частіше зернові. Очевидці розповідали: „Заробіток несе – муку на плечах”. Шевці подорожували селами і за радянської влади, під час війни 1941-1945 років та у післявоєнний період ³⁷.

Навчалися шевського ремесла 3-4 роки, починаючи з дванадцятирічного віку. Учні жили у майстра, за його кошт харчувалися, за навчання не платили. Вони опановували шевське ремесло і доглядали його дітей ³⁸. Спочатку майстер довіряв учню розібрати чобіт, який потребував ремонту. Після року навчання він пришивав підшву до старих чобіт, робив дрібний ремонт. Першою серйозною роботою учня було пришиття халяв до передів ³⁹.

Школи шевського ремесла організовували і повітові земства, щоб допомогти людям здобути професію. Земська навчальна майстерня деякий час діяла у селі Тихоновичах Сосницького повіту ⁴⁰. У селі Ваганичах та у слободі Радуль Городнянського повіту була пересувна шевська майстерня. Навчання там тривало 3 роки і було безкоштовним. Приймали до майстерні дітей не молодших 12 років, переважно письменних, яких формували у групи по 18 чоловік. Начальний рік тривав з 1 серпня по 1 липня, 1 місяць були канікули. Учні навчалися з восьмої години ранку до шостої вечора з двогодинною перервою на відпочинок. Випускники майстерні вміли за малюнком або зі слів замовника викроїти та пошити селянське і міське взуття: чоботи, черевики, туфлі, щиблети, венгерки. Разом з атестатом вони отримували безкоштовний набір інструментів. У зимові місяці до майстерні на вакансії приймали всіх бажаючих. Туди також дозволяли приходити стороннім шевцям за порадами або працювати під наглядом майстра ⁴¹.

Після встановлення в Україні радянської влади кустарям заборонили самостійно працювати. Для забезпечення населення взуттям були організовані шкіряні артілі, куди кожум'яки та шевці перейшли на роботу. Такі підприємства діяли в Олишівці, Коропі, Березні, Семенівці, Літках, Ічні та інших кустарних осередках ⁴². Артільна праця була тяжкою, платня мізерною, та давалася взнаки сталінська система керівництва. Швець В.П. Жук з містечка Семенівки розповідав про ті часи: „У нас до війни була артіль інвалідів, я там з батьком працював з 12 років (не мав однієї руки). Я 27 пар (54 одиниці) заготовок за зміну шив. Пішла людина до туалету – обліковець за нею слідом, пішов покурить – на часи. Як запізнився на 7 хвилин, вже не пускали, судили”⁴³. Артіль діяли до 60-х років ХХ століття, тоді їм на зміну прийшли побуткомбінати, взуттєві фабрики.

За радянської влади шевці займалися промислом підпільно. Причиною цього був попит на взуття та мізерна зарплатня, яку вони отримували на державних підприємствах. Якщо ж ремісник хотів працювати легально, на нього накладався великий податок, який важко було сплатити ⁴⁴.

Радянська влада намагалася знищити кустарний промисел. У домівках кустарів проводили обшуки інспектори фінвідділу. Вони забирали виготовлене взуття, на майстрів накладали великі штрафи або віддавали їх до суду. Про жорстоке ставлення до кустарів у ті часи довідуємося з розповіді шевця С.М. Глебка з містечка Березни: “Батько нашив чобіт, позакидав на горище, прийшли з фінвідділу, він їх не пускав, його турнули згори, чоботи поскидали і позабирали. Батько неділю полежав і помер” ⁴⁵.

Безпечніше стало працювати кустарям за керівництва СРСР Л.Брежнєвим (середина 60-х – 70-і роки). Тоді взуття шили багато та продавали його, не ховаючись. Найпрацьовитіші ремісники стали жити заможніше. Один з них розповідав: „При Брежнєву трохи пожили люди, я хату синові побудував” ⁴⁶.

У кустарів на той час покращилася технологія виготовлення взуття. Цьому сприяв їх досвід роботи на державних взуттєвих фабриках та поява у багатьох з них швейних машинок. Серед шевців тоді виділилися „заготовщики”, які пристрочували халяви до передів. Замовлення вони отримували від своїх товаришів, яким залишалось у цьому випадку тільки пришити підшву. Деякі шевці „готовали” близько п'ятнадцяти чоловікам ⁴⁷.

До війни 1941-1945 років шевці виготовляли взуття з простого товару (полуvalu) та юхти, які їм поставляли кожум'яки. Після війни вони почали переходити на хром. Рецепт його виготовлення кустарі перейняли на державних підприємствах. Пізніше, коли радянський режим пом'якшився, хромову шкіру приносили з заводів. Крім того, у містечка, де існувало шевське ремесло, шкіру машинами привозили з Прибалтики, Росії (м. Клинці), Василькова, підшву і каблуки – з Києва, колодки – з Росії (м. Нозибків)⁴⁸. За шкірою шевці також їздили до Василькова, Москви⁴⁹.

Усе необхідне для виготовлення взуття можна було купити і на місцевих базарах та „толкучках”. У Березні у понеділок був спеціальний шевський базар, на який приходили тільки шевці. Вони обмінювалися матеріалом, купували шевські знаряддя, зокрема, дерев'яні цвяхи різного розміру, які продавалися на склянку⁵⁰.

Багато шевців збували взуття на ярмарках. Кустарі Березни возили його підводами до Мени, Седнева, Щорса, Чернігова⁵¹. Семенівські кустарі продавали свої вироби на ярмарках Новгород-Сіверського, Холмів, Понорниці, Корюківки, Чернігова та у ближніх селах. Вони також подорожували на великі відстані – до Західної України (Тернопіль), „на Вкраїну” (центральної України), до Білорусії⁵². Олишівські шевці збували свій товар у Козельці, Острі, Чернігові, у селі Чемер, де був великий ярмарок⁵³. Шевці Середино-Буди продавали взуття на Хуторі Михайлівському⁵⁴. У 50-60-х роках із Семенівки та інших великих кустарних осередків на ярмарок їхало до 50 шевців⁵⁵.

Деякі кустарі продавали товар невеликими партіями, по 4-5 пар, траплялося долали для цього великі відстані пішки. Зокрема, семенівські кустарі подорожували до Понорниці, Машева⁵⁶. Інші шевці знаходили замовників у сусідніх місцевостях. Майстер Андрій Проколіїв з Коропа обшивав села Коропського району: Нехаївку, Рижки, Шабалинів, Нові Млини, Головоньки, Керабутівку та інші. Товар замовникам розвозив на велосипеді. Він був хорошим майстром, про його чоботи казали: „Це проколіївські”⁵⁷.

Деякі шевці приймали замовлення вдома. У містечку Глухові жив знаменитий майстер М.А.Сайчук, який не тільки добре шив взуття, й створював нові його моделі. У неділю біля його хати стояли кінні вози, на яких приїжджали замовники з Шосткинського, Кролевецького та інших районів Сумської області. У нього шили взуття не тільки прості радянські громадяни, але й чиновники Глухова та інших міст⁵⁸.

Ціна хромових чобіт у післявоєнний період становила 240-270 рублів, юхтові були на 20-30 рублів дешевші. За хромові чоботи у 60-х роках платили 60-80 рублів, так само, як і за фабричні⁵⁹.

Кустарі Лівобережного Полісся масово шили взуття до 60-х років ХХ століття, доки на радянському споживчому ринку не з'явилося більше товарів. Деякі шевці Березни та Семенівки працювали до 80-х років, окремі майстри можуть виготовити взуття і сьогодні⁶⁰.

АСОРТИМЕНТ ВЗУТТЯ

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття шевці для простого населення виготовляли взуття з полуvalu (шкіри простої вичинки) та юхти (краще обробленого товару), зрідка з сап'яну (козячої шкіри)¹. Невелика група кустарів шила взуття для купців та поміщиків з дорогих видів шкір: хрому, плату, шевро, гамбургу, які поставлялися з північних російських губерній². За радянської доби кустарі шили взуття з юхти та хрому³.

Шевців, які працювали для вищих верств населення, називали „чистий мастер” або „чистодел”⁴, а створені ними вироби „чистий сапог”⁵. Вживання щодо шевця і його продукції назви „чистий”, очевидно, пов'язано з тим, що він працював з товаром, який не давав бруду. Бо в процесі пошиття юхтового взуття, майстер мав справу з дьогтем, який був чорним, від чого його одяг дуже бруднівся, крім того, ця речовина мала стійкий, неприємний запах⁶.

У другій половині XIX – на початку XX століття найпоширенішим взуттям серед простого населення Чернігівської губернії були чоботи. Жінки, крім того, носили і черевики ⁷. Дослідники того часу свідчили, що чоботи тут побутували витяжні і кроєні ⁸.

Витяжні чоботи шилися з полувалу та юхти. Нами зафіксовано два їх різновиди: перший – у якому халяви та переди були суцільні, виготовлені з одного шматка шкіри (якщо не вистачало матеріалу, то доточувався задник), у другому – переди виготовлялися окремо та зшивалися з халявою і задником, які були вирізані, як одна деталь. Витяжні чоботи доходили до колін ⁹ або були такими довгими, що їх на носі густо морщили ¹⁰. Таке взуття мало злегка підняту догори носову частину, низький каблук, набраний зі шматочків шкіри. Хто був заможнішим, замовляв його вищим. Чоботи з полувалу могли бути жовтого кольору, якого шкіра набула у процесі дублення, а також чорного, коричневого, червоного, зеленого ¹¹. Витяжні чоботи виготовляли до 50-х років XX століття¹².

Кроєне взуття більше шили з юхти. Традиційні селянські чоботи склалися з передів, халяв, які кроїлися разом із задниками, та підосви. Вони були середньої довжини або високими, під коліном фігурно вирізаними. До чоловічого варіанту з вивороту пришивалися „вуха” для зручного одягання. Переди і задники чобіт були невисокими та твердими, носок у них був округлий або до кінця злегка звужений. На місці з'єднання переду і задника було покладено два стійки. Переди святкових чобіт кроїлися „з шийкою” (чоботи „до шийок”), робочого – без неї („резні” ¹³, „у накладку”¹⁴). Каблук у них був невисокий, набірний ¹⁵. В середині чоботи були не утеплені, лише мали шкіряну чи полотняну підкладку. Жінки у будень носили чорні чоботи, у свято червоні¹⁶. Молодь полюбляла чоботи „на рипах”. Їх робили на спеціальній підосві, яка при ходьбі рипіла. Юхтові чоботи вважалися практичнішими, ніж виготовлені з полувалу, бо змащувалися дьогтем, який не пропускав воду. Описане взуття шили до 50-60-х років XX століття ¹⁷.

Заможні чоловіки носили чоботи, які закривали коліна, щоб у холодну пору не мерзнути. Таке взуття щільно прилягало до литки та спереду мало „фартушок” – фігурну деталь, доточену до халяви. Цей вид чобіт побутував ще у 30-х роках XX століття ¹⁸.

На Глухівщині заможні чоловіки носили чоботи вище колін, з гострими носами. Їх наколінна деталь та переди оздоблювалися яскраво вишитим квітковим орнаментом, до задників кріпилися жовті ланцюжки. Їх різновидом були літні черевики у формі човника, з короткими халявами, чорного кольору, з синім відливом. Місце з'єднання халяв і передів тут оздоблювалося аплікацією зі шкіри у формі зубців ¹⁹.

Для жінок шевці виготовляли юхтові або хромові черевики з довгими халявами, які мали спереду шнурівку ²⁰. В Ічні їх шили з короткими загостреними носками, на невисокому набірному каблуку ²¹. Міщани Ніжина носили черевики з „мідними гвоздиками”, до яких одягали товсті білі панчохи²². На півночі Сумщини таке взуття робили з „тарактушками”. Воно мало дерев'яний каблук, у який швець, для досягнення звукового ефекту, насипав горох ²³.

На початку XX століття побутували чоловічі хромові чоботи „утінки”. Свою назву вони отримали завдяки довгому, шириною близько „двох пальців” носку, який нагадував качиний ніс. З такими ж передами шили і жіночі туфлі. Вони могли бути світло-коричневого кольору, спереду перехрещені „запоночками”. Каблуки у таких туфлях були набірні або дерев'яні, обтягнуті шкірою. До Жовтневої революції таке взуття було у заможного населення, пізніше його носили жінки радянських офіцерів та чиновників. А взагалі жіночих туфлів на Лівобережному Поліссі шилося мало. У Семенівці перед війною був тільки один „тухольний мастер” Йосип Месяц ²⁴.

У повоєнний час модним чоловічим взуттям були чорні юхтові чоботи з високими щільними халявами, які відкочувалися і відкривали білу підкладку з баранячої шкіри ²⁵.

До та після війни чоловіки носили чоботи під назвою „джімі”, пошиті на зразок офіцерських. Вони відрізнялися від традиційних широкими, продовгуватими носами та високими щільними халявами. „Джімі” шилися виключно з хромової шкіри і вважалися вишуканим взуттям, доступним не кожному. Їх носили „багаті кавалери на легку портянку”. З часом шевці почали виготовляти „джімі” для жінок, але з нижчими, ніж для чоловіків, халявами ²⁶.

У довоєнний та післявоєнний період побутовали також „варшавські чоботи” з юхти чи хрому, пошиті за польським зразком ²⁷. До Жовтневої революції їх носили виключно купці та поміщики ²⁸. Такі чоботи відрізнялися від традиційних високими та м'якими передами і задниками ²⁹.

Приблизно у 60-х роках у моду увійшли кроєні хромові чоботи з м'якими халявами, які у литці були щільними, а нижче неї склалися у „гармошку”. Таке взуття носили чоловіки і жінки ³⁰.

У 50-60 роках шевці виготовляли жіночі чобітки під назвою „руминки”, на зразок фабричних, імпортованих з Румунії. У магазинах таке взуття купити було важко. „Руминки” шилися з чорного або коричневого хрому, мали широкі, округлі носки, короткі халявки зі шнурівкою спереду. Шнурки затягувалися у металеві кільця („пістони”). Каблук у такому взутті був середньої висоти, широкий, злегка звужений донизу („віденський”). Його робили зі шкіри або дерева (взуття „на корках”). „Дамський” майстер Федір Кравченко з Березно халявки „руминок” шив з відворотом, переди оздоблював машинною строчкою (сіточка), на боковинах робив випуклі рельєфні лінії у формі завитка, для цього на шкірі наводив контур малюнка, на нього наклеював шнурок і закріплював машинною строчкою ³¹. Зимовий варіант „руминок” утеплювався фабричним хутром ³².

У 50 – 60-х роках чоловіки та жінки також носили фетрові чоботи, виготовлені за зразком фабричних. Їх, як і „руминки”, у магазинах купити було важко. Халяви такого взуття були пошиті зі щільного білого фетру, а переди і задники з коричневої або чорної шкіри. Зовнішня сторона халяви оздоблювалася сердечком („чирвою”). Каблук у таких чоботях був невисокий 1,5 см ³³.

Останнім часом шевці виготовляли чоловічі ботинки та чоботи на замку, жіночі чоботи, туфлі, босоніжки тощо ³⁴.

ВИГОТОВЛЕННЯ ВЗУТТЯ

Швець виготовляв взуття у своєму житловому приміщенні. Його робоче місце було біля вікна, напроти печі. Виготовляв майстер взуття вручну, на колінах. У пізніші часи переди до халяв пришивав швейною машинкою. Швець сидів на спеціальному стільчику, який називався „крісло” ³⁵. Найпростіше сидіння робили з дерев'яного пенька, у якого вибирали середину, а зверху набивали шкіряні паски ³⁶. Також були стільчики на трьох ніжках, з круглим, заглибленим сидінням, виготовлені з верби. Пізніше у побут увійшли „крісла” з квадратною основою, на яку набивалася шкіра або шкіряні паски шириною три сантиметри. Оскільки майстер працював сидячи, спеціальні конструкції стільчиків мали полегшувати його фізичний стан ³⁷.

Шевці мали також невеликий столик „верстак” з висувною скринькою, у якій зберігалися інструменти. На його кришці, у двох неглибоких гніздах, зроблених з планочок, лежали залізні цвяхи та дерев'яні „шпильки” для прибиття підшви ³⁸.

Перш ніж приступити до пошиття взуття, швець заготовляв дратву, „клейстер”, „шпильки”.

Дратвою зшивали деталі чобота. Її скручували („сукали”) з кількох конопляних ниток, прикріплених до цвяха у стіні. Після того дратву покривали смолою та натирали воском, щоб була слизькою. Перед пошиттям взуття дратву потрібної довжини відрізали, кожен з її двох кінців заправляли у роздвоєну щетину дикого кабана і майстерно скручували, казали „робили рисви”. Свиняча щетина виконувала роль голки. Шили взуття обома кінцями дратви, двома руками

навперемін. Пізніше щетину замінили залізним гачком. Тоді у роботі був задіяний тільки один кінець дратви, що знижувало міцність підошви.

„Клейстру” (клей) використовували для приклеювання деталей взуття. Її виготовляли з дрібно помеленого запареного водою борошна, товченої картоплі, клею вишневого та сливового дерева. Жартома говорили, що переди у чоботях зроблені з хлібної шкоринки.

Кращим матеріалом для „шпильок” був клен. Вибір деревини пояснювали так: „Клен не боїться води, як не стій у воді, не розкисне”. В той же час остерегалися брати у роботу березове дерево, яке у воді „бубне”. Клен обстругували, сушили, різали на коліщата, які у свою чергу дрібнили на плашки і вже з них робили „шпильки”³⁹.

Мірки знімали за допомогою шнурка або смужки паперу, серед них: довжина ступні, окружність у пальцях, підйом, об’єм литки. Майстри також мали „модельки” з картону, які відповідали певному розміру і фасону взуття⁴⁰. Кроїли виробу закрійним ножом шириною „у два пальці”, щоб було видно матеріал. Це робили на спеціальній дошці, яка називалася „кройніца”. Її виготовляли з дерев м’яких порід – липи, осики, берези, клена, верби, щоб не тупився ніж. Ширина „кройніци” була близько 60 сантиметрів, довжина близько 1 метра⁴¹.

Переди кроїли з міцнішої шкіри, яка бралась зі спини тварини, на халяви ішов тонший товар, з „пахви”⁴². З середньої коров’ячої шкіри виходило 4 пари чобіт⁴³. Підосва була товстою, з конячої або волячої шкіри кустарної вичинки („чепрак”) та заводської („бланк”)⁴⁴. На підкладку („пудклейка”, „піднаряд”) використовували свинячу шкіру. Чоботи з неї шили рідко, бо вони пропускала воду. Підкладку також робили з цупкого полотна або білої баранячої шкіри⁴⁵.

Юхту перед розкроєм та пошиттям при потребі фарбували, частіше у чорний колір. Для цього на її „лице” наносили залізний купорос. Чорний колір утворювався завдяки поєднанню дубильної кислоти, якою була насичена продублена шкіра, та окису заліза. Як фарбу використовували і металеві відходи з-під точила, настояні на воді. Помашена таким розчином шкіра чорніла за добу⁴⁶. У Літках чорну фарбу отримували з бурякового квасу, який певний час тримали у залізному чавунці. Полувал тут фарбували у зелений колір відваром молодого листя яблуні, у жовтий або коричневий з пожовклого листя цього дерева або цибулиння⁴⁷.

Юхтову шкіру перед розкроєм для пом’якшення мастили дьогтем з боку міздри та „викачували” (розминали) руками. Цю роботу також могли доручити „юхтарю”, який виконував її на спеціальній дошці з отвором, при потребі він міг шкіру і почорнити.

Витягували халяви і переди на спеціальній дерев’яній дошці у формі чобота, яка називалася „кручок”, „крук”, „кручче”. Окремо переди витягували на „полукруччях”, одночасно на ліву і праву ногу. Щоб отримати витяжку, шкіру насаджували на „кручок” або „полукруччя”, змащені житнім тістом, і розтягували у потрібних напрямках. У Семенівці це робили за допомогою фуги – залізного інструмента, який мав стержень посередині та робочі частини (пластини) по боках. По завершенні операції витяжку закріплювали на „кручку” гвіздками і залишали сохнути. Після того знімали, мастили дьогтем та викачували руками, щоб була м’яка (тверда – „каляна”)⁴⁸.

Деякі шевці на поверхню „витяжки” наносили малюнок методом тиснення. Це робили за допомогою спеціального пристрою – „рольки”. Він являв собою рухома вісь, прикріплену до стелі ременями, на її кінці був залізний каток із зубцями довжиною близько десяти сантиметрів. Шкіру ролили на спеціальній дерев’яній дошці, яка вгиналася. У Седневі відбитки на шкірі називали „вівсянка” (ромбики), „просянка” (кола)⁴⁹.

Виготовлення кроєних чобіт починалося з пришиття („тачання”) халяв до передів. Після того з вивороту зшивалася халява із задником, для зручності її одягали на „правилля” (два довгих дерев’яних бруски).

Далі укріпляли переди і задники. Для цього у них вклеювали товсту шкіру, частіше конячу. Її можна було замінити липовою корою („лубком”), яку попередньо розмочували і обстругували за викройкою. Поверх неї накладали полотно. (Переди і задники легкого взуття укріплювали мішковиною). Далі заготовку чобота приміряли на дерев'яну колодку („копил”), яка відповідала певному розміру та фасону взуття. Якщо нога мала високий підйом, на колодку, у місці його збільшення, набивали „личини” (шматочки шкіри).

Наступний етап пошиття чобота – виготовлення підошви. Перше до колодки прибивали устілку, яка могла бути шкіряна або виготовлена з берези чи ясеня. Після того на неї за допомогою плоскогубців натягували заготовку чобота, прикріплювали її трьома цвяхами і разом з устілкою міцно стягували дратвою („циркували”). Під час цієї операції послуговувалися „кривим” шилом (дугоподібним). У чоловічих чоботах по краю устілки прибивали рант (шкіряна смужка, шириною 2 сантиметра). На товстій підошві він міг бути відсутній. Після цього ближче до каблука клали „вимостку” – шматочок шкіри або липову пластину, з розрахунку на те, що остання утопчється (тепер супінатори) ⁵⁰.

Щоб чоботи рипіли, „вимостку” робили з двох шкіряних пластин. Вони вирізалися „хвостиком”, склалися лицем до лиця і приживлялися з одного кінця маленьким цвяшком. Таку „вимостку” виготовляли з товстої шкіри („хунтовий товар”) або тонкої, яку для набуття міцності тримали в солярці. При ходьбі пластини рухалися в сторони та рипіли.

Товар для підошви намочували водою і для щільності вибивали молотком. Після того його приживляли до колодки цвяхами і разом з рантом обрізали „рантовим” ножем. Тоді проколювали шилом підошву, брали шпильку, яку до того тримали в зубах і одним ударом молотка забивали. Для надійності взуття підбивали у дві шпильки. Підошву також могли пришити дратвою. Тоді на її поверхні робили неглибокий надріз, всередині якого ховали шов ⁵¹. Підошву також приклеювали смолою.

Наостанок робили каблук („підбор”). Його набирали з обрізків шкіри („ласкуття”) та прибивали довгими дерев'яними цвяхами („колеєм”). Верх каблука усаджували дрібними залізними цвяхами. Зверху могли прибити підкову або металеві косячки. Дерев'яні каблуки вистругували з вільхи, яка була легкою на вагу ⁵².

Готовий чобіт звільняли від колодки. Для цього по підошві злегка били молотком, щоб відстали цвяхи, якими вона була прикріплена. У колодці також був отвір, куди вставляли спеціальний ключ, за допомогою якого її витягували. (Колодка складалася з двох деталей, верхньої – „гестки” і нижньої – „поноски”).

Після цього чоботи мали пройти кінцеву обробку. Щоб виявити виступаючі „шпильки”, взуття одягали на залізну „лапу” і стукали по підошві молотком. Зачищали їх „рашпілем”, а також „драчкою, терпушком, шкурочкою, скляночкою”. Щоб надати заднику потрібної форми, його відтягували „клесачкою”. Шви на поверхні задника вирівнювали „відводкою”, яку перед тим нагрівали. У чоловічих чоботах рант робили зубчастим. Для цього нагрівали на вогні рантове коліща, занурювали його у чорний віск і проводили по шкірі. Якщо рант не накочували, він був непомітним. За допомогою нагрітого на вогні „хумеля” прогладжували („косували”) торцеву частину підошви та змащували її воском. Нагрітим „амбузом” прогладжували („косували”) підошву та каблуки ⁵³. Після того трохи намочували халяви, вставляли у них „правиля” і клали у тепле місце для надання їм стрункості. Якщо халяви треба було розширити, між „правилями” вставляли клин („стрілицю”). Якщо їх хотіли зробити „гармошкою”, шкіру придавлювали кліщами, формуючи 4-5 кілець, далі вона осідала сама ⁵⁴.

У кінці чоботи глянцеювали воском, полірували гладенькою паличкою ⁵⁵. Їх також покривали „глазуррю”, яку купували у магазинах ⁵⁶.

ПОБУТ ТА ЗВИЧАЇ ШЕВЦІВ-КУСТАРІВ

Кустарі мали своєрідні побут та звичаї. На Лівобережному Поліссі ще у кінці XIX століття існували ремісничі цехи. Раніше вони виконували завдання організації виробництва, збуту продукції, охорони економічних інтересів ремісників, а також брали участь в охороні та обороні міста¹. З часом частина цих функцій втратилася. У цеховиків Коропа і Ніжина від старого устрою залишилася взаємодопомога при продажі виробів². Чернігівські цеховики збиралися раз на рік на обід, вносили до спільної каси гроші, які використовували на оздоблення церковного іконостасу та на позички своїм членам³.

У середовищі цеховиків ще у першій половині XX століття побутувало свято вшанування вогню. Його відзначали восени, коли дні ставали коротшими і з'являлася потреба працювати при світлі. У містечку Березні зміни у роботі кустарів визначали за молотьбою гороху: “Як горох по дорозі валяється – починають уже ввечері робить”⁴. Вшановували вогонь у одне із християнських свят. Тоді шевці збиралися за святковим столом, запалювали велику свічку власного виготовлення, вечеряли, співали. У Березні розповідали: “На Покрову лампу святять, щоб робить увечері. Заможують ... називається христять лампу”⁵. У Семенівці шевці за святковим столом збиралися двічі. Перші „засідки” у них були на Першу Пречисту (Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня), коли багатші кустарі наймали на роботу „отпарщиків” і ставили для них могорич – кварту горілки (пляшка на 4 літри). На Другу Пречисту (Різдво Пресвятої Богородиці, 21 вересня) робітники переходили до роботи при світлі, і хазяїн влаштував для них „другі засідки”⁶.

У кустарів зберігався звичай запалювати у церкві свічки власного виготовлення на великі християнські свята. Очевидно, він пов'язаний зі вшануванням вогню. У Березні приносили свічки до храму на Різдво, Воскресіння Христове, Покрову⁷. Кустарі Борзни запалювали їх у церквах 1 листопада – у своє цехове свято Кузьми і Дем'яна⁸. Шевці Олишівки у великі річні свята приносили на богослужіння шість великих зелених свіч. Вони розташовувалися по обидва боки церкви, по 3 чоловіки, один за одним, двоє з них відділялися від своїх рядів і з запаленими свічами прямували у вітвар, один у східний, другий у західний, і там стояли, доки читалося Євангеліє, потім цією ж дорогою поверталися назад. Старший серед них („старшинець”) відвідував церкву з символом влади – жовтою очеретяною палицею. Вона була висотою близько двох аршинів (1,4 метра), мала великий срібний набалдашник з протягненими у нього різнокольоровими стрічками. „Старшинець” тримав її у руках, не торкаючись землі. У інший час палиця зберігалася у церковній ризниці⁹.

Будні шевців були одноманітними. Щоб якось себе розважити, вони заводили у помешканнях пташок – щиглів та чижів. “Мій батько шиє, на його плечах або на голові сидить щиголь, співає”. “Строчиш машинкою чи ніж гостриш об камінь – щиголь співає, аж заливається”. Шевці також підторговували пташками, на яких було багато замовників. У Чернігові за чижа платили 1 руб¹⁰.

Пташок ловили за допомогою спеціальних пристроїв – сільця або западні. Сільцем називали мотузяну петлю, яку розміщували на дереві. Коли пташка ставала на неї лапкою, кінець мотузки тягнули і вона опинялася у пастці. Западня мала вигляд клітки, з незалежними боковими частинами – “западками”. До неї пускали щиглицю, яка своїм родичам “давала склик”. “Западки” у цей час відкривали, у їх середині була приклеєна „підманка” – насіння конопель, соняшнику, яблук. Коли пташка направлялася до наживи, “западки” зачинялися, і вона опинялася у пастці. Тримали пташок усю зиму, на Благовіщення або перед Великоднем їх випускали на волю¹¹.

Шевці були носіями фольклорних традицій. У їх середовищі побутували приказки, анекдоти, бувальщини та жарти.

З приказок довідуємося про значення шевського ремесла для родини шевця. „Якби шевцеві не клесачка, то він брехав би, як собачка”, „Якби шевцеві не

правило, то його б скривило”, „Якби шевцеві не щетина, то пропали б жінка і дитина”¹².

У середовищі шевців побутував анекдот, у якому протиставлялися українці та росіяни. „Кацап і українець засперечалися, чия мова краща. Кацап каже – голянице, а українець – халява– а– а –а”¹³.

Період фінансової скрути, який наставав після Різдва, шевці виразили у такій приказці: „Сонце вгору, шевці вниз”¹⁴. Технологію заправлення конопляної дратви у свинячу щетину вони передавали учням алегорично: „Як заженете свиню у коноплі, будете сапожниками”¹⁵. У Березні про якість взуття жартували: „Гарантію даю, що від Покрови до Вознесіння будеш носить”, маючи на увазі відстань від храмів Покрови Пресвятої Богородиці до Вознесіння Хрестового. Або казали: „Моє діло з рук збути, а з ніг вони самі звалиться”¹⁶.

У середовищі шевців народилися своєрідні мовні кліше, які характеризували неякісний товар та його виробників. Погано виготовлені чоботи називали „лепеники”, „перепічки”, їх виробників – „колупанці”, „партачі”¹⁷.

Про одного з них розповідали бувальщину. „У шевця не було вичиноної устілки, то він одрізав із живої, з шерстю. Дядьки розпізнали, кажуть – тікай з базару, бо тебе поб'ють. А він – я сам їх шукаю. Побачив того дядька – на твої гроші назад, я тобі не тії чоботи продав. Я зробив попу з Брусилова, він просив вставити устілку з шерстю, щоб нога не потіла. Так той дядько ще й могорич йому поставив, щоб залишив йому попові чоботи»¹⁸.

Серед шевців побутували різні вірування та уявлення. Збираючись на торг, вони зверталися за допомогою до Бога: „Дай Бог продать”. Щоб чоботи добре розходилися, на перші зароблені гроші плювали або торкалися ними товару¹⁹.

Чоботи на ярмарку вихваляли так: „Добренні і пошиті ловко”²⁰.

Подаємо розповідь шевця Григорія Михайловича Михальова із села Олишівки Чернігівської області про його промисел у післявоєнний період.

„Після війни було важко. Тоді пуд муки продавали за 800 рублів. Ми з батьком круглий год сапожничали, чинили, то у нас був хліб і до хліба, а люди ж пухлі були. З 4-х ранку до 12 ночі три пари чобіт у нас виходило. Ми шили простий товар – пришви, витяжки, бабам на Десні на льоду більйо стіраць, і хромові чоботи шили. Ми добре робили, то люди до нас ішли. А як будеш перепічки ліпить ...

Я возив чоботи у Чемер на базар. А тоді ж вечірки... Ми пошили шість пар женських хромових чобіт, глазур навели, так вони аж мигають. Як найшло баб... Мені чоботи. – Пожалуйста. Скільки? – 200 рублей. Забрали три пари. А у вас іще є? – Зараз принесу. Одна дівка хромові помірjala. Скільки? – Сімсот, но хромові. Нікому не давайте, я зараз побіжу до матері, принесу гроші. Як окружили мене – приніс, розмели. Батько мені казав по 175 рублів продавати, а я по 200. Одна пара осталась. Баба – Синок, у мене не хватає грошей. А скільки у вас грошей? –160. Натє.

На другий раз взяв 5 пар чобіт, веде мене дівчина до своєї матері. А там дівчат повна печ, красавиць таких, що і в Олишівці нема. Наділа – оце чоботи! Крутиться. Скільки? – 700 рублей. Мати витягує зі столика. Оце поросят продала, дочкам чоботи куплю. Забрали у мене 5 пар по 700 рублей”²¹.

Згідно з викладеним матеріалом, зробимо висновки.

У другій половині XIX – на початку XX століття шевський кустарний промисел Чернігівської губернії був важливою галуззю економіки Російської імперії, за радянської влади розвивався підпільно. Кількість шевців за царизму постійно зростала, у радянський період зменшувалася через репресії.

Кустарі постійно боролися за право на працю, вони вистояли конкуренцію російських шевців та спроби знищення радянською владою. Шевці залишили свої позиції тільки після того, як у магазинах з'явилося вдосталь фабричного взуття.

За царизму шевці виготовляли просте та вишукане взуття, проте найбільше так званого селянського. За радянської влади його асортимент змінився завдяки новим уподобанням населення.

Кустарі належали до активного прошарку суспільства, вони знаходили нові ринки збуту, успішно вели комерційні справи.

Шевці постійно розвивали своє ремесло – освоювали нові технології та інструменти, використовували для пошиття взуття нові види шкір. Деякі їхні вироби можна вважати зразками народного мистецтва.

1. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.,1851. – С. 32.
2. Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.,1989. – С. 23; Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч.,1914. – С. 25, 26.
3. Рыбалкин М. Картинки действительности // Селянин., 1912. – № 18. – С.561.
4. Покульский Н.А. Краткие очерки... – С. 28.
5. Шостак И. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6-7. – С. 156.
6. Записано у с. Березному від шевця Лозка П.Д.
7. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І., 1924 р.н.
8. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С. 27.
9. Там само. – С.28; Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 25.
10. Каталей В.И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т.1. – Спб., 1892. – С.285.
11. Шостак И. Коропские сапожники ... – С.163.
12. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.5 63.
13. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С. 286.
14. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.562, 563.
15. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С.25.
16. Шостак И. Коропские сапожники... – С.162.
17. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.564.
18. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., 1925 р.н.
19. К вопросу о березнянских сапожниках // Селянин. – 1912. – № 20. – С. 631.
20. Записано у м. Семенівці від шевця Верховня О.І., 1932 р.н.
21. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., 1929 р.н.
22. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 163.
23. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С. 286.
24. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К., 1923 р.н.
25. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С.27.
26. Домонтович М. Черниговская губерния. – Спб. 1865. – С.602.
27. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С. 27.
28. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 162.
29. Шостак И. Коропские сапожники. – С. 162.
30. Домонтович М. Черниговская губерния. – С. 599.
31. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 27.
32. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С.387.
33. Рыбалкин М. Картинки действительности. – С. 563.
34. Записано у с. Березному від дочки шевця Кроток Г.І.,1934 р.н.
35. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., 1925 р.н.
36. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 25, 26.
37. Записано у м. Семенівці від шевця Бондаренка М.М.,1931 р.н.
38. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є.
39. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., 1928 р.н.
40. Сапожная и портняжная мастерская в с. Тихоновичах Сосницкого уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №1. – С.16.
41. Радульская учебная сапожная мастерская // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №3. – С. 51– 53.
42. Польові дослідження автора.
43. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П., 1923 р.н.
44. Польові дослідження автора.
45. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М., 1955 р.н.
46. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П.
47. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
48. Записано від шевців Березного та Семенівки.
49. Записано у м. Коропі від дочки шевця Токаревої О.А. та у м. Глухові від онука шевця Савчука В.В.
50. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.,1930 р.н.

51. Записано у с. Березному від шевця Лозка П.Д.
 52. Записано у м. Семенівці від шевців Моторого І.І та Кейкуха Г.Є.
 53. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., 1932 р.н.
 54. Записано у м. Середина-Буда від шевця Сербінова М.П., 1928 р.н.
 55. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П.
 56. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
 57. Записано у м. Коропі від дочки шевця Токаревої О.А.
 58. Записано у м. Глухові від онука шевця Сайчука В.В.
 59. Польові дослідження автора у м. Семенівці.
 60. Польові дослідження автора.
- ***
1. Степовая Н. Малорусская народная одежда // Киевская старина. – 1893. – №12. – С. 449.
 2. Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч., 1914. – – С. 102.
 3. Польові дослідження автора.
 4. Польові дослідження автора.
 5. Шостак И. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6-7. – С. 163.
 6. Запис у м. Семенівці від Старошука В.Я., 1938 р.н.
 7. Пономарьов Н.В. Краткий обзор кустарных промыслов. – Спб., 1898. – С. 83.
 8. Там само; Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1989. – С. 30.
 9. Польові дослідження на Лівобережному Поліссі. Чоботи з колекції Музею народної архітектури та побуту України НАН України.
 10. Записано у м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В.В.
 11. Записано у с. Літки Броварського району Київської області від шевця Пучка П.П., 1928 р.н
 12. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І., 1930 р.н.
 13. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
 14. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
 15. Польові дослідження автора.
 16. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 34.
 17. Польові дослідження автора.
 18. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
 19. Записано у м. Глухові від Савицької Р.П.
 20. Польові дослідження автора.
 21. Черевики з музейного фонду Краєзнавчого музею м. Ічні Чернігівської області.
 22. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині // Українське гончарство. – О. 1994 – 1995. – №2. – С. 38.
 23. Записано у м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В.В.
 24. Польові дослідження автора у Семенівці, Березному, Коропі.
 25. Записано у м. Коропі від Іванченко Л.Ф., 1936 р.н.
 26. Польові дослідження автора у Березному, Коропі, Глухові.
 27. Польові дослідження автора у Середино-Буді, Березному, Коропі, Літках.
 28. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 163.
 29. Польові дослідження автора в Олишівці і Середино-Буді.
 30. Записано у селі Літки Київської області від Краснощок Г.Ф., 1927 р.н.
 31. Записано у селі Березному від шевця Кравченка Федора Івановича.
 32. Зберігаються у краєзнавчому музеї с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області.
 33. Записано у м. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
 34. Польові дослідження автора.
 35. Польові дослідження автора.
 36. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
 37. Записано у м. Коропі від Токаревої О.А., шевця Верченка І.Я. та у с. Седневі від Кожум'яченка М.О.
 38. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І. та у с. Літках від шевця Слюсаря Г.М. 1924 р.н.
 39. Дослідження автора у Семенівці, Олишівці, Березному, Коропі.
 40. Польові дослідження автора.
 41. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К., у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
 42. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
 43. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 162.

44. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М. та у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., 1929 р.н.
45. Записано у с. Семенівці від шевця Барабаша М.К., у м. Березному від шевця Кравченка Ф.І, у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
46. Польові дослідження автора.
47. Записано у с. Літках від шевця Пучка П.П.
48. Записано у м. Седневі від шевців Куся П.І., Шевченка М.П., 1921 р.н., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І, у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
49. Записано у м. Семенівці від шевців Старошука В.Я., Кейкуха Г.Є.
50. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., у м. Середина-Буда від шевця Шаматувського В.В.
51. Записано у с. Березному від шевців Слісаренка М. М., Кравченка Ф.І., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у м. Коропі від шевця Верченка І.Я.
52. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І., у м. Глухові від майстра по ремонту взуття Кононенка М.І., 1924 р.н.
53. Записано у м. Березному від шевців Глебка С.М., Глебка І.Г., 1924 р.н., дочки шевця Кроток Г.І., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
54. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
55. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С.30.
56. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М.

1. Балущок В. Світ Середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С.13,16-17.
2. Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1989. – С. 28.
3. Каталей В.И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. – Спб., 1892. – Т.1. – С. 303.
4. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
5. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М.
6. Записано у м. Семенівці від шевця Верхавня О.І., 1932 р.н.
7. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч., 1874. Кн. 5. – Кн.5. – С. 139.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч., 1874. – Кн. 6. – С. 450.
9. Шишацкий-Ильич А. Местечко Олишевка. – Ч., 1854. – С. 21.
10. Записано у с. Березному від шевців Глебка С.М., Лозка П.Д.
11. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М.
12. Василенко В.И. Опыт толкового словаря по народной технической терминологии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству 12 Археологического съезда. – Х., 1902. – С. 211.
13. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я.
14. Записано у с. Березному від кравця Кравченка Ф.І.
15. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
16. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
17. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у с. Семенівці від шевця Моторого І.І.
18. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
19. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
20. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М.
21. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.

В работе исследуется история развития сапожного кустарного промысла на Левобережном Полесье, ассортимент, крой, технология изготовления обуви, а также быт и обычаи кустарей.

Ключевые слова: сапожник, кустарь, сапожный кустарный промысел, изготовление обуви сапоги „втыжки“, кроеная обувь, быт сапожников, обычаи сапожников.

In work the history of development of a shoe handicraft craft on Levoberejne Polissia, technology of manufacturing of footwear, and as a life and customs handicrafts is investigated.

Key words: shoemaker, handicraft, shoe handicraft craft, manufacturing of footwear, boots "vutijaki", modeling footwear, life of the shoemakers, customs of the shoemakers.

Павло Ямпонець

РІВЕНЬ ТА СКЛАД ХАРЧУВАННЯ РОБІТНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В 20-і РОКИ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується питання енергетичного рівня та якісного складу харчування як одного з найважливіших показників добробуту робітників державної промисловості України в 20-і роки XX століття. На підставі аналізу статистичних джерел та монографічної літератури підкреслюється факт недостатнього вивчення цієї проблеми. Застосувавши порівняльну характеристику, автор побудував динамічний ряд змін у рівні харчування робітників окремих виробничих галузей та населених пунктів республіки, з'ясував вплив витрат на харчування на формування структури робочого бюджету, а також оцінив рівень та склад харчування через порівняння із фізіологічними нормами та довоєнними даними 1913 р.

Ключові слова: харчування; робітники державної промисловості; бюджет; вартість бюджетного набору; фізіологічні норми.

Актуальність теми. Суттєвим фактором, що визначає матеріальне становище громадян, є енергетичний рівень та якісний склад їх харчування.

Оцінка стану матеріального забезпечення трудящих завжди тісно пов'язана не тільки зі станом їх прибутків, але і з вивченням видатків, тобто з дослідженням бюджетів населення. Головною структурною частиною видаткової статті бюджету є витрати на харчування. Саме стан харчування найчутливіше характеризує рівень життя населення взагалі. Питання вартості харчування, його питомої ваги у видатковому бюджеті робітників, відношення цього показника до прибутків взагалі та заробітної плати зокрема майже не знайшли висвітлення у працях науковців. До того ж у роки радянської влади інформація про харчування робітників промисловості України періоду непу досить часто замовчувалась або відверто фальсифікувалась. І дотепер нема жодної узагальнюючої історичної наукової праці, яка була б присвячена вивченню рівня та стану харчування населення УСРР в 20-і роки XX століття.

Мета дослідження. На основі вивчення та узагальнення архівних і статистичних джерел, наукових публікацій здійснити комплексний динамічний аналіз енергетичного рівня та якісного складу харчування робітників державної промисловості України в роки непу.

Завдання дослідження.

- проаналізувати стан висвітлення проблеми, узагальнити історичні надбання;
- дослідити енергетичний рівень, якісний склад харчування робітників державної промисловості України у великих, середніх і малих містах (за кількістю мешканців) та за головними галузями промисловості республіки в межах трьох хронологічних періодів: 1921-1923 рр., 1924-1927 рр., 1928-1929 рр.;
- провести порівняльний аналіз обсягів споживання в розрізі основних груп продуктів харчування рослинного і тваринного походження з фізіологічними

© Ямпонець Павло Віталійович – старший викладач Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ.

нормами та оцінити рівень і склад харчування через зіставлення із довоєнним рівнем 1913 р.

Історіографія.

У роботі І. Дубинської вперше в українській історіографії було здійснено спробу проаналізувати енергетичний рівень харчування і порівняти його з рівнем заробітків трудящих [9]. Безперечно, дані автора цікаві, однак страждають вузькорегіональністю і не дають уявлення про стан харчування робітників у межах усієї України. Більшу цінність для дослідника проблеми являють пізніші роботи І. Дубинської, де були подані дані про зміни в бюджетних ресурсах та їх структурних елементах у цілому по республіці, а також у розрізі окремих промислових виробництв, проведена детальна характеристика обсягів споживання продуктів харчування та його якісного складу [10;11]. За тією ж структурою, що і І. Дубинська, провели своє дослідження рівня харчування київських робітників у 1923 році І. Горелик та І. Ліпкес [6]. Зміни в рівні харчування розглядалися авторами за професійним складом робітників з постійним порівнянням з довоєнним рівнем. Суттєвими недоліками цієї роботи можна вважати вузькорегіональність розгляду проблеми. В цьому ж зв'язку робота М. Буяновера теж розглядає обсяги споживання лише на прикладі Донбасу [2]. Особливу цінність для дослідника проблеми являє робота І. Дубинської, видана у 1928 році, яка була, по суті, квінтесенцією всіх попередніх її праць [12]. Автор зробила детальний аналіз ролі харчування у видатковій частині бюджету робітників УСРР з 1920 по 1927 рік. Дуже багато уваги І. Дубинська приділила висвітленню питання про якісний склад харчування та його раціон. Особливим здобутком роботи було те, що заробітна плата, ціни, обсяги споживання продовольчих та промислових товарів розглядалися автором у контексті їх впливу на рівень життя трудящих. Значний інтерес представляє також робота відомого економіста Г. Полляка, де поданий динамічний аналіз бюджету робітників за період від 1922 до 1927 року [16]. Автор охарактеризував ціни та їх вплив на видаткову частину бюджету і зокрема головну його частину – харчування. Були також зібрані дані про енергетичний рівень харчування в порівнянні з довоєнним. На жаль, динамічні показники по харчуванню подані в середньому по СРСР, щодо українських робітників і рівня їхнього харчування, то автор оперує інформацією лише в межах Донбасу і тільки за 1923 та 1924 роки. Як вважає економіст Г. Полляк, для проведення динамічного аналізу всіх показників матеріального рівня на основі бюджетних обстежень, у тому числі витрат на харчування, треба брати за базовий період грудень 1922 року [16, с.11]. Однак ми не згодні з цією думкою, бо, по-перше, вона випадає з динамічних рядів 1921-1922 років, по-друге, заробітна плата в грудні була значно більшою у зв'язку з передсвятковими виплатами, тому ця база не може достовірно відобразити характер динамічних змін бюджетних ресурсів взагалі, а також їх структурних складових частин, у тому числі витрат на харчування.

Чи не єдиною роботою, яка цілком присвячена питанню харчування робітників республіки, була праця В. Нифонтова [14]. Автор висвітлив рівень та обсяги споживання продуктів харчування та його якісний склад як по СРСР, так і по Україні. Вдалим був порівняльний аналіз споживання основних поживних речовин (білків, жирів та вуглеводів) із фізіологічними нормами, що дало змогу прослідкувати за якісними змінами в харчуванні.

У 50-х – 60-х роках не вийшло жодної статті, не говорячи вже про монографії, де б проблема харчування робітників УСРР у 20-і роки отримала більш-менш повне висвітлення. В загальних працях з історії народного господарства та історії робітничого класу є лише епізодичні згадки про харчування, і це при тому, що в них були цілі розділи, присвячені матеріальному становищу трудящих [7;13;23]. Так, К.Шиян обмежився лише згадкою, що з 1921 по 1925 рік збільшилося споживання цукру. Г.Діденко говорить лише про видатки на харчування за один 1925 рік, не подаючи порівняння з попередніми роками, а А. Матюгін зовсім відмовився від аналізу обсягів споживання харчових продуктів у межах України.

Ігнорування проблеми харчування або ілюстративне відображення в роботах істориків та економістів післявоєнних десятиріч продовжується і донині. Деяким винятком на цьому тлі є праця М. Бойка, де автор говорить про можливість всебічного вивчення харчування робітників у 20-і роки шляхом ґрунтового аналізу бюджетних обстежень [1].

Питома вага заробітної плати в прибутках та витрат на харчування у видатках робітничого бюджету у 1920-1923 рр. вказує на те, що відсоток заробітної плати в прибутковому бюджеті збільшився з 37,5% у 1920 році до 76,3% у 1923 році, а витрати на харчування навпаки зменшилися з 70,1% у 1920 році до 36,5% у 1923 році [11, с. 32,35; 19, с. 281, 282]. Треба підкреслити, що бюджет робітників у 1920 році був дуже напружений через незначну частку заробітної плати в загальній сумі прибутків. Тому робітники змушені були поповнювати свій прибутковий бюджет за рахунок продажу власних речей, ведення підсобного господарства і т.д., що разом навіть перевищувало питому вагу заробітної плати. Найвищий відсоток заробітної плати у прибутках робітників зафіксовано в 1923 р. по гірничому виробництву – 84,8%, у них же найменші витрати на харчування – 30,3%. Найнижчий відсоток заробітків мав місце у 1923 році у харчовиків 52,3%, проте найвищий відсоток витрат на харчування – 48,1% [11, с. 33, 38]. У даному випадку цю закономірність можна пояснити дією закону Енгеля, суть якого полягає в тому, що розмір прибутків бюджету перебуває у зворотній залежності з видатками на харчування. Енгель також вважав, що саме питома вага витрат на харчування є найточнішим показником рівня життя населення. Однак дослідження встановило, що тільки рослинне харчування виправдовує положення Енгеля, яке він переніс на все харчування. Окремо зазначимо, що саме у 1920-1923 роках харчування населення міст УСРР складалося в основному із продуктів рослинного походження, які давали до 91,3% усіх калорій добового раціону у 1920 році, 87,5% – у 1922 р. та 85,8% – у 1923 р. [14, с. 27, 54; 17, с. 12; 18, с. 28; 23, с. 20]. Таким чином, закон Енгеля нами застосовано правильно.

Беручи до уваги деякі особливості харчування населення українських міст, вітчизняними дослідниками для розрахунків та аналізу калорійності та хімічного складу добового раціону було взято таку кількість основних поживних речовин на одного дорослого їдця: 100 грамів білків, 60 грамів жирів та 510 грамів вуглеводів, що разом дають 3059 калорій [14, с. 39]. Окремо треба звернути увагу на те, що при обстеженні стану харчування доводиться мати справу з цілими сім'ями, члени яких за віком та статтю різні, а отже, сім'ї мали різний рівень споживання. У зв'язку з цим було введено умовну споживчу одиницю – їдця (дорослий працездатний чоловік віком від 18 до 59 років), до якої прирівнювали усі інші категорії (немовлята, жінки, люди похилого віку). Звичайно, що таке спрощення мало суттєві недоліки. Так, І. Дубинська вважає, що споживчий масштаб "їдець" зменшує необхідну норму білків та енергії, тому що показник не досить точний [10, с. 54]. Однак альтернативи цьому еквівалентові так і не було запропоновано, тому і ми змушені користуватися саме ним. До кінця 1922 року середня кількість теплової енергії, яку одержували від їжі робітники української промисловості, була недостатньою навіть для виконання помірної роботи, не кажучи вже про важку. Показник калорійності особливо знизився в лютому 1922 року і становив 70% фізіологічного мінімуму [14, с. 27; 16, с. 11, 51].

Цей час можна вважати апогеєм голоду після неврожаю 1921 року. Але навіть краший за врожайністю 1920 рік теж не дав трудящим належного рівня енергетичного забезпечення. Так, за перше півріччя 1921 року робітники важкої індустрії одержували менше 2000 калорій в добовому раціоні [1, с. 119]. Тільки на початку 1923 року енергетичний рівень добового харчування робітників досяг фізіологічного мінімуму, а до кінця року на 24,5% перевищив його [7, с. 238; 16, с. 11, 51]. Щоб мати точніше уявлення про калорійність харчування трудящих республіки, порівняємо цей показник з енергетичним рівнем 1913 року. Харчування промислових робітників у 1920-1922 роках за енергетичною цінністю було значно

меншим, ніж у довоєнний час. У розрізі населених пунктів енергетичний рівень харчування у великих містах знизився до 66% довоєнного рівня, у середніх – до 88%, у малих – до 79% [16, с. 11, 51; 17, с. 13]. Серед великих міст у добовому раціоні більше калорій мали робітники Києва. Значно гіршим у цьому відношенні було становище трудящих Катеринослава. У 1920 році калорійність їхньої їжі становила 66% до фізіологічної норми [15, с. 23; 17, с. 13]. Трохи в кращому становищі були робітники середніх міст. Так, у Чернігові в 1920-1921 роках калорійність добового раціону становила 2623 і 2905, таким чином, не набагато відставала від фізіологічного мінімуму [15, с. 26; 22, арк. 21]. Найнижчий енергетичний рівень харчування трудящих республіки по відношенню до норми 1913 року був зафіксований у першій половині 1922 року, коли він становив 66,7% [14, с. 17]. Тільки наприкінці 1923 року калорійність добового раціону досягла довоєнного рівня, а по деяких галузях виробництва навіть перевищила його. Так, гірники та хіміки мали калорійність харчування відповідно на 15,8 та 24,1% вищу за рівень 1913 року [12, с. 95]. Трохи не досягли норми 1913 року тільки металурги та харчовики. Щодо якості харчування, то при аналізі калорійності вона оцінюється через співвідношення в загальній енергетичній масі їжі калорій рослинного та тваринного походжень. Однак, як вважає економіст В. Ніфонтов, "такій методиці оцінки якості харчування притаманна значна умовність" [14, с. 27, 34]. Ми в головному з ним згодні і вважаємо, що доцільніше проводити аналіз даних, розділивши дві основні групи на менші, а останні – на окремі продукти. Але щоб визначити загальні закономірності і особливості змін в якості харчування робітників, почнемо свій аналіз саме з розподілу усіх продуктів на дві великі групи – рослинного та тваринного походження. За період з 1920 по 1923 рік харчування трудящих республіки поступово ставало повноціннішим та збалансованішим саме за рахунок збільшення споживання високоякісних продуктів тваринного походження. Так, якщо в лютому 1920 року калорій тваринного походження в добовому раціоні трудящих було 174, то вже у листопаді 1923 року – 332. [11, с. 32, 40; 20, с. 283]. Щодо місячного раціону, то в 1920 році на одного їдця припадало 140,8 фунта продуктів рослинного і 8,82 фунта тваринного походження, а в 1923 році ці показники відповідно становили 150,3 та 21,6 фунта [15, с.28; 16, с.43; 20, с.284]. Як бачимо, споживання продуктів першої групи за період дослідження збільшилося лише на 6,7%, у той час, як споживання продуктів тваринного походження більш ніж удвічі [14, с. 35; 20, с. 283]. Скорочення споживання продуктів рослинного походження відбувалося за рахунок зменшення в місячному раціоні саме хліба, житнього борошна та круп, що становило на кінець 1923 року проти 1922 року 1,5-2 рази [12, с. 93]. Споживання ж продуктів тваринного походження збільшилося в результаті зростання споживання м'яса. Так, у 1923 році порівняно з 1920 роком споживання м'яса зросло на 88,1%, молока – на 243%, яєць – на 66% [16, с. 68, 70]. Однак, незважаючи на це, група продуктів рослинного походження завжди за обсягами значно переважала групу товарів тваринного походження. Головне місце в харчуванні трудящих УСРР у 1920 – 1921 роках займала група хлібних продуктів, на долю якої в 1920 році припадало в середньому 66% калорій добового раціону, в тому числі у населення великих міст – 68%, середніх – 62%, малих – 71% [17, с. 18]. До групи хлібних продуктів належали: хліб печений, борошно, крупи та бобові. Хліб разом з борошном давав трудящим 78% калорій від усієї групи хлібних товарів, у той час як на долю круп припадало 20%, а бобових – лише 2% [8, с. 13; 15, с. 29]. Виходячи з цього, розглянемо детальніше споживання хліба у 1920 – 1923 роках. Спочатку необхідно звернути увагу на те, що споживання хлібних продуктів взагалі та хліба зокрема відрізняється стабільністю протягом періоду дослідження. Так, у 1923 році порівняно з 1920-им споживання хліба робітниками зменшилося лише на 1% [11, с. 32, 40; 15, с. 35]. Однак при аналізі споживання конкретних продуктів хлібної групи виявляється, що за цей час відбулося зменшення споживання хліба та борошна, вироблених з жита, в 2 рази і збільшення споживання хліба та борошна

пшеничного в 4 рази [11, с. 37]. У цілому в місячному раціоні робітника в 1922 році на хліб припадало 45,7%, у 1923 році – 41,9% від всіх спожитих продуктів харчування [14, с. 49, 52]. Уся ж група продуктів рослинного походження займала в раціоні робітника в 1922 році 89,8%, а в 1923 році – 85,8% [14, с. 45; 16, с. 61]. В цей же час відсоток продуктів тваринного походження становив відповідно 8,8% та 12,3% від загального обсягу споживання [11, с. 40; 14, с. 50]. Друге місце за розмірами споживання займала картопля. В 1922 році відсоток її споживання становив 18,2% у місячному споживанні продуктів харчування робітничим класом, а в 1923 році збільшився до 26,1% [11, с. 32; 12, с. 94; 16, с. 62].

Щодо продуктів тваринного походження і зокрема м'яса, то вони займали в раціоні робітників дуже незначне місце. У 1922 році робітники споживали в середньому всього 2%, а в 1923 році лише 4,5% на місяць [21, с. 20, 23]. Таким чином, оцінюючи загальний стан місячного раціону харчування робітників, необхідно зазначити, що за 1921-1923 роки він відрізнявся одноманітним, в головному хлібно-овочевим складом. Незважаючи на значне збільшення в раціоні трудящих високоякісних продуктів тваринного походження, їх споживання все ж таки було недостатнім, а саме на кінець 1923 року в 10 разів менше фізіологічної норми. [16, с. 35].

Завершуючи аналіз стану харчування робітників республіки, ми можемо констатувати, що його енергетичний рівень протягом 1920 – 1922 років не забезпечував у переважній більшості відновлення фізичних сил трудящих, а сприяв лише підтриманню життя. Тільки з другої половини 1923 року калорійність досягла фізіологічної норми і навіть почала перевищувати рівень 1913 року, що може говорити про її задовільний стан на той час. Однак якість харчування на кінець 1923 року була незадовільна. Необхідної пропорції між споживанням продуктів рослинного і тваринного походження досягти так і не вдалося.

На загальному тлі позитивних зрушень, що сталися протягом 1924-1927 років у динаміці роздрібних цін та рівні заробітків трудящих, відбулися кардинальні зміни в структурі бюджету міського населення УСРР і перш за все його видаткової частини, зокрема витрат на харчування. Темпи зростання заробітків робітників промисловості республіки випереджали темпи підвищення видатків на харчування, що можна вважати позитивним фактором, який свідчить про оздоровлення бюджету трудящих. Витрати на харчування в цей же час перебували на відносно стабільному рівні, не відрізняючись значними коливаннями, і, що головне, мали помітну тенденцію до зменшення. Так, якщо в січні 1925 року робітники витрачали на харчі 33,5% свого заробітку, то в жовтні 1927 року – 27,3% [3, с. 84, 85; 5, с. 32; 12, с. 33]. Іншими словами, у 1927 році робітники витрачали на харчування трохи більше четвертої частини від загальної суми заробленого. Згадаємо, що наприкінці 1922 року цей показник дорівнював 50% [13, с. 168; 16, с. 37].

Позитивні зрушення в бюджеті трудящих вплинули на кількісний та якісний склад їх харчування. Калорійність їжі, що відображає кількісний стан харчування протягом 1924-1927 років, була значно вищою у робітників, ніж у базовому 1913 році. Однак якісний склад харчування і перш за все вміст білків у раціоні перевищував довоєнний рівень тільки з 1926 року.

Питома ж вага білків тваринного походження в їжі робітників республіки у 1926-1927 роках переважала рівень 1913 року на 20,4-31% [4, с. 124; 5, с. 32; 12, с. 33; 16, с. 36]. Перевищення споживання жирів у цей же час становило 44%-52% [4, с.83; 5, с.34]. При цьому кількість вуглеводів мала постійну тенденцію до зниження починаючи з 1925 року в порівнянні з 1913 роком, що пояснювалось зменшенням у раціоні харчування картоплі та хліба. Взагалі треба зазначити, що енергетичний рівень та хімічний склад їжі робітників української промисловості за 1924-1927 роки значно перевищував і показники фізіологічного мінімуму. Показники калорійності харчування у 1924 році були більшими порівняно з фізіологічним мінімумом на 20,3%, у 1925 році – на 11,2%, 1926-ому на – 16,4%, а

у 1927 році на – 18% [3, с. 84-85; 4, с. 82; 5, с. 32; 19, с. 54-55]. Як ми вже зазначали раніше, загальним показником якості є співвідношення вмісту тваринних та рослинних білків у їжі, яке відповідно до фізіологічної норми повинно дорівнювати відношенню 1:2 [16, с. 36-37]. У 1925-1927 роках воно було перевершене на користь білків тваринного походження. При нормі 35% тваринних білків у добовому раціоні 1925 року вони становили 39,5%, у 1926 році – 41,0%, а у 1927 році – 43,3% [4, с. 82; 5, с. 32; 12, с. 33; 16, с. 36]. Важливе значення для оцінки якості харчування має також зіставлення кількості тваринних жирів із загальним вмістом вуглеводів у добовому раціоні трудящих, яке повинно відповідати відношенню 1:10 [16, с. 35, 37].

Цей фізіологічний рівень був досягнутий робітниками української промисловості у 1926-1927 роках. Таким чином, стан харчування робітничого класу у 1925-1927 роках був на високому рівні, а також відрізнявся значно кращим якісним складом, показники якого були вищими як за фізіологічний, так і за рівень 1913 року.

Позитивні зрушення у стані харчування робітників чітко відобразилися в поліпшенні місячного раціону споживання окремих продуктів. Так, споживання яєць зросло у 1927 році на 288%, вершкового масла на – 65,8%, молока – на 22,6%, м'яса та м'ясних продуктів на – 20,7% проти 1924 року [8, с. 13; 18, с. 48; 19, с. 260; 20, с. 260]. Зменшилася кількість хліба, картоплі та рослинної олії. Навпаки споживання цукру у 1927 році значно зросло, перевищивши цей показник 1924 року на 28,4% [19, с. 293, 294].

Безперечним є той факт, що чим вищий прибуток сім'ї, тим кращий стан її харчування взагалі, та значно вищий рівень споживання саме високоякісних продуктів тваринного походження. Так, найбільш матеріально забезпечені сім'ї, де річні видатки на дорослого їдця становили більше 728 карбованців, споживали у 1927 році майже в 7 разів більше вершкового масла, в 4 рази більше яєць, у 2 рази більше молока та цукру, ніж сім'ї з найменшими видатками (до 320 крб.) на рік [12, с. 56; 16, с. 37; 19, с. 294]. Хоча кількість робітників з високою заробітною платою (більше 150 крб. на місяць) зросла у 1927 році у 23 рази проти 1924 року, але в загальній кількості працюючих ця група становила всього 4,9%, тому загальний стан харчування визначався іншою групою із середнім заробітком від 60 до 100 карбованців, що становила 45,6% від усіх робітників, зайнятих у державній промисловості [3, с. 84, 86; 4, с. 27, 40; 5, с. 82; 19, с. 284; 20, с. 259]. Раціон харчування цієї групи відрізнявся від стану харчування найменш оплачуваної групи також значно вищим вмістом саме високоякісних продуктів тваринного походження, відсоток калорій яких був на 10-20% більший [12, с. 56; 19, с. 268, 279].

Розглянемо детальніше споживання окремих продуктів у розрізі промислових виробництв, а саме кам'яновугільного та металообробного, де зосереджувалась переважна більшість (49,1%) робітничого класу УСРР [8, с. 13]. Зокрема, для раціону харчування робітників кам'яновугільного виробництва характерні типові для всієї промисловості республіки поліпшення якості харчування, що проявились у зменшенні споживання продуктів рослинного походження та збільшенні в раціоні високоякісних тваринних продуктів.

Так, споживання житнього хліба гірниками зменшилося у 1927 році на 66,5%, картоплі – на 9,7%, рослинної олії – на 8,2%. Одночасно дуже інтенсивно зросло споживання свинини – на 334,8%, яєць – на 93,1%. Щодо стану харчування у 1927 році робітників металообробного виробництва, то тут характерне значне збільшення споживання хліба житнього – на 36,6%, рослинної олії – на 3,45%, у той же час у середньому по республіці ці показники мають тенденцію до відчутного зниження, відповідно на 52,6 і 3,7% [3, с. 60, 67; 5, с. 20, 29; 12, с. 34; 18, с. 54-55]. Для металургів характерне значне збільшення споживання у 1927 році молока, вершкового масла та яєць відповідно на 22,9%, 56,5% та 77,2% у порівнянні з 1925 роком [3, с. 64, 66; 5, с. 25, 30; 19, с. 293]. У місячному раціоні як гірників, так і металургів споживання яловичини зменшилось і натомість значно збільшилось

споживання свинини (яка подешевшала в цей час) та цукру робітниками обох виробництв.

Якщо провести зіставлення наведених даних споживання окремих продуктів харчування робітниками цих основних промислових виробництв між собою, то чітко простежується факт того, що місячний раціон харчування металургів був насиченішим високоякісними м'ясо-молочними продуктами, ніж це мало місце у гірників. Це знайшло також чітке відображення в тому, що вміст тваринних білків у добовому раціоні робітників металообробної галузі на 32,0%, а тваринних жирів на 23,8% вищий, ніж цей показник у гірників [3, с. 70, 77; 5, с. 28; 19, с. 275].

Отже, раціон харчування робітників металообробної промисловості характеризувався вищими якісними показниками, але нижчим енергетичним рівнем у порівнянні з робітниками кам'яновугільної галузі, які споживали на 11,5% більше вуглеводів за рахунок картоплі та хліба [3, с. 67, 70; 5, с. 29-30]. Споживання картоплі було вищим у робітників добувної галузі у 1927 році на 26,9% [5, с. 28-29; 19, с. 295]. Розглянемо споживання окремих продуктів робітниками найбільших промислових центрів України. Обсяги та якісний склад харчування робітників великих міст республіки значно покращали у 1927 році порівняно з 1925 роком, особливо це характерно для продуктів тваринного походження. Так, споживання свинини збільшилося у Харкові на 114,1%, у Дніпропетровську – на 101,7%. Також значно зросло споживання молока, вершкового масла та цукру. Чи не єдине скорочення у Харкові було у споживанні яловичини. За обсягами споживання з 1925 року лідирує Київ. У 1927 році на 180% збільшилося споживання житнього хліба робітниками Харкова і на 3,2% картоплі [3, с. 64, 67; 5, с. 28, 30]. Навпаки, трудящі Дніпропетровська в цей час скоротили споживання хліба на 63,5% за рахунок споживання пшеничного хліба, яке зросло на 38,2%. Незначний ріст маємо також по вживанню олії в цьому місті – на 1,9% [3, с. 66, 76; 5, с. 20, 29]. Таким чином, більш раціонально та якісно харчувалися робітники міста Дніпропетровська у 1927 році. Вони вживали більше високоякісних продуктів тваринного походження, а саме м'яса яловичини на 21,8%, свинини – на 36,3%, молока – на 41,7% та масла вершкового на 11,3% більше, ніж робітники промислових закладів міста Харкова [3, с. 74, 76; 5, с. 22, 27]. Щодо загальних обсягів споживання в цілому по республіці, то цей показник зріс у 1927 році по всіх продуктах на 5,2%, зокрема споживання продуктів рослинного походження збільшилося на 2,6%, а тваринного значно інтенсивніше на 11,2% у порівнянні з 1925 роком, що переконливо підкреслює факт значного поліпшення якісного складу та загального рівня харчування українських робітників [16, с. 12, 14; 19, с. 290-291].

Як уже підкреслювалось раніше, стан харчування – найбільш важливий та чутливий показник загального рівня добробуту трудящих, тому значне його поліпшення у 1927 році, безумовно, підтверджує факт порівняно кращого матеріального становища робітничого класу української індустрії, що було зумовлене одночасним зростанням номінальних заробітків та зниженням загального рівня роздрібних цін. У сприятливих умовах кон'юнктури народного господарства значно поліпшилися обсяги, енергетична цінність та якісний склад харчування трудящих. При цьому витрати на харчування зменшувались і становили у робітників чверть від прибутків. Виходячи з вищевикладеного, ми повинні констатувати, що добробут робітників державної промисловості УСРР у 1924-1927 роках справді поліпшився.

Значне подорожчання життя, що сталося наприкінці 20-х років, зумовило у свою чергу негативні зміни в структурі прибуткового та видаткового бюджету робітничого класу України. Так, питома вага заробітної плати в прибутках робітників у 1929 році зменшилась до 73,8% проти 88,2% у 1928 році [17, с. 2, 5; 20, с. 260]. Навпаки, видатки на харчування збільшилися до 50,3% від усіх витрат у 1929 році проти попереднього року, коли вони становили 46,6% [17, с. 4,5; 19, с. 295]. Падіння купівельної спроможності номінальної заробітної плати у 1929 році, що пов'язувалося з інтенсивним підвищенням роздрібних цін у той час, як наслідок,

мало погіршення стану харчування населення міст республіки. Так, загальна калорійність добового раціону робітників знизилась у 1929 році проти 1928 року на 5,5% [17, с. 2, 4; 19, с. 296]. При цьому якісний склад їжі теж бажав бути кращим. У раціоні 1929 року калорій від продуктів тваринного походження було на 29,4% менше, ніж у попередньому році [17, с. 4, 5; 20, с. 261]. За цей же час падіння вмісту білків та жирів тваринного походження становило відповідно 17,2% та 36,1% [17, с. 2, 4; 20, с. 270]. Навпаки, рослинні продукти, вживання яких поступово знижувалося у 1924-1927 роках, у 1929 році збільшилося на 8,2% проти попереднього року [19, с. 298; 20, с. 294]. Звичайно, що цей факт можна пояснити намаганням населення якимось компенсувати втрати від нестачі високоякісних продуктів тваринного походження. Особливо чітко простежується зменшення енергетичного рівня добового харчування робітників у 1928-1929 роках при порівнянні цих показників з довоєнною базою. Так, калорійність їжі робітників у 1929 році порівняно з 1913-им знизилася на 4,4% [17, с. 2, 5; 19, с. 286]. Загальна кількість білків у раціоні – на 7,2% і в тому числі вміст білків тваринного походження знизилась на 1,6% [17, с. 2, 5; 20, с. 263]. Щодо споживання тваринних жирів, то воно теж впало на 13,4% у 1929 році порівняно з базою [17, с. 4, 5; 19, с. 294; 20, с. 264]. У 1929 році добовий раціон робітників української промисловості значно збіднів, особливо на продукти тваринного походження в порівнянні як з попереднім роком, так і з 1913 р.

Дефіцит продуктів харчування призвів до погіршення якісного та енергетичного складу добового раціону трудящих республіки у 1928-1929 роках. Зменшення споживання м'яса та м'ясних продуктів у 1929 році проти попереднього року на 27,6%, звичайно ж, вплинуло негативно на увесь білковий раціон робітничого класу УСРР [17, с. 19]. Населення частково компенсувало нестачу м'ясних продуктів збільшенням споживання яєць (які подешевшали у 1929 році). З метою поповнити енергетичний рівень їжі, робітникам нічого не залишалось, як збільшити споживання рослинних продуктів і насамперед хліба та рослинної олії. Так, вживання житнього і мішаного хліба зросло у 1929 році проти минулого року відповідно на 16% та 11,1%, а використання рослинної олії – на 19,4% [17, с. 4, 6]. Тут треба зазначити, що якісний склад хліба, що споживався, теж погіршав, бо майже повністю із раціону було виключено пшеничний хліб.

Важливим фактором в оцінці матеріального становища трудящих республіки є також вартість харчування. За 1928-1929 роки цей показник виявив негативну тенденцію до підвищення. Якщо брати вартість харчування для найбільших виробництв республіки, то з'ясується, що у 1929 році робітники кам'яновугільної та металообробної промисловості в місяць витрачали на харчі на 11,9% більше, ніж у попередньому році, а металурги ще значніше – на 13% [17, с. 15, 19; 19, с. 295-296; 20, с. 268]. Отже, в умовах зростання витрат на харчування добробут трудящих, безумовно, погіршився. Дорожнеча харчів примушувала відмовлятися від високоякісних м'ясних та молочних товарів і замінювати їх дешевшими рослинними продуктами. Результатом цього було загальне збіднення раціону харчування, зниження його енергетичної цінності та якісного складу.

Висновки

Період 1921-1923 рр. характеризується значними негативними явищами в енергетичному рівні та якісному складі харчування робітників державної промисловості України. Зокрема, в 1920-1922 рр. калорійність харчування була достатня лише для підтримання життя, а енергетичний рівень наблизився до фізіологічної норми та показників 1913 р. тільки наприкінці 1923 року. Необхідної позитивної пропорції споживання продуктів тваринного та рослинного походження досягти в той час так і не вдалося.

У сприятливих умовах кон'юнктури народного господарства 1924-1927 рр. значно поліпшились обсяги, енергетична цінність та якісний склад харчування робітників державної промисловості УСРР. Позитивні тенденції в динаміці кількісних та якісних показників харчування були помітні протягом усього цього періоду (особливо при порівнянні з 1913 роком).

Внаслідок об'єктивних та особливо суб'єктивних причин (державна політика) наприкінці 20-х років ХХ століття ускладнилась економічна ситуація, а отже, відбулися суттєві негативні зрушення в рівні та складі харчування трудящих України. Дорожняча харчів примушувала робітників відмовлятися від м'ясних та молочних продуктів і заміняти їх дешевими продуктами рослинного походження, що призводило до загального збідніння раціону харчування, зниження його якісного складу.

1. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. Анализ массовых статистических источников 20-х – 30-х гг. / Н. К. Бойко. – М.: Высшая школа, 1990. – 155 с.
2. Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923 – 1924 гг. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – №1. – С.14-34.
3. Бюджеты робітників і службовців в 1925 р. Статистика України. №155. Серія Х. Статистика праці. – Т.ІІІ. – Вип.1. – Х., 1929. – XXІІ. – 110 с.
4. Бюджеты робітників і службовців в 1926 р. Статистика України. №167. Серія Х. Статистика праці. – Т.ІІІ. – Вип.2. – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – IV. – 182 с.
5. Бюджеты робітників і службовців у листопаді 1927 р. Статистика України. №168. Серія Х. Статистика праці. – Т.ІІІ. – Вип.3. – Х., 1929. – 83 с.
6. Горелик И., Липкес И. Киевский рабочий в 1923 г. Бюджеты, питание, жилищные условия, быт / И.Горелик, И.Липкес.–К.: Киевский губпрофсовет, 1924. – 98 с.
7. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг. / Г. Диденко. – К.: Акад. наук УССР, 1962. – 374 с.
8. Динаміка народного господарства України (1921/1922, 1924/1925 гг.). – Х., 1926. – 150, 13 с.
9. Дубинская И. Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. – Х., 1921. – Вып.2. – С.77-82.
10. Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса зимой 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. – Х., 1923. – Вып.4. – С.123-150.
11. Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в ноябре 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. –1924. – №3. – С.32-40.
12. Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования / И. Дубинская. – Х.: Украинский рабочий, 1928. – 95 с.
13. Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А. А. Матюгин. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 364 с.
14. Нифонтов В. П. Состояние питания городского населения с 1919 по 1923-1924 сельскохозяйственный год / В. П. Нифонтов // Состояние питания городского населения СССР в 1919-1924 гг. – Т.ХХХ. – 1926. – Вып.1. – С.27-54.
15. Питание населения Украины зимой 1920-1921 г. Статистика Украины. Серія V. Статистика обмена, распределения и потребления. – Т.І. – Вып.1. – Х., 1923. – XXVІІІ. – 38 с.
16. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922-1927 гг. – М.: Статиздательство ЦСУ СССР, 1929. – Вып.1. – 100 с.
17. Бюджеты робітників і службовців у 1928-1929 році: ІІ. Поточні щомісячні бюджеты робітників за 1928-29 р. Статистика України. Серія Х. Статистика праці. Т.ІІІ. Вип.2. – Х., 1930. – №192. – 42 с.
18. Состояние питания городского населения СССР в 1924/1925 сельскохозяйственном году. – М., 1926. – 125 с.
19. Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921-1928 гг. – Х., 1928.
20. Україна. Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1929. – Х., 1929. – 436 с.
21. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України.-Ф.582. Статистические сведения по обследованию питания городского населения по Екатеринославской губернии. (1922 г.). – Оп. 1. – Од.зб.205. – Арк.23.
22. Чернігівський обласний державний архів.-Ф.Р-942. Статистические сведения по обследованию состояния питания населения Черниговщины за 1921 г. – Оп. 1. – Од.зб.4580.– Арк.37.
23. Шиян К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925 гг.) / К. Шиян. – К.: Держполітвидав, 1959. – 304 с.

В статье исследуется вопрос энергетического уровня и качественного состава питания как одного из важнейших показателей благосостояния рабочих государственной промышленности Украины в 20-е годы ХХ столетия. На основании анализа статистических источников и монографической литературы подчеркивается факт недостаточного изучения этой проблемы. Используя

сравнительную характеристику, автор построил динамический ряд изменений в уровне питания рабочих отдельных производственных отраслей и населенных пунктов республики, выяснил влияние расходов на питание на формирование структуры рабочего бюджета, а также оценил уровень и состав питания через сравнение с физиологическими нормами и довоенными данными 1913 г.

The article deals with the problem of energy level and qualitative composition of nourishment as one of the most important measure of Ukraine industry workers well-being in the 20-th of the XX century. According to the statistic source analysis and monographic literature the author underlines the lack of investigation of this subject. On the basis of comparative characteristic the author built the dynamic number of changes in workers nourishment of some branches of industry in several districts of the country. He investigated the influence of expense in nourishment and workers budget structure formation, compared the nourishment with physiological standards and facts of 1913.

Key words: nourishment; state industry workers; budget; cost of budget produkt set; physiological standards.

ПИТАННЯ БЛАГОУСТРОЮ ПОЛТАВСЬКОЇ, ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО МАЛОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА КНЯЗЯ О.Б. КУРАКІНА

Стаття присвячена різноплановій діяльності О.Б. Куракіна. Увагу звернуто на питання гармонізації відносин людини та природи.

Ключові слова: генерал-губернатор, князь, місто, розбудова, дороги, сади.

Актуальність питання. Одним із важливих напрямків сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності вітчизняних вчених, державних та громадських діячів. Історичний процес наповнюється іменами, що збагачують наші знання про роль особистостей в історії як держави, так і певних регіонів. Дослідження досвіду попередників у різних сферах діяльності перетворюється на довідковий матеріал, який, окрім наукового значення, характеризується значним позитивним емоційним потенціалом.

Мета роботи. Дослідження практичної діяльності першого малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, який доклав чимало зусиль до перебудови губернських і повітових центрів, його ролі у благоустрої краю, яка охоплюється поняттями відповідальність і професіоналізм.

Історіографія. Нами не виявлені наукові дослідження безпосередньо за визначеною темою. Епізодично подають окремі дані О.М. Білоусько, В.І. Мірошниченко [1], К. Ширяєва [6]. Основні положення статті базуються на матеріалах Полтавської вченої архівної комісії та роботах І.Ф. Павловського (поч. ХХ ст.).

Результати дослідження. 27 лютого (10 березня) 1802 року Олександр I видав указ, за яким створено дві губернії – Полтавську і Чернігівську. Вищою посадовою особою місцевої адміністрації був малоросійський військовий генерал-губернатор, у його віданні до 1836 року перебували обидві губернії, для керівництва якими 1802 року в Полтаві створена канцелярія [1].

Першим генерал-губернатором призначено князя Олексія Борисовича Куракіна. Це був талановитий, освічений, широкого світогляду адміністратор, ініціативний та спостережливий. Був послідовним у досягненні поставлених цілей і надзвичайно працездатний [2, 3]. Ми знайдемо багато підстав для визначення його працездатності вражаючою.

Тактовний у спілкуванні з людьми, князь Куракін водночас був наполегливим і вимогливим, коли це стосувалося державних справ. Вивчаючи архівні справи за період його управління губернією, І.Ф. Павловський констатував наявність власноруч написаних ним пропозицій, вказівок тим чи іншим установам. Він сам укладав повідомлення за всіма справами у міністерства та інші вищі органи, постійно виїжджав у повіти, вивчав стан справ [2]. Губернатор був головним і абсолютним господарем у губернії, видавав усі важливі розпорядження [4]. Усе, що робилося Думою для упорядкування, наприклад, міста Полтави, переважно відбувалося не за її ініціативи, а за розпорядженням начальства. За І.Ф. Павловським, архіви зберігають накази генерал-губернатора або губернатора

© Гармаш Тетяна Петрівна – доцент кафедри екології Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

щодо ремонту мостів, упорядкування вулиць, спуску води тощо [5].

На початку XIX століття у зв'язку з адміністративними реформами велика увага була приділена розвитку губернських і повітових центрів [1].

О.Б. Куракін запланував низку будівель у Полтаві і Чернігові. Першого травня 1803 року імператор писав князю: «Про будівництво нових приміщень у ввірених вам губерніях за змістом доповідей цих розрахунків на всі будівлі суми у зазначені терміни будуть вам асигновані зі скарбниці ... і взагалі доручаю на ваш розгляд, де і які приміщення з визначеної суми побудувати визнаєте ви зручним і необхідним» [2, с. 16]. Куракін користувався довірою імператора Олександра I, до нього приязно ставилися державні діячі того часу Кочубей, Трощинський, Новосільцев, Лопухін та ін., що сприяло успіху у всіх його клопотаннях, а головне – в асигнуванні необхідних коштів. Чимало допомагав видатний державний діяч того часу, рідний брат О.Б. Куракіна. Розпочате грандіозне будівництво вимагало великих магістральних доріг між містами. Пояснюючи вимоги відносно насадження вздовж доріг дерев, генерал-губернатор зазначив: «...посадка дерев необхідна саме для місцевостей без лісу, щоб захистити мандрівників від постійних нещасть, які заподіюють снігові замети. До того ж, я не примушую висаджувати кореневих дерев, це верби, що приймаються скрізь і які нічого не коштують...» [6, с. 62].

25 березня 1804 р. О.Б. Куракін писав брату: «Справа великих доріг і шляхів завершена на моє задоволення. ... Думка п. Кочубея про складність збереження дерев по обидва боки шляхів, зрозуміло, не потребує заперечення, але саме тому не варто використовувати дерева рідкісні й дуже красиві. ... Я тієї думки, що корисна справа, чим більш складна, тим більше вимагає уваги, щоб вона справдилася ... » [2, с. 71].

Генерал-губернатор прокладав дороги там, де було необхідно, а якщо на їх шляху протікали річки, вимагав зводити мости. Ентузіазм і зацікавленість князя у цій справі проявляється в тому, що він особисто пропонував малюнки запланованих мостів і навіть поручнів до них. Дерев'яний міст через Ворсклу в Полтаві був також зведений за наказом О.Б.Куракіна у дуже стислий термін. Послугувалися ним полтавчани і гості міста більше ста років [2].

На особливість українських доріг свого часу звернув увагу князь І. Долгорукий. Подорожуючи до Києва 1817 року, він записав: «Дороги тут обсажені деревами» [6, с. 62]. Це не лише здивувало його, а й сподобалося, оскільки нічого подібного в Росії не бачив [6].

За наказом князя, деревами були обсажені всі старі й нові кладовища [2].

Сміливими були плани кн. Куракіна щодо гідротехнічних споруд на території Полтавської і Чернігівської губерній. 23 жовтня 1803 р. чернігівський губернатор барон фон Фрейндорф повідомив кн. О.Б. Куракіна про рішення Ніжинської міської думи, з огляду на стан вод річки Остра, розчистити її і прорити посередині канал, а також спорудити дамби й укріпити береги. Губернатор, погоджуючись із рішенням міської думи, доручив вивчити цю справу гідротехніку Горському, який перебував у той час у Ніжині. Горський визначив її вартість у 13 тис., причому не розпочинав робіт без дозволу Департаменту водних комунікацій. Князь Куракін, підтримуючи необхідність такої справи, звернувся за дозволом до міністра комерції графа Румянцева. Міська дума планувала забезпечення проекту коштами шляхом організації підписки серед дворян і жителів міста Ніжина. В історії збереглися факти як негативного сприйняття, так і позитивного ставлення місцевого дворянства до нововведень О.Б. Куракіна. Так, багатий поміщик Ілля Андрійович Безбородько, що мав садибу біля річки Остер, навіть не дав відповіді на пропозицію пожертвувати суму для цих робіт. А ніжинський предводитель повіту Почека зібрав серед дворян 541 крб. 70 коп., місцевий городничий вніс 392 крб. [2].

Щоб вирити канал, за розрахунками техніка, необхідно було 49912 карбованців. Таких коштів міська дума не мала. Князь Куракін, визнаючи проведення робіт вкрай необхідним, просив міністра внутрішніх справ асигнувати кошти без сплати відсотків із розстрочкою на 20 років.

У квітні 1805 року міністр фінансів подав на найвище затвердження доповідь про видачу 100000 карбованців із щорічним погашенням по 5000 крб. від цієї суми: 15000 – на облаштування мостової в Ніжині, 49913 – на очищення річки Остра і 35087 – на закінчення будівництва пам'ятника до сторіччя Полтавської битви. Князь Куракін, отримавши необхідні кошти, наказав будівельній експедиції розпочати заготівлю матеріалів, найняти робітників і т. п. Особливу увагу князь звертав на своєчасне проведення робіт і раціональне використання коштів [2].

Маючи на меті підняття економічного добробуту краю, князь Куракін звернув серйозну увагу на судохідність річок губерній [2, 7]. Для цього він вирішив забезпечити прохід суден лівими притоками Дніпра і скоротити шлях до Риги. Князь звернувся з проханням до імператора Олександра I видати розпорядження про відрядження досвідченого офіцера з Департаменту водних комунікацій для обстеження річок Малоросії, що впадають у Дніпро. Департамент відрядив за найвищим розпорядженням інженера Горського, якому доручено було виконати усі вказівки генерал-губернатора. Подаємо інструкцію, призначену Горському, яка підкреслює, наскільки широкими були плани князя Куракіна: «Його Ясновельможність воліє ще відкрити можливість з'єднати «бокові ріки» Дніпра всередині перекопами, обхідними каналами і спорудами водоутримуючих будов і шлюзів... Князь Куракін має на меті особливо скоротити шлях виходу до Риги. Його Ясновельможність, між іншим, вважає особливим об'єктом вивчення р. Іпуть, що впадає у Сож, вважаючи, що можна нею скоротити шлях виходу із сих місць (Малоросії) до Риги, відкривши її хід, обтяжений млинами» [2, с. 73].

На Горського був покладений обов'язок подати до Департаменту «детальну теорію рік». Знайти можливості скорочення шляху із губерній було одним із головних завдань інженера. 1804 року він подав грандіозний проект сполучних каналів між ріками Ворсклою, Пслою, Сулою, Сеймом і Десною, згодом намітив з'єднання рік Десни й Іпуть.

Дослідження Горського переконали у можливості створити водну магістраль, паралельну Дніпру. Згодом інженер визнав дуже складною ту систему каналів, яку він проектував між Ворсклою, Пслою, Сулою і Сеймом. Згідно з пропозиціями Департаменту водних комунікацій, який зацікавився питанням з'єднання Ворскли з Пслою, Горський надав два інших проекти: «1) Псел – Сироватка–Грязна–канал–Боровенка–Боромля–Ворскла. 2) Псел–Сироватка, від села Сомотаєвки–канал–р. Дернова–Ворсклиця–Ворскла» [2, с. 74]. Подав ще проект з'єднання Псла з Сеймом і проекти каналів між Десною і Сеймом. За підрахунками інженера Горського, на складання плану, нівелювання і облаштування каналів необхідно було близько 4 мільйонів карбованців. Грандіозний проект із витратою 4 мільйонів карбованців не був здійснений. Уряд не наважився на такі асигнування. Горський продовжував свої дослідження до 8 березня 1808 р. [2]. Однак ці роки у зв'язку з ускладненням відносин із Францією вимагали інших турбот з боку уряду, і, зрозуміло, що проекти Горського були приречені на зберігання в архіві.

Генерал-губернатор О.Б. Куракін вів справжню битву за майбутнє Полтави. Спорудження будівель планувалося в одному стилі – стилі Санкт-Петербурга, який відрізнявся благородством ліній, спокійною формою без надмірностей і химерності, в основі форм – прямокутник і півколо.

На пустирях розбивали бульвари, висаджували дерева. Князь Куракін провів торги для придбання землі для міського саду. Кращими для цієї мети визначив дубовий гай Кочубея і землі відставного майора Криловського. Об'єднавши придбані землі, Куракін подарував їх місту. Полтава отримала місце для міського саду, де почали розбивати алеї, квітники, ставити альтанки, павільйони, будувати оранжереї [2]. Сад сплановано в англійському, або пейзажному стилі. Робота по його влаштуванню була доручена губернському архітектору М. Амвросимову, а насадження дерев та кущів – садівнику Д. Неванці, якого виписали з Батурина, припускають, з маєтку К. Розумовського [9].

Загалом розбудова міста за новим планом розпочалася з Круглого майдану,

розташованого за 700 метрів від земляного валу стародавньої фортеці. Невдовзі, вже у першій половині XIX ст., майдан перетворюється на парк, який досі є окрасою міста Полтави і його своєрідною візитною карткою. Тут, на місці зустрічі захисників Полтавської фортеці з військами Петра I після битви із шведами, передбачалося спорудити величний монумент [8].

Розбивка парку внесла новий принцип планування площі, яка фактично являє собою круглий парк із навколишньою кільцевою магістраллю і радіальними алеями. Жодне місто Російської імперії, за винятком Петербурга, не мало подібного ансамблю з парком посередині, від якого розбігаються довгі рівні вулиці [9].

Із розбудовою міста Полтави пов'язана історія парку сучасної обласної лікарні ім. М.В. Скліфосовського.

У зв'язку із забудовою околиці міста на частині території, де раніше розташовувалася велика торгова площа, а також на ділянках, куплених у місцевих жителів, було розпочато спорудження Полтавського благодійного закладу – богадільні (нині центральне приміщення Полтавської обласної клінічної лікарні ім. М.В. Скліфосовського). Тут же влаштовано й аптеку, яка була відкрита 11 серпня 1804 року. У вересні 1803 року, за власної ініціативи, Петро Маркович Полторацький сприяв тому, що лубенська аптека виділила для Полтави необхідну кількість ліків із знижкою на 15%. О.Б. Куракін розумів, що цієї одноразової допомоги для функціонування аптеки явно недостатньо. Варіант забезпечення аптеки ліками генерал-губернатор знайшов, видавши 5 листопада 1805 р. розпорядження про закладення ботанічного саду для вирощування лікарських трав [2]. У працях І.Ф. Павловського наведено історичний нарис формування перших ботанічних садів на території Полтави зі стислим описом видового складу дендрофлори [10, 11, 12]. Завідувачу полтавської аптеки І. Сессу, запрошеному князем із Москви, було доручено скласти проект саду і необхідних при ньому споруд. Насадження садів і завідування ними доручалося аптекареві І. Сессу. Весною 1806 р. розпочали висадження дерев та інших рослин. У двох ботанічних садах вирощували 33 види лікарських трав, серед яких кілька видів м'яти, лаванди, меліси, кропу; ромашка, земляний мигдаль, гірчиця, кавове дерево та ін. [10, 12]. Усього на території закладу було насаджено три сади: один фруктовий та два ботанічних. У Полтаві з'явилися нові житлові квартали і поруч новопрокладеної Новополтавської вулиці зазеленіли сади та парки. 1807 року ботанічний сад уже продавав м'яту чотирьох сортів, боже дерево і ялівець, із кожним роком збільшуючи асортимент лікарських рослин, чим поповнював міську казну і фонд благодійного закладу [2].

Уряд орієнтував місцеві органи на культивування корисних рослин. У 1799 році Медична колегія Росії надіслала в Чернігівську управу насіння ревеню, наказавши видати розпорядження лікарям повітів зайнятися посівом лікарської рослини для безкоштовної роздачі населенню. 1802 року Чернігівська управа надіслала насіння в Полтаву з інструкцією щодо розведення.

Що ж до Полтавської губернії, то 1803 року ще не було висновків про результати посіву, проведеного у багатьох повітах, за винятком Кременчуцького, за причини його піщаного ґрунту [11].

Із Чернігівської лікарської управи повідомляли: «успіху чекати не можна, бо, хоча медичні чини всі старання про те прикладають, але не можуть досягти бажаної мети...» [11, с. 648]. Князь О. Куракін, бажаючи поставити справу інакше, довів міністрові внутрішніх справ В.П. Кочубею необхідність організаційної роботи та висловив думку, що краще всього розводити ревінь у ботанічному саду. Міністр не пристав на дану пропозицію. Князь Куракін повторно просив дозволу витратити необхідну суму державних коштів на ці плантації. Міністерство, не вирішуючи питань кредитування, планувало залучити до розведення ревеню винагородами у майбутньому. Поза сумнівом, негативні результати розведення цієї культури були зумовлені недоліками фінансування.

На початок XIX століття припадає спроба закладання садів, існування яких

спрямовувалося на розвиток певної галузі вітчизняного господарства. Ще у кінці XVIII століття, за часів імператриці Катерини II, Міністерство внутрішніх справ вирішило зайнятися на півдні Росії шовківництвом. Директор Катеринославської економії Корбі доручив Азовській губернській канцелярії закласти в Константинограді фруктовий сад і з тутовими деревами для розведення шовківництва, що і було зроблено (Константиноград у той час входив до складу Катеринославської губернії).

Генерал-губернатор О.Б. Куракін, відвідавши Константиноград, побував і в цьому саду. Однак його станом залишився не задоволений, він був у цілковитому безладі. Малоросійська казенна палата вирішила передати сад мешканцям міста.

Плани уряду залучити мешканців до розведення шовківництва на півдні Росії не справилися. Причина цьому – відсутність організації самої справи. Не були призначені фахівці. Уряд цілковито покладався на місцевих жителів. Отже, відсутність організації і коштів були причиною, що розведення шовківництва не справилось [13].

На першу половину XIX століття припадає закладення у Полтавській губернії ряду парків при панських маєтках.

Висновок. Період генерал-губернаторства князя Олексія Борисовича Куракіна справдливо названий «епохою будівництва» [2, с. 22].

Окрім зазначеного вище, за часів керівництва князя Куракіна відкрито лікарні у Полтаві і Чернігові та деяких повітових містах губерній; організовано пологові будинки; у губерніях уперше введено щеплення проти віспи; відкрито аптеки у Полтаві і Чернігові; розпочато забудівлю міст, для чого кн. Куракін розширив їх межі і домігся значних асигнувань, склав плани не лише губернських, а й повітових міст; кн. Куракін розробив умови, за якими мешканцям Полтави і Чернігова видавалися позики для приватного будівництва; додано по три повіти до Полтавської і Чернігівської губерній; за його ініціативи відкриті гімназії в Полтаві і Чернігові; у цих же містах були засновані будинки для виховання бідних дворян; за його ініціативи відкрито ремісниче училище в Чернігові – перше технічне училище в Малоросії, причому статут закладу підготовлений князем Куракіним особисто; він прагнув створити народні училища, і при ньому була закладена перша мережа народних шкіл у губерніях, але за відсутності коштів і вчительського персоналу, для підготовки якого генерал-губернатор відкрив курси при Чернігівській гімназії, це не здійснилося; він клопотав про асигнування коштів на спорудження соборів в Кременчуці, Прилуках та ін.; за його сприяння складено перший статистичний опис Полтавської губернії тощо [3].

Діяльність О.Б. Куракіна дала І.Ф. Павловському підстави зазначити: «Не буде помилкою сказати, що ним зроблено дуже багато, і ми не знаємо, із часу заснування Полтавської губернії, іншого адміністратора, який зробив би так багато для ввірених йому губерній» [2, с. 131].

За його шестирічне управління краєм Полтава перетворилася на справжнє місто. «Це була епоха, коли Полтава із звичайного полкового містечка перетворюється на губернське місто нового зразка. Ми не знаємо в її історії іншого моменту, коли в ній суспільне, економічне життя та й сам вигляд міста зазнали таких швидких і різких змін, як саме в ці роки» [14, с. 55].

Значна частина історичного матеріалу за темою нашого дослідження міститься в роботах Івана Францовича Павловського – історика-архівіста, дійсного члена Полтавської, Таврійської (1915 р.), Псковської, Ставропольської та Казанської (1916 р.) учених архівних комісій [1]. 1914 року І.Ф. Павловським зазначено: «Полтава увічнила пам'ять кн. Куракіна перейменуванням Кременчуцької вулиці «Куракінською». Думається, цього недостатньо. Варто назвати міську школу ім'ям цього *освіченого* діяча, який так намагався *насадити освіту* в Малоросії. Варто й міський сад назвати його ім'ям, а також ім'ям С. Кочубея ... А ще краще було б поставити його погруддя на бульварі на його честь» [2, с.131].

Доведення до широких кіл громадськості імен видатних земляків, відновлення

пам'яті про них є важливим для реконструкції цілісної історії як окремих регіонів, так й історії держави у цілому.

Врахуємо й те, що історична заслуга окремих із них заслуговує на оцінку на основі того, що вони дали краю у порівнянні із своїми попередниками.

1. Білоусько О.М. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XIX століття): [пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи] / О.М. Білоусько, В.І. Мирошніченко. – Полтава: Оріана, 2003. – 264 с., іл., карти.

2. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802–1808 гг.). (По архивным данным с рисунками). Издание Полтавской ученой Архивной Комиссии / И.Ф. Павловский. – Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914. – 131 с.

3. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Издание Полтавской ученой Архивной Комиссии / И.Ф. Павловский. – Полтава. – 1904. – 294 с.

4. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Вып. 1 / [сост. Щербина Ф.А.]. – Полтава, 1914. – 238 с.

5. Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии. Очерки по архивным данным, с рисунками. Выпуск 2-й / И.Ф. Павловский. – Киев, 1906. – 110 с.

6. Ширяева К. У истоков / К. Ширяева. – Полтава: ФОП Гаража М.Ф. – 2008. – 310 с.: ил.

7. К заботам князя Алексея Борисовича Куракина о судоходстве рек в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Выпуск 11. – Полтава. – 1914. – С. 51–58.

8. Міняйло І. Жовтневий парк / І. Міняйло // Комсомолец Полтавщини. – 1981, 20 січня. – С. 4.

9. Ігнатків І.О. Полтава. Історико-архітектурний нарис / І.О. Ігнатків, Л.С. Вайнгорт. – К.: Видавництво «Будівельник», 1966. – 104 с.

10. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Хуторянин. – 1915. – №26. – С. 595–597.

11. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Хуторянин. – 1915. – №28–29. – С. 642–644.

12. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой Архивной Комиссии. Выпуск 13. – Полтава. – 1915. – С. 199–206.

13. Павловский И.Ф. Казенный сад в Константинограде и разведение шелководства в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Хуторянин. – 1915. – №39. – С. 828–831.

14. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным. Выпуск первый. Издание Полтавского дворянства / И.Ф. Павловский. – Полтава. – 1906. – 277 с.: прилож.

Статья посвящена разноплановой деятельности А.Б.Куракина. Акцент сделан на вопрос гармонизации отношений человека и природы.

The article is devoted to the different spheres of the activity of O. Kurakin. The attention is concentrated on the questions of the harmonization of human being and nature.

Наталія Дорошок

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗЕМСТВА (кінець 70-х – початок 80-х рр. ХІХ ст.)

Висвітлюючи проблему статистики як на міжрегіональному рівні загалом, так і в Чернігівській губернії зокрема, дослідники залишали поза увагою факт трирічного призупинення роботи статистичного відділення при Чернігівському земстві. У поданій статті розкриваються невивчені аспекти цього питання.

Ключові слова: губерньська управа, земсьє зібрання, гласний, статистика.

Спроба вивчення місцевими діячами соціально-економічного стану своїх губерній припадає на 60-і рр. ХІХ ст., час, коли в Російській імперії були створені органи місцевого самоврядування, названі земствами. Протягом наступних років у більшості губерній при земствах почали діяти спеціальні статистичні бюро. Перші обстеження були незначними і проводилися силами земських управ [14, 108].

У Чернігівському земстві питання щодо статистико-економічних досліджень одержало схвальну підтримку. Так, у 1875 р. губерньською управою було внесено відповідну доповідь, у якій обґрунтовувалася доцільність статистичних обстежень місцевого населення [12, 103-111]. Після певних дебатів положення було схвалено і асигновано 4200 руб. на витрати новоствореного відділення [3, 177]. Відповідно, статистичне відділення при Чернігівській губерньській земській управі було відкрите у лютому 1876 року [13, 116].

На перших порах губерньська управа обмежила склад статистичного відділу лише двома особами – П. П. Червінським та В. Є. Варзаром. Затверджений головою статистичного відділення Н. А. Константинович через постійну зайнятість і брак вільного часу у поточній роботі обмежувався лише посадою керівника, не беручи участі у статистичних обстеженнях. За таких обставин у другій половині 1876 р. управа вимушена була призначити О. О. Русова третім статистиком [2, 63]. У наступному, 1877 році, видатки на статистичну діяльність були збільшені до 8000 руб. [4, 201], що дозволило земцям зарахувати на роботу до бюро ще трьох осіб із середньою освітою на посаду помічників [7, II].

Аналіз даних свідчить, що з початку своєї діяльності статистичне відділення підготувало необхідні програми та план статистико-економічного дослідження губернії і одразу приступило до роботи, обравши за основу експедиційний спосіб збирання статистичних відомостей [10, I]. Перед статистиками на черзі стояла мета опису губернії щодо переоцінки землі та інших предметів, обкладених земськими зборами [1, 68].

Проте активна діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві тривала зовсім короткий проміжок часу. Вже на черговій сесії 1877 р. губерньського земського зібрання, що відбулася у січні 1878 р., зміст статті 33 кошторису про асигнування 8000 руб. на утримання статистичного відділення при губерньській управі викликав затяжні дискусії, які тривали протягом двох засідань – 17 і 18 січня [5, 277-346]. Так, гласний С. С. Псіол, проаналізувавши надруковані управою два томи «Матеріалів для оцінки земельних угідь» по Борзнянському і Чернігівському повітах,

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

визначив їх у плані оцінки недостатніми і запропонував зібранню відмовитись від подальших робіт статистичного відділення у тому контексті, як вони проводяться, до завершення процесу розмежування Чернігівської губернії. Водночас, на думку останнього, зазначені дослідження, безумовно, мають як науковий, так і суспільний інтерес [5, 283]. Відповідної думки додержувався і П. В. Псіол. К. А. Рачинський, усвідомлюючи необхідність існування статистичного бюро, обстоював ідею прискорення процесу статистичних досліджень, радив змінити сам порядок роботи, який мав полягати у збиранні лише відомостей по одній землеробській програмі, відкинувши всі інші галузі [5, 289-291, 295-296, 299, 312]. Натомість Л. І. Хаєцький, посиляючись на неточність даних, які подавали статистики, пропонував підібрати інший метод або закрити статистичне відділення [5, 278]. Останнього погляду дотримувався і А. Г. Трофименко, вказуючи на дорожнечу статистичних робіт [5, 295]. Найбільш категорично у цьому питанні виступав М. Н. Александрович, наголошуючи, що статистика не подає ніяких позитивних показників, а користь від статистичного відділення у кращому випадку мікроскопічна. Водночас він торкнувся і політичного аспекту проблеми, зазначивши, що статистика є витвором лише лівої сторони земського зібрання, а тому її треба негайно закрити [5, 291-293, 302-303].

Варто підкреслити, що в тодішньому земському зібранні по відношенню до статистичної діяльності з самого початку намітилося непримириме протиріччя [10, I]. Воно витікало з тієї боротьби, яка велась у Чернігівському земстві між лібералами та консерваторами, де статистичне відділення займало ліву, демократичну позицію [6, 249]. Прихильниками останньої виступали Н. А. Константинович, А. П. Карпинський, І. П. Петрункевич, І. Л. Шраг та ін., які відстоювали ідею продовження статистичних робіт в уже існуючому режимі [17, 228]. Ці обставини породжували негативне ставлення влади до відділення статистики, навіть сам експедиційний спосіб збирання відомостей через так звану політичну неблагонадійність О. О. Русова та В. Є. Варзара оцінювався як розповсюдження у повітах народницьких ідей [5, 302-303]. Тому, користуючись тимчасовою перевагою у губерньському земському зібранні консервативних елементів, засідання 17 січня 1878 р. відхилило суму у розмірі 8000 руб. щодо утримання статистичного відділення на попередніх засадах [5, 311-312]. Після тривалих дискусій земське зібрання прийняло пропозицію К. А. Рачинського про внесення вказаної суми на збір лише одних поземельних відомостей по тій самій уже відпрацьованій на практиці програмі [5, 313-314]. Однак на цьому етапі суперечки не скінчилися. На наступному засіданні гласний К. А. Рачинський, враховуючи протиріччя, що розпочалися з попереднього рішення земського зібрання, та користуючись правом перегляду затвердженої постанови, знову порушив проблему статистики. Як і минулого разу, він запропонував унести у кошторис 8000 руб. на продовження статистичних робіт, спрямованих виключно для отримання інформації відносно оцінки лише земельних угідь. Проте за умови створення спеціальної комісії для коригування програми дослідження та узгодження терміну закінчення робіт по всій губернії [5, 324]. Це породило нові дискусії щодо змісту програм і самої редакції проблем, винесених на погодження земським зібранням. Тому, коли головуючий виніс на затвердження питання про виділення коштів у розмірі 8000 руб. щодо проведення статистичних робіт, земське зібрання більшістю 39 проти 36 голосів відхилило пропозицію [5, 346]. Таким чином була припинена діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві, що, по суті, залежала не від якості роботи статистиків, а від збігу голосів за політичними уподобаннями [10, II].

За обставин, що склалися, статистичні дослідження у Чернігівській губернії не припинялися, а ініціатива перейшла до повітових земств. Ще в 1877 р. Чернігівське повітове зібрання асигнувало 500 руб. на продовження розробки земельних даних. Разом з тим зібрання, визнаючи гостру потребу для земства у відомостях про перехід земельної власності у повіт, доручило управі просити старшого нотаріуса про щомісячне подання необхідної інформації останній, виділивши на цю справу

100 руб. Водночас управа мала звернутися до Чернігівського міського банку та відділення товариства взаємодопомоги поземельного кредиту для отримання відповідних відомостей про заставлені у них маєтки [1, 152].

Відносно Новозибківського повіту, то при закритті статистичного відділення губернської земської управи під керівництвом О. О. Русова бюро встигло обстежити лише частину повіту [9, II]. Продовжуючи розпочату справу, 1878 р. Новозибківське надзвичайне зібрання заснувало статистичне відділення для статистико-економічного опису повіту. Фінансово цей проект знайшов підтримку у 2000 руб., виділених із кошторисних залишків 1878 р. і направлених виключно на опис повіту за участю членів управи та сусідніх гласних за програмами, які були затверджені ще губернським зібранням [1, 152]. Очолити статистичні дослідження повітове земство доручило В. Є. Варзару з окладом у 1500 руб. [1, 152]. До речі, останній уже на середину літа поточного року встиг завершити експедиційні роботи по повіту.

Ніжинське повітове земське зібрання на своєму засіданні у жовтні 1878 р. доручило статистичний опис повіту своєму працівникові на основі програм, вироблених колишнім статистичним бюро при Чернігівській губернській управі [1, 152]. Водночас була створена відповідна комісія з метою сприяння підготовчим роботам, а також виробленню, суміжно з управою, проектів розподілу податку на основі зібраних матеріалів [11, I]. Згідно з постановою повітового зібрання було запрошено О. О. Русова для збору статистичних даних у повіті, а опис нерухомого майна м. Ніжина покладено на А. Гаврилова. Варто відзначити, що у Ніжині статистики зазнали певних труднощів у роботі у зв'язку з тим, що міська управа і частина місцевих жителів були налаштовані проти опису нерухомого майна. Влітку 1879 р., коли дослідження завершувалися, надійшло розпорядження харківського генерал-губернатора про негайне припинення статистичного опису повіту, внаслідок чого певні об'єкти міста залишилися невивченими [1, 152].

У 1878 р. Конотопське зібрання, бажаючи доповнити поземельні відомості, що слугували основою для розкладки земського збору, запропонувало управі увійти в співпрацю з членом межового відомства К. І. Михайловським, який мав надавати необхідну статистичну інформацію [1, 153]. 1879 р. Сосницьке зібрання звернулося з проханням до управи без належного асигнування розробити до наступного року програму проведення статистичних досліджень, беручи до уваги практику організації цієї роботи в інших повітах губернії [1, 153]. Отже, з моменту припинення діяльності статистичного відділення на губернському рівні, носіями ідей земської статистики виступили повітові земства. Проте вже через три роки по тому, губернське земство гостро відчувало потребу в поновленні статистичних досліджень. Так, губернське земське зібрання, згідно з пропозицією кошторисної комісії, прийняло постанову про клопотання перед урядом щодо зміни існуючої організації статистичних комітетів [17, 232]. Водночас зазначена вище комісія подала до земського зібрання доповідь щодо відкриття статистичного відділення. У поданні наголошувалось, що майбутньому закладу, створеному для статистичного опису губернії, рекомендується перш за все надавати у розпорядження земства повне зведення числових даних, необхідних для розподілу земського збору. Збирання ж іншого статистичного матеріалу покладалося на добру волю і бажання виконавців [17, 232]. Після заслухання доповіді губернське земське зібрання у січні 1881 р. прийняло постанову про необхідність відновлення збору статистичних відомостей. Нове відділення було відкрите на попередніх засадах: три члени і, відповідно, три помічники, той же експедиційний спосіб збирання інформації, асигнація суми на витрати становила 8000 руб. Головою статистичного закладу було призначено П. П. Червінського.

Водночас наголосимо, що за час свого попереднього дворічного існування відділення статистики встигло підготувати і надрукувати «Програми для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії» [15], перший випуск своїх «Праць» [16] та два томи «Матеріалів для оцінки земельних угідь», які містили опис Чернігівського [7] та Борзнянського [8] повітів. З припиненням

діяльності статистичного бюро, за особистої згоди із повітовими земствами та на їх кошти був складений опис ще двох повітів: Ніжинського – О. О. Русовим і Новозибківського – В. Є. Варзаром. Обидві розвідки були опубліковані і склали логічне продовження попередніх [10, I].

Таким чином, після закриття статистичного відділення, відповідна робота Чернігівського губернського земства тимчасово припинилася, але ініціативу подальшого дослідження частково підхопили повітові земства, що дало змогу підтримати процес безперервної діяльності земської статистики в губернії. Проте вже на початку 1881 року статистичне відділення відновило свою діяльність на попередніх умовах.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Доклад о произведенном расходе на содержание третьего члена статистического отделения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 1, 2, 3 и 4. – С. 63–64.
3. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов, 1875. – 360 с.
4. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1876 г. – Чернигов, 1877. – 367 с.
5. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. – № 1–4. – С. 1–515.
6. Лобода І. С. З історії статистично-економічної думки на Україні у 70-90-х рр. ХІХ ст. // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 247–267.
7. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том I. Черниговский уезд. – Чернигов, 1877. – XII + 186 с. + приложения.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Том II. Борзенский уезд. – Киев, 1877. – 131 с. + приложения.
9. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программам бывшего статистического отделения при Черниговской земской управе. Том IV. Новозыбковский уезд. – Чернигов, 1880. – 62 с. + приложения.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – IX + 76 с. + приложения.
11. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Киев, 1880. – XIV + 359 с. + приложения.
12. О необходимости собрания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9–10. – С. 103–111.
13. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1–4. – С. 116–120.
14. Плошко Б. Г., Елисеева И. И. История статистики: Учеб. пособ. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 295 с.
15. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены статистическим отделением при черниговской губернской земской управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов. Земская типография. 1877.
16. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7 и 8. – С. 89–373.
17. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882 гг. Издание Черниговского губернского земства. Одесса, 1884. – 729 с.

Освещая проблему статистики как на межрегиональном уровне вообще, так и по Черниговской губернии в частности, исследователи оставляли без внимания факт трехлетней приостановки работы статистического отделения при Черниговском земстве. В данной статье раскрываются неизученные аспекты этого вопроса.

Highlighting the problem of statistics as at the regional level in general and in the Chernihiv province in particular, the researchers were leaving the neglected fact of three-year suspension of the Statistical Department in Chernihiv zemstvo. In this article is shown unknown aspects of this issue.

Олег Клименко

ГРОШОВІ ЗНАКИ КОМАНДУВАННЯ ВЕРМАХТУ ДЛЯ ТАБОРІВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується роль емісії спеціальних грошових знаків для таборів військовополонених у роки Другої світової війни.

Ключові слова: військовополонені, зрадники, бони, грошові знаки, виплати.

У роки Другої світової війни табори для військовополонених більшості воюючих країн стали невичерпним резервом робочої сили для воєнної промисловості. На жаль, цей винятково важливий для вітчизняної історії аспект залишається поза увагою дослідників. Метою даної статті є узагальнення закордонних історіографічних джерел, введення до наукового обігу нових, якими є насамперед грошові знаки, проведення їх наукового аналізу та встановлення ролі в експлуатації військовополонених.

Перед військовими операціями в СРСР нацистські керівники мали досить туманне уявлення, що вони робитимуть із військовополоненими. Проте на початку березня 1941 р. стала домінувати радикальна думка про негайне знищення більшовицьких керівників усіх рівнів, рядових членів партії, у зв'язку з чим рейхсфюрер СС Г. Гімлер 13 березня отримав усю повноту влади в зоні майбутніх бойових дій і завдання зробити все, щоб “в ході виконання операції не зустрічалося перешкод” [31, с. 494].

12 травня вирішення цієї проблеми просунулося ще на один крок – з'явилася підготовлена Варлімонтом секретна директива щодо ліквідації представників радянської політичної влади, комуністів, яких німці не визнавали військовополоненими, вимагали передавати їх СД для знищення у перехідних таборах (дулагах) [34, с. 94-95].

6 червня 1941 р. ОКВ підготувало директиви щодо поведження з політичними комісарами. Вони вимагали в боротьбі з більшовизмом відмовитись від таких понять, як “гуманізм”, “права людини” тощо, оскільки комуністи є розпалювачами “азіатських методів боротьби” і носіями опору, а тому мають бути страчені [20, с. 52; 49, с. 100].

Ще до вторгнення в СРСР ОКВ створило спеціальний орган АВА („Allgemeines Wehrmachtsamt”), що мав займатися справами військовополонених. Виходячи із засади „більшовизм – це смертельний ворог націонал-соціалістичної Німеччини”, інструкція ОКВ від 16 червня 1941 р. передбачала, що з військовополоненими Червоної армії треба поводитися „з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю” і вживати безпощадних заходів за найменшої ознаки непокори до “повного придушення будь-якого пасивного чи активного опору” [31, с. 160-161].

До другої половини XIX ст. у міжнародному праві не існувало багатосторонніх угод, які б встановлювали режим військового полону. Першу таку конвенцію „Про закони і звичаї ведення сухопутної війни” прийняли на Першій конференції миру в Гаазі (18.05–29.07.1899 р.). Друга Гаазька конференція миру (15.06–18.10.1907 р.) виробила новий повніший правовий акт. Однак Перша світова війна продемонструвала необхідність подальшої розробки норм військового полону, у зв'язку з чим 27 липня 1929 р. була прийнята Женевська конвенція, яку уряд

© Клименко Олег Олександрович – кандидат історичних наук,
заступник директора Державного архіву Тернопільської області.

СРСР не підписав. Цей міжнародний правовий акт визначав, що держава, яка утримує військовополонених, несе повну відповідальність за виконання правил їхнього утримання і що військовополонені перебувають під владою супротивного уряду, а не окремих осіб або військових частин, котрі взяли їх у полон. Якщо одна з воюючих сторін виявиться такою, що не бере участі у конвенції, її положення залишаються обов'язковими для всіх воюючих, що підписали конвенцію. Щодо умов харчування, приміщення й одягу, військовополонені в загальному прирівнювалися до військ уряду, які взяли їх у полон [28, с. 41-46; 10, с. 1024-1025].

Голова Міжнародного комітету Червоного Хреста Марсель Юнод відразу після початку війни, 22 червня, запропонував урядам СРСР, Німеччини, Румунії і Фінляндії здійснити обміни списками вбитих, поранених і військовополонених. 27 червня 1941 року нарком закордонних справ В. М. Молотов телеграфував голові МКЧХ про готовність СРСР здійснити обміни списками військовополонених та переглянути ставлення до Гаазької конвенції. 17 липня 1941 р. В. М. Молотов офіційною нотою, переданою через посольство і Червоний Хрест Швеції, довів до відома Німеччини і її союзників, що СРСР приєднується до Гаазької конвенції за умови взаємності, тобто радянський уряд буде дотримуватися вимог конвенції по відношенню до Німеччини лише „постільки, поскільки ця конвенція буде дотримуватися самою Німеччиною”. Керівництво нацистської Німеччини залишило ноту радянського уряду без уваги. [35, с. 45].

Пізніше СРСР двічі в ноті НКЗС СРСР від 25 листопада 1941 р. та ноті НКЗС від 27 квітня 1942 р. заявляв про виконання ним принципів Гаазької конвенції по відношенню до німецьких військовополонених і водночас звинувачував Німеччину в її недотриманні. При цьому в останньому документі підкреслювалося, що СРСР приєднався до Гаазької конвенції де-факто [22, с. 24-25].

Однак указані документи, котрі носили пропагандистсько-викривальний характер і були спрямовані на створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти як борця з фашизмом, не пропонували жодних конструктивних рішень. Й. Сталін своєю заявою „У нас немає військовополонених, є зрадники” й категоричною відмовою від сплати внесків у Міжнародний Червоний Хрест поставив поза законом мільйони наших співвітчизників, прирік їх на масове знищення у фашистських таборах [25, с. 39].

Оскільки СРСР з огляду на позицію Берліна в подальшому фактично відмовився виконувати ряд важливих умов Женевської конвенції – обмін списками військовополонених і надання їм права отримувати посилки через Червоний Хрест, – у Гітлера з'явився привід майже легально морити їх голодом. Уже на початку серпня 1941 р. ОКВ розіслало в армійські частини інструкцію щодо постачання радянських військовополонених, у якій наголошувалося: „Радянський Союз не приєднався до угоди відносно поводження з військовополоненими. Внаслідок цього ми не зобов'язані забезпечувати радянських військовополонених постачанням, яке відповідало б цій угоді як за кількістю, так і за якістю” [34, с. 12, 19].

За свідченнями колишнього начальника штабу ОКХ генерала Ф. Гальдера, незадовго до нападу на СРСР (очевидно, 30 березня 1941. – Авт.) Гітлер скликав нараду командуючих арміями, на якій заявив, що боротьба між Росією і Німеччиною – це боротьба між расами. Оскільки росіяни не визнають Гаазької конвенції, то ставлення до їх військовополонених не повинне відповідати рішенням Гаазької конвенції [34, с. 19].

Радянські ж власті ставилися до своїх військовополонених як до зрадників Батьківщини. Всі ті, хто повернулися з полону, розглядалися як колишні військовослужбовці і без суду і слідства позбавлялися військових звань. 16 серпня 1941 р. вийшов наказ Наркома оборони СРСР № 270, згідно з яким розстрілювалися усі запідозрені в намірі здатися в полон, а їхні сім'ї позбавлялися „державної допомоги і підтримки” [43, с. 34].

Ці накази, як не дивно, отримали найвищу оцінку в близькому оточенні А. Гітлера. Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику: „Брутальні накази Сталіна врятували російський фронт. Такої жорстокості нам часто бракувало” [59, с. 127].

Щоправда, теоретично німці вважали, що в поводженні з радянськими полоненими потрібно дотримуватись вимог Женевської конвенції від 27 липня 1929 р., однак при цьому вони вносили такі зміни: викуп полонених не дозволяється, їхні гроші та цінні речі їм не повертатимуться, харчування регламентувалося спеціальним наказом, стаття щодо зовнішніх контактів не застосовуватиметься, а покарання виходитимуть за рамки обмежень, передбачених цією конвенцією [31, с. 161].

Кількість радянських військовополонених неймовірно зростала, що створювало неабияку проблему для Рейху. Німецькі архівні джерела вказують, що вже в кінці 1941 р. у полоні перебувало від 3,4 до 3,8 млн. червоноармійців, з яких до лютого 1942 р. померло 2 млн. [68, с. 136; 1, с. 98; 32, с. 551].

За підрахунками німецьких дослідників К. Штрайта [68, с.10] та Р. Рюрюпа [9, с. 123], за роки війни вермахт узяв у полон понад 5,7 млн. радянських військовополонених, з яких до травня 1945 р. померло понад 3 млн. осіб.

Український дослідник В.Ю.Король найвірогіднішою, документально підтвердженою цифрою загиблих у полоні воїнів Червоної армії, включаючи бійців народного ополчення, партизанів і підпілників, називає 4, 7 млн. осіб [29, с. 61].

Під час перших двох тижнів військових дій на території СРСР з військовополоненими поводитися відповідно до положень викладених вище директив. Однак, починаючи з 17 липня, начальник поліції безпеки і СД Гейдріх видав розпорядження про посилення репресій, що призвело до знищення багатьох категорій військовополонених, насамперед колишніх працівників радянського державного апарату, більшовицької партії, політичних комісарів, діячів Комінтерну та інших [49, с. 10].

Директиви ОКВ/АВА від 8 вересня 1941р. та від 24 грудня 1942 р. ставили радянських військовополонених у ще жорсткіші рамки. Вони передбачали, що більшовицький солдат, “натренований не лише з військового погляду, а й з політичного, у дусі більшовизму”, здатний чинити опір усіма доступними засобами, такими як “саботаж, згубна пропаганда, підпали, вбивства”, а тому він “втратив право”, щоб з ним поводитися „з солдатським лицарством” як з “чесним воїном згідно з Женевською конвенцією” [31, с. 526-527].

Директива вимагала за найменшої ознаки непокори вживати енергійних і безжалюбних заходів “особливо проти більшовицьких агітаторів”, повністю придушувати зброєю будь-який непослух, будь-який опір, стріляти одразу без попередження у будь-якого полоненого-втікача. У цьому ж документі було наказано відділити політично неблагонадійних і передати їх айнцацмандам поліції безпеки і СД. Водночас кожен німецький солдат, дотримуючись гідності німецького вермахту, “має триматися якомога далі від радянських військовополонених” [20, с. 54].

Отже, основною причиною жорстокого ставлення до радянських військовополонених була нацистська теорія расової неповноцінності слов'ян. Її засади доволі лапідарно сформулював безіменний німецький солдат, захоплений у полон улітку 1942 року. Англійський кореспондент „Санді Таймс” А. Верт запитав його: „Як вам не соромно так по-звірячому поводитися з полоненими червоноармійцями?” На що отримав спокійну відповідь: „На те вони і росіяни ...” [7, с. 87].

На окупованій території України окупанти створили відрегульовану машину знищення, яка включала 5 концтаборів і таборів знищення з 40 філіалами, 19 транспортних і переселенських таборів, 12 в'язниць, 52 гетто. Існувало кілька типів таборів для військовополонених: шталаги (стаціонарні великі табори з відділеннями), дулаги (розміщені в оперативному тилу німецьких військ мобільні табори, які переміщалися з лінією фронту) та офлаги (табори для

військовополонених офіцерів). Усього нараховувалося 659 пунктів примусу, знущання, тортур і невідвортної смерті [21, с. 10].

Окрім перерахованих видів, на території Рейху, здебільшого для сегрегації військовополонених британців, американців та французів, існувала вузла спеціалізація таборів за родами військ: люфтваги — для льотчиків, марлаги — для моряків, ілаги — для цивільних осіб.

Згідно з наказом рейхсмаршала Г. Геринга від 16 вересня 1941 р., заборонялося прирівнювати харчові пайки для радянських військовополонених до харчових пайків німецьких громадян. Цей нормативний документ вимагав „дбати лише про тих осіб, які на нас працюють” [5, с. 93].

З військовою прямолінійністю у наказовій формі висловився з цього приводу у 1941 р. і генерал-фельдмаршал фон Рейхенау: „Постачання харчів місцевим жителям і військовополоненим є непотрібною гуманністю” [34, с. 345].

Усього в Україні гітлерівці знищили близько 1,8 млн. військовополонених. Найбільші місця трагедії — Уманська яма, Хорольська яма, Дарницький ліс, „Грослазарет” (Славута), Бабин Яр, табори у Рівному та Львові [30, с. 95-106].

Однак певну частину військовополонених українців, вихідців з окупованих територій, німці звільнили упродовж літа 1941 р., тому що вони були потрібні для розвитку місцевого господарства. Офіційною підставою для подальшого звільнення українських військовополонених „як членів народу, заприязненого з німецьким народом”, став наказ Гітлера від 23 вересня 1941 р. [44].

30 серпня 1941 р. Гітлер летів з Муссоліні до Умані. Під впливом дуче імпульсивний фіюер прийняв рішення звільнити зі 100-тисячної групи червоноармійців, які нещодавно потрапили до полону, усіх українців. За задумами німецького керівництва, випущені на свободу військовополонені повинні стати провідниками „миролюбної” політики Третього рейху. Однак 7 листопада надійшло його нове розпорядження, що українці не можуть користуватися жодними особливими привілеями, тому наказав їх більше не звільняти з полону [45, с. 41-47].

Ще до початку агресії у червні 1941 р. у зв'язку з різким збільшенням чисельності вермахту і скороченням робочих рук у Рейху відчувалася гостра нестача робочої сили. Залучення до .травня 1941 р. на роботи у Німеччину близько 3 млн. іноземних робітників і водночас додаткова мобілізація в армію 679 тис. промислових робітників ще більше затягли „гordдів вузол” [36, с. 189; 24, с. 64].

Великі втрати вермахту вже в перші місяці війни, провал „Бліцкригу”, на який розраховували нацистські генерали, різко зросли вимоги до військової промисловості, хронічна нестача кваліфікованої робочої сили вкрай загострили становище.

У середині серпня 1941 р. з'явився партійний нацистський циркуляр, який регламентував сферу застосування праці радянських військовополонених: на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі — на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах. Однак наприкінці жовтня 1941 р. нацистські вожді вже вели мову про широке використання військовополонених на роботах у Німеччині.

Наявність величезної кількості полонених війни змусила воюючі країни вирішувати проблему їх утримання. Базуючись на досвіді попередніх військових конфліктів, насамперед Першої світової війни, у місцях масового утримання військовополонених практично всі держави супротивних коаліцій стали застосовувати спеціальні грошові знаки, які отримали назву табірних грошей, або „грошей за колючим дротом” [53, с.18, 30-38].

Табірні гроші — це грошові знаки з обмеженою сферою використання, які емітувалися як державними органами, що опікувалися проблемами військовополонених, так і безпосередньо адміністрацією таборів, місцевими органами влади, підприємствами та самими військовополоненими. В умовах тривалої війни державних коштів для утримання полонених зазвичай не вистачало. Тому пошуками необхідних коштів для виживання змушені були займатися зацікавлені особи, які прагнули якомога ефективніше використати дармову робочу

силу, та самі військовополонені шляхом організації напівлегального кустарного виробництва (виготовлення запальничок, портсигарів, медальйонів й інших сувенірів), створення власних табірних кас [46, с. 4-6].

Під час Другої світової війни німецькі окупанти в Україні й на інших окупованих територіях СРСР намагалися застосовувати спеціальні однобічні недатовані бони для таборів військовополонених, які були випущені згідно з розпорядженням головнокомандувача вермахту восени 1939 р. номіналами 1, 10, 50 рейхспфенінгів, 1, 2, 5, 10 і 20 рейхсмарок [33; 51, с. 7].

Якщо порівняти вказані грошові знаки з їх попередниками, скажімо, часів Англо-Бурської війни чи Першої світової війни, то у вічі впадає вироблене роками шаблонне оформлення, яке найвизрашніше проявляється в розмірах, майже подібних пояснювальних текстах щодо їх використання, в обов'язковій наявності герба держави та підписів посадових осіб [53, с. 31, 33].

Бони ОКВ для військовополонених мали однотипне оформлення. В центрі орнаментованої рамки розміщений червоний трикутник—символ військового полону, а в лівому нижньому куті – імперський орел зі свастикою.

Як зазначено в пояснювальних текстах, розмічених на цих грошових знаках, вони були чинні у всіх таборах без винятку і виконували функції обігу та платежу в табірних крамницях: „Ця банкнота дійсна як засіб платежу тільки для військовополонених безпосередньо в таборах військовополонених або в робочих командах, прийматися і витрачатися виключно для визначених торгових цілей. Обмін цієї банкноти на законні платіжні засоби може здійснюватись тільки компетентними органами адміністрації табору. Підробка, махінації і фальшування штрафуються.”

Бони номіналами 1, 10, 50 рейхспфенінгів та 1, 2, 5 рейхсмарок мають серію та семизначний номер. Лише знак вартістю 10 рейхсмарок має семизначний номер без серії, а бона 20 рейхсмарок, котра відома як пробна, взагалі не має серійного номера. Вказані сурогати, окрім розмірів, відрізняються також кольорами паперу: 1 рейхспфенінг—світло-сірий, 10 рейхспфенінгів—рожевий, 50 рейхспфенінгів—світло-зелений, 1 рейхсмарка—білий, 2 рейхсмарки—блакитний, 5 рейхсмарок—охровий, 10 рейхсмарок—білий, а 20 рейхсмарок мають синій друк. Згідно з інструкцією, зворотні боки бон повинні були додатково штемпелюватися печатками таборів. Однак з невідомих причин ця вказівка ігнорувалась, оскільки бони зі штемпелями трапляються надзвичайно рідко, і про них можемо говорити радше як про виняток. У каталозі Розенберга подана ілюстрація бони вартістю 1 рейхспфенінг, зворотний бік якої проштемпелюваний написом: „ STALAG VI E GRUPPE VERWALTUNG” („ШТАЛАГ VI Е АДМІНІСТРАТИВНА ГРУПА”. При цьому автор зауважив, що подібні штемпелі зафіксовані лише на бонах вартістю 10 рейхспфенінгів та 1 рейхсмарка [65, с. 239-240].

Указані бони трапляються з двома видами підписів: головнокомандувача вермахту та начальника табору, що може свідчити про існування декількох випусків, один з яких, можливо, використовувався у прифронтових тимчасових таборах, інший— у стаціонарних.

З самого початку емісії німецьких властей для військовополонених були розраховані на військовослужбовців тих країн, у поведженні з якими вермахт змушений був дотримуватися норм Женевської конвенції 1929 р. Оскільки до полонених червоноармійців цей нормативний акт застосовувався у дуже секуляризованому вигляді, з багатьма поправками, то масове використання подібних грошових знаків у шталагах, розмішених на території СРСР, видається сумнівним.

Тут табори для військовополонених здебільшого стали джерелом для отримання „трофейної” валюти, золота, срібла та цінних паперів, які підлягали реєстрації в пункті прийому трофеїв головної каси Рейху. Тільки за рік (серпень 1941– липень 1942 р.) до головної каси з цих таборів надійшло понад 150 тис. рублів, 543 рейхсмарок, 4780 золотих та срібних речей [6, с. 63].

Разом з тим можна припустити, що в деяких таборах для радянських військовополонених, облаштованих за межами СРСР, бони вказаного зразка могли застосовуватися більш масово у 1941-1942 рр. як заохочення для бранців, чия праця використовувалася в оборонній промисловості Рейху, а також для допоміжного наглядацького складу таборів, набраного з числа військовополонених. За ці гроші у табірних крамницях можна було придбати сигарети, конверти й інші дрібні товари. Однак сталося так, що на початку 1944 р., коли через гостру нестачу кваліфікованої робочої сили німецьке керівництво вирішило трохи лібералізувати режим військового полону й активніше використовувати преміальні грошові знаки, їх не виявилось у потрібній кількості. У зв'язку з цим ініціативу їх виготовлення та використання надали комендантам таборів. Підтвердженням викладеного є самостійні випуски таборів для військовополонених Фрайталь (Саксонія) та Неркевіц (Тюрінгія). Бони вартістю 1, 5 і 10 пфенінгів були просто надруковані на машинці [63, с. 50].

Після вересневої кампанії 1939 р. у німецькому полоні перебувало понад 750 тисяч військових польської армії, серед яких, за даними УЦК, нараховувалося близько 150 тисяч українців. Однак через складні міжетнічні відносини між українцями та поляками, багато українців приховували свою національність [50, с. 22-23].

Найбільше українців було в армії „Познань”. У 14-ій, 17-ій, 25-ій піхотних дивізіях їх налічувалося понад 20%. В армії „Прусси” близько 12 % її особового складу становили наші співвітчизники [13, с. 21].

Так, в офлазі 3-А в Лукенвальді під Берліном перебувала група зі 150 українців, серед яких було кілька десятків офіцерів з армії УНР, у тому числі підполковник Борис Барвінський, майори Яків Гальчевський-Войнаровський, Аркадій Валійовський та Костянтин Смовський [5, с. 76]. Серед полонених був і капітан 57-го Познанського піхотного полку Євген Побігущий, який після звільнення з полону очолив український батальйон „Роланд” [8, с. 74]. Важку ношу військовополоненого ніс і генерал-хорунжий УНР Павло Шандрук, який у 1928-1939 рр. служив контрактним старшиною польської армії [67].

До кінця вересня 1940 р. із полону поступово звільнили усіх вояків-українців, родини яких на той час проживали на території генерал-губернаторства. Однак згодом мережа із 75 таборів, яка призначалася для польських військовополонених, поповнилася за рахунок полонених британців, американців, французів та радянських військових.

Для розрахунків між собою військовополонені польської армії, використовуючи досвід військового полону часів Першої світової війни, з дозволу адміністрації табору створили каси взаємодопомоги, кредитні кооперативи, а згодом банки і час від часу емітували стандартизовані бони. Емісія власних грошових знаків викликала об'єктивною необхідністю. Через Червоний Хрест військовополонені постачалися різними товарами: продуктами харчування, одягом і т. п. У зв'язку з тим, що ці товари розподілялися за встановленими нормами, без врахування особистих нахилів і потреб ув'язнених, як наслідок – розподіл не завжди виявлявся раціональним та ефективним. Хтось із полонених потребував більше сигарет, інший – сиру, кави чи нової білизни. Невідповідність потреб і складу майна ув'язнених призвела до виникнення торгівлі між ними. Тим не менше, звичайний обмін виявився не найкращим способом перерозподілу, оскільки для цього вимагався збіг потреб. Іншими словами, система, побудована на бартерному обміні, виявилася неспроможною забезпечити кожного ув'язненого товаром, якого він найбільше потребував. Таким чином, навіть обмежена економіка табору для військовополонених потребувала певної форми грошей.

Американський дослідник Ф. Філіпсон подав кілька прикладів табірних емісій. Фахівцям відома бона вартістю 5 фенінгів з датою 15 листопада 1939 р., яку випустив табір польських військовополонених („Oboz Jencow Wojennych.”) офлагу в м. Ітзеное. Вона має підписи директора та скарбника. Інші випуски вартістю 5,

10, 50 фенігів походять з каси взаємодопомоги („Kasa Samopomocy”) офлагу II-C та офлагу II- D [63, с. 48].

В офлазі VII, у якому також утримувалися офіцери колишньої польської армії, з дозволу адміністрації виготовлялися картонні бони номіналами, що виражались у марках та фенігах. Так, підрозділ цього табору під номером офлаг VII-A (м. Мурнау, Баварія) емітував бони вартістю 1, 10, 50 фенігів та 1, 2, 5 марок з датою випуску 2 листопада 1944 р. [62, с. 43].

Бона вартістю 5 марок має оригінальне оформлення у вигляді цегляного муру (символ військового полону), на тлі якого цифра „5”. Правосильність знаку підтверджували серія „А”, шестизначний номер, а також печатка табору. Кредитна каса згаданого табору („Obozowa Kasa Kredytowa. Murnau. O.K.K.”) у 1944 р. для потреб своїх пайовиків емітувала так звані „легер-марки” вартістю 1 та 5 марок [56, с. 80].

В емісійний процес включилась і німецька адміністрація цього табору, яка розраховувалася з військовополоненими за виконані роботи „лагергельдами” вартістю 5 пфенігів. Бони мають характерний німецькомовний текст „Kriegsgef. Offiz. Lager Murnau” [56, с. 80].

Інший підрозділ вказаного офіцерського табору, який носив умовний номер VII-B і розміщувався в м. Ейхштаті (Баварія), очевидно, у 1944 р. емітував бони спочатку вартістю 0,50 марки, а згодом 50 пфенігів та 1 рейхсмарка. Нерідко такі грошові знаки використовувались і для розваг, зокрема гри в карти [56, с. 79-80].

Деякі оригінальних емісій здійснив офлаг II-C у Волденберзі, в якому перебувало 7 тисяч польських офіцерів, у тому числі і українці. Протягом 1942–1944 рр. тут за розпорядженням табірної комітету касою взаємодопомоги постійно емітувалися бони вартістю 10, 50 фенігів 1, 2, 5 та 10 марок. Про тривалість емісії може свідчити велика кількість серій [56, с. 79].

Для цільового отоварення в торговому закладі („Punkt Wodny”), який продавав напої (вода, чай, кави і т. п.), була випущена бона номіналом 5 фенігів. А барак 7-в цього ж табору користувався доволі розлогою серією номіналів 1, 3, 5, 10, 20, 25, 50 фенігів та 10 марок для дрібної торгівлі у своєму середовищі та гри в карти [62, с. 43].

У м. Гросборн в Померанії (нині м. Велькі Бори, Польща) дислокувалися два табори для військовополонених – офлаг II-D і офлаг II-E, у яких спочатку утримувалися французькі та російські військовополонені. У травні 1944 р. названі табори з’єднали в один, і він став іменуватися офлаг II-D. На площі 1000 м x 500 м у бараках утримувалося понад 6 тисяч польських полонених офіцерів і декілька сотень підофіцерів, поділених на батальйони та роти. Табірний комітет здійснив щонайменше два випуски грошових знаків, останній з яких датований 16 жовтня 1944 р. Перед нами білети вартістю 10, 50 грош та 1, 5 і 10 п’ястів, але не каси взаємодопомоги, як у попередніх випусках, про які вказував Філіпсон, а банку табору. При цьому підкреслено, що вони є законними платіжними засобами („Prawny srodek platniczy w obozie II-D”). Бони мають підписи членів табірної комітету та печатку фіолетового кольору. Табірна валюта забезпечувалася товарним покриттям у вигляді американських та британських сигарет (блок сигарет=10 п’ястам), які зберігалися у табірному банку. Банк став не тільки емігентом, але й фінансовою інституцією, кожен військовополонений міг відкрити у ньому власний рахунок. Окрім названих обігових грошей банк обозу для забезпечення своєї життєдіяльності також емітував банківські чеки, які використовувалися до евакуації табору 28 січня 1945 р. [56, с. 80; 60, с. 25].

Комітет польських військовополонених табору № 321 емітував бони вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 рейхсмарок з датою емісії 14 січня 1945 р., які мають напис: „Rozkaz Najstarsz. Obozu № 321”(„За вказівкою керівництва табору № 321”) [56, с. 80].

На території Фінляндії для утримання захоплених у полон радянських офіцерів протягом 1941-1945 рр. функціонував так званий табір №1 в Койліо. Першу серію однотипних купонів вартістю 1, 5 та 10 марок табірної адміністрація запровадила

тут у червні 1943 р. Цифровий номінал знаків проставлявся у верхньому лівому куті. На боках також був вміщений текст російською мовою про те, що ці купони дійсні лише для використання у їдальнях. Вдалося встановити тираж віддрукованих купонів – 52 тисячі штук [56, с. 30].

Наступна серія купонів вартістю 10, 20, 50 та 100 марок датується січнем 1944 р. Її поява, ймовірно, пов'язана з інфляційними процесами в економіці країни, різким знеціненням фінської марки. Вказані грошові знаки надруковані на білому папері різнокольоровим шрифтом у залежності від номіналів. Вони мають цифрові номінали, розміщені в центрі й чотирьох кутах, а також кириличні тексти: „десять марок”, „купон” та „нач. лагеря. кап[ітан]”. Нумерація купонів проводилася від руки. Очевидно, певна їх частина підписувалася посадовими особами табору [56, с. 30].

Щоб наочніше продемонструвати вкрай жахливе становище радянських військовополонених, розглянемо деякі характерні риси „цивілізованого полону”, облаштованого згідно з нормами міжнародного права. Американський дослідник Ранделл детально проаналізував нормативну базу й практику грошових виплат, а також їх розміри для полонених війни в Німеччині та США. Згідно зі статтями 27, 31 і 32 Женевської (1929 р.) конвенції, полонений офіцер і особа, прирівняна до нього в правах, повинні забезпечуватися грошовим утриманням, розмір якого відповідав би сумі грошових виплат офіцера армії, яка взяла його в полон. Однак полонений офіцер не повинен отримувати суму, яка б перевищувала його заробіток у власній армії. Так, німецький офіцер, перебуваючи у полоні в американців, через різницю в оплаті отримував менше від американського офіцера відповідного рангу. Полонені ж американські офіцери забезпечувались грошима на рівні німецьких офіцерів. Якщо це можливо, міжнародні правові акти й практика вимагали, щоб заробітну плату військовополоненим виплачували щомісячно. Женевська конвенція допускала залучення полонених рядового і підофіцерського складу до виробничої діяльності, яка не мала відношення до воєнних дій, з оплатою „з розрахунком цін, які існують для чинів місцевої армії.” При цьому, військовополонені унтер-офіцери могли бути примушені тільки до спостереження й контролю за роботою підлеглих, за виключенням тих випадків, коли вони висловили бажання отримати будь-яку роботу за відповідну винагороду. Після закінчення військових дій уряд переможеної країни повинен відшкодувати країні-переможниці витрати за утримання своїх полонених [66, с. 179].

Уряд США розробив програму оплати полоненим війни. У державній скарбниці відкрили спеціальний валютний фонд, у якому зберігалися гроші військовополонених, що вилучалися в їх власників під час захоплення в полон. На кожного військовополоненого відкривався табірний рахунок, який був чинним до його звільнення з полону. Коли у військовополонених, насамперед японців, знаходили американську валюту, то проводили ретельні розслідування щодо її походження, оскільки знали, що ті брали гроші у вбитих та поранених американських військових [66, с. 179].

Перебуваючи в американському полоні, німецький та італійський лейтенанти отримували грошове забезпечення в сумі 20 доларів на місяць, капітани – 30 доларів, майори і вище – 40 доларів. Японським полоненим офіцерам платили на 5 доларів менше, ніж німцям та італійцям, і лише в 1944 р. ці виплати зрівняли [58, с. 11-12].

Під час перебування у полоні офіцери могли працювати лише за бажанням і в певному сенсі ставали дешевою робочою силою. Разом з тим ті, хто працював, мали кращі шанси поліпшити своє становище, зберегти здоров'я і можливість отримати додаткову платню, яка залежала не від військового звання, а тільки від кваліфікації. Полонені могли, не чекаючи часу звільнення з полону, регулярно отримувати так звані табірні грошові знаки для додаткового харчування, вартість яких вираховувалась із їхніх особистих рахунків.

У США військовополоненим реальні гроші на руки не видавались.

Передбачалося лише безготівкове переведення грошей на рахунок університету, у якому полонений міг навчатися, або ж магазину, коли той забажав придбати собі музичний інструмент.

Табірною адміністрацією 83-х місць утримання німецьких, італійських та японських військовополонених на території США з 1943 до 1946 р. широко застосовувалися внутрішні грошові знаки. Зазвичай вони виготовлялися з картону чи з цупкого паперу і мали розміри приблизно 52 x 23 мм. При їх друкуванні здебільшого користувалися послугами поліграфічних фірм „Келсі купон компанії”, „Велдон, Вільямс енд Лік”, „Зе Елісон купон компанії”, „Кензес банк ноут компанії”. Спочатку в обігу домінували грошові знаки, виконані у вигляді буклетів з відрізними купонами, вартістю від 20 центів до 20 доларів. На їх обкладинках друкувалися назви таборів, прізвища й імена військовополонених, військові звання та серійні номери знаків. У межах буклета бони різних номіналів мали однаковий серійний номер [58 с. 9-18]. Згодом перейшли до виготовлення більш зручних стандартизованих бон вартістю 1, 5, 10, 25 та 50 центів, які використовувалися військовополоненими як засоби оплати в кантінах [56, с. 169-184].

Однак американські та французькі умови утримання німецьких військовополонених також були далекі від ідеальних. Після капітуляції фашистської Німеччини війська США та Франції взяли в полон понад 700000 німецьких вояків, яких тримали за колючим дротом, просто неба, у нестерпних примітивних умовах. Щоб не дотримуватися Женевської конвенції у них відібрали статус військовополонених, який замінили на розпливчастий „роззброєні ворожі сили” („disarmed enemy forces”)[57, с. 62].

На відміну від США німецький та японський уряди не мали чіткої й уніфікованої політики щодо виплат полоненим війни. Вона час від часу змінювалася і була різною у різних таборах. В одних таборах полонені отримували гроші регулярно, не працюючи, в інших — взагалі нічого не отримували. Незалучені до виробництва офіцери існували тільки завдяки посилкам з Червоного Хреста [55, с. 30-31].

У перші роки Другої світової війни німці платили то табірними грошима, то рейхсмарками, які через погані харчові раціони військовополонені офіцери здебільшого витрачали в їдальнях або ж програвали в карти, бо в умовах війни продукти харчування жорстко лімітувалися. Як і в американському полоні, на полонених союзних держав німецькою адміністрацією таборів заводилися грошові рахунки.

Військовополонені західних країн, які утримувалися в таборах для військовополонених на території дистрикту Галичина, у 1941-1943 рр. отримували за свою працю символічну оплату — в середньому одну рейхсмарку в банкнотах імперських кредитних кас за відпрацьований день [19, с. 1].

Після осені 1944 р. всі готівкові виплати для військовополонених німці припинили. Згідно з положенням Женевської конвенції 1929 р. шкала виплат для військовополонених офіцерів західних країн у німецьких таборах була така: 2-ий лейтенант — 72 рейхсмарки (28 дол. 80 центів), 1-ий лейтенант — 81 рейхсмарка (32 дол. 40 центів), капітан — 96 рейхсмарок (38 дол. 40 центів), майор — 108 рейхсмарок (43 дол. 20 центів), підполковник — 120 рейхсмарок (48 дол.), полковник — 150 рейхсмарок (60 дол.) [66, с. 193].

Якщо західний офіцер працював у таборі, то він, згідно з директивою ОКВ від 1 березня 1944 р., міг щоденно отримати за виконану роботу 70 рейхспфенінгів, тобто 28 американських центів. Радянський військовополонений офіцер отримував удвічі менше, тобто 35 рейхспфенінгів [17, с. 197].

Згідно з вказаною директивою, також встановлювалася денна мінімальна заробітна плата, яка для нерадянських військовополонених становила 20 рейхспфенінгів, а для радянських — 10 рейхспфенінгів.

Така дискримінація в оплаті праці поставила „російських” військовополонених на найнижчий щабель табірної ієрархії. Навіть від товаришів по нещастю з інших

країн радянські військовополонені часто зустрічали відторгнення чи насторожену реакцію, особливо з боку полонених американської, британської, французької та канадської армій.

Як свідчать матеріали Нюрнберзького процесу, нацисти систематично ігнорували важливі положення міжнародного гуманітарного права. Солдатів та унтер-офіцерів примушували виконувати роботу в інтересах військової економіки Німеччини, часто така робота безпосередньо пов'язувалася з військовими діями [34, с. 745-745].

Як видно з цих прикладів, порушувалася стандартизація виплат. Часто в результаті довільно встановленого обмінного курсу валют полонені отримували коштів на 50% менше, ніж це передбачалося. Деякі країни вираховували з утримання військовополонених гроші за їх інтернування (за воду, електроенергію, харчування та інші послуги).

З 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. Червона армія захопила в полон 3,15 млн. ворожих солдатів та офіцерів, з яких понад 1 млн. чол. не пережили полону [9, с. 5-7].

Більшість з військовополонених, починаючи з 1942 р., використовувалися в СРСР за межами таборів як робоча сила понад 10 років, і їхньою працею створювалася частина сукупного національного продукту [11, с. 84].

Згідно із дослідженнями російських істориків та правознавців, Радянський Союз в контексті харчового і грошового забезпечення військовополонених намагався з ідеологічних причин виконувати норми МГП [12, с. 34-44; 2, с. 50-58; 27].

Грошове утримання військовополонених фашистської Німеччини та її союзників в СРСР здійснювалося згідно з „Положенням про військовополонених” (додаток до постанови РНК СРСР № 1798-800С від 1 липня 1941 р.) та Інструкцією „Про порядок утримання і обліку військовополонених в таборах НКВС” від 13 серпня 1941 р. Указані нормативні документи передбачали, що цінні речі та гроші, як правило, вилучалися у військовополонених на зберігання під офіційні квитанції уповноважених на те осіб. Військовополоненим надавалося право купувати за свій рахунок продукти, одяг, білизну, взуття та інші предмети особистого вжитку й першої необхідності, отримувати з батьківщини та з нейтральних країн грошові перекази без обмеження суми, користуватися особистими грошима, які могли мати на руках, у межах норм, що встановлювалися Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих (50 рублів на місяць). Однак гроші в іноземній валюті, які пересилалися військовополоненим з батьківщини і з нейтральних країн, мали беззастережно обмінюватися на радянську валюту за існуючим курсом, а їх надлишки понад дозволену суму здавалися адміністрацією таборів у державні трудові ощадні каси.

Видача грошей понад встановлені норми проводилася тільки з дозволу адміністрації таборів. Військовополонені рядового та унтер-офіцерського складу, всупереч Женевській конвенції, могли залучатися до роботи як у таборі, так і поза його межами в промисловості і сільському господарстві Союзу РСР на підставі особливих правил, розроблених Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих, тобто їх дозволялося використовувати на роботі з шкідливими для здоров'я умовами праці. На бранців, які залучалися до робіт, поширювалися постанови про охорону праці та робочий час, що застосовуються в даній місцевості до громадян Союзу РСР, що працюють у тій же галузі. Однак розміри зарплати їм встановлювалися Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих. Із заробітної плати проводилися відрахування на відшкодування витрат з утримання військовополонених (оплата житлової площі, комунальні послуги, харчування, якщо організовано спільне котлове постачання). Забезпечення військовополонених житловою площею та комунальними послугами, як правило, здійснювалося за рахунок підприємств і організацій, в яких військовополонені були зайняті на роботі. З моменту

надходження їх на роботу вони знімалися з усіх видів постачання, одержуваного за рахунок держави. За дисциплінарні проступки військовополонені могли бути позбавлені права користуватися грошима терміном до двох місяців [15, с. 297-299; 16, с. 313-320].

Радянські власті, організовуючи грошове утримання військовополонених фашистської Німеччини та її сателітів, нормативно не передбачали використання спеціальних грошових знаків, хоча мали певний досвід їх застосування. В СРСР у роки сталінських репресій масового поширення набули стандартизовані „табірні” гроші. Відомі численні емісії розрахункових квитанцій таборів особливого призначення ОДПУ (1929 р.), виправно-трудова таборів ОДПУ (1932 р.) та Головного управління Північних таборів НКВС [4, с. 23-25; 39, с. 581-583; 48, с. 14-16].

Багаторічний в'язень сталінських концтаборів В. Шаламов згадував, як він у 30-х роках на Соловках отримував преміальні в сумі 1-2 рублі на місяць табірними грошима, наголошуючи при цьому на їхньому незвично високому курсі, який, як виявилось, базувався на золотому червінці 1922 р. В ідальні за 15 копійок ув'язнений міг замовити порцію калорійного антрекота [52, с.13, 29].

За підрахунками політв'язня М. Розанова, кваліфікований робітник Ухто-Печерського табору за виконання плану на 100 % зазвичай отримував денну премію в сумі 20 копійок, некваліфікований – 15 копійок, тоді як за виконання плану на 170% денна стимулююча премія у кваліфікованого робітника зростала до 1 рубля, у некваліфікованого – до 75 копійок [38, с. 23].

За преміальні гроші, які в таборах цінилися удвічі вище, ніж державні, ув'язнені могли здійснити покупки у ларку чи „Розмазі” (роздрібному магазині). Серед табірних способів покарання практикувалося накладення грошових штрафів бухгалтерією, а також, за рішенням начальника лагпункту, позбавлення преміальної винагороди і ларкових продуктів за різні порушення – здебільшого за дрібну матеріальну шкоду. Типовим для 30-х років стало формулювання: „За пропалені біля багаття валянки... позбавити премінагороди за січень і лютий місяці” [38, с. 37].

З початком війни і посталими труднощами забезпечення стимулюючі надбавки для радянських ув'язнених здебільшого не виплачувалися.

Запроваджувати спеціальні грошові знаки для іноземних військовополонених не було нагальною необхідністю, оскільки у місцях їх утримання, принаймні у 1941-1942 рр., зовсім не функціонували торгові заклади, де б вказані знаки можна було отоварити. Не виникало потреби і в обміні наявної у військовополонених валюти, оскільки вона вилучалася радянськими трофейними командами. Тільки 22 лютого 1943 р. вступила в дію інструкція УПВІ НКВС СРСР №75, яка регламентувала порядок прийому, збереження і повернення валюти та цінностей, які належали військовополоненим [10, с. 171-173].

Очевидно, з цього часу окремі категорії військовополонених стали отримувати за свою працю оплату радянською валютою та спеціальними талонами для додаткового харчування.

Виплати радянською валютою значно зросли у зв'язку з прийняттям ДКО ряду нормативних документів, зокрема постанов № 7252 від 29 грудня 1944 р. „Про трудове використання інтернованих німців”, № 8921 СС від 4 червня 1945 р. „Про заходи з трудового використання військовополонених і матеріально-технічного забезпечення таборів для військовополонених”, № 8859 СС від 30 серпня 1945 р. „Про покращення умов утримання і трудового використання інтернованих німців, зайнятих на роботах у промисловості” та вводу 29 вересня того ж року в дію „Положення про трудове використання військовополонених”. На виконання вказаних директив у найважливіші галузі народного господарства СРСР на початку 1946 р. спрямували понад 1800 тисяч військовополонених [42, с. 161– 168; 37 с. 137-139].

Підприємства і будови, на яких вони працювали, виступали як господарські органи-роботодавці і відповідно ставали платниками за виконані роботи, а

НКВС в особі таборів військовополонених— поставщиками робочої сили” [27, с. 126].

У післявоєнні роки більшого значення у покращенні харчування військовополонених, які виконували виробничі норми, відіграла грошова винагорода. За 1945-1949 рр. вони отримали як грошову винагороду 1 млрд. 415 тис. рублів [41, с. 80-81].

Щоб військовополонені могли купувати за зароблені гроші продукти додаткового харчування, в таборах створили спеціальну торгову мережу у вигляді ларків і буфетів, у яких продавалися різні сільськогосподарські продукти, молочні, кондитерські і тютюнові вироби та хліб.

Однак у 1946 р. у зв'язку з погіршенням харчового забезпечення, полонені німці та угорці в таборі Кондрово (Калужька обл.) змушені були напівлегально налагодити в своєму середовищі торгові операції і для цих цілей використовували бони власного виготовлення. Достовірно відомо про існування грошового знака вартістю 20 копійок [64, с. 196].

У таборі № 84 „Азбест” (Свердловська область), закріпленому за трестом „Союзазбест”, цементним заводом №450 Міністерства промисловості і будівельних матеріалів і трестом „Свердліс” Міністерства лісової промисловості, в 1945 р. також мав місце короткотривалий випуск бон вартістю 1 та 5 рублів як відповідь на скорочення в обігу в середовищі військовополонених офіційних грошових знаків. Надрукували їх на купонах бухгалтерської книги, мали вони літерну серію та тризначний номер. На аверсах, окрім номіналу, був також відбитий фарбою пурпурового кольору російськомовний текст: „Администрация Комиссариата Внутренних дел СССР по делам военнопленных. Управление лагеря военнопленных №84”. На реверсах бон – слово „кассир” та ініціали М.К. Перебували дані грошові знаки в обігу досить короткий час і були знищені з політичних міркувань [56, с. 165].

Чи виконували вони власне грошову функцію, чи були звичайними талонами— не відомо. В'язень ГУЛАГу німецький військовополонений Г. Нікау згадував, що навіть у 1953 р. у радянських таборах існували спеціальні талони, які можна було отоварити в табірних ларках, на які можна було придбати цукор та махорку. За дисциплінарні порушення в'язнів нерідко карали позбавленням права користуватися ларками терміном на 2-3 місяці [61, с. 361].

Примусова участь військовополонених у виробничих процесах — цілком органічне явище для існуючої в СРСР економічної системи — системи „підневільного соціалізму”, сутнісною характеристикою котрої був адміністративно-мобілізаційний механізм організації праці. З 1943 по 1950 р. іноземними військовополоненими напрацьовано 1,077 млрд. людино-днів [14, с. 69], і їхній реальний вклад у розвиток народного господарства виявився суттєвим [27, с. 153].

Разом з тим, незважаючи на великі прибутки, які отримували табори від замовників за виконану військовополоненими роботу, баланс більшості таборів ГУПВІ аж до їх розформування залишався негативним [26, с. 168].

Навіть з переведенням восени 1945 р. таборів на самоокупність, вони продовжували залишатися дотаційними об'єктами в системі НКВС-МВС СРСР [2, с. 51; 40].

Низька ефективність використання праці військовополонених в СРСР викликана тим, що в обстановці воєнного часу і в післявоєнний період задоволення їх мінімальних потреб у харчуванні, одязі, медичній допомозі й грошовому забезпеченні було пов'язано з великими труднощами, спричиненими війною. Безчинства і жорстоке поводження з військовополоненими, які, без сумніву, мали місце, не були офіційною лінією радянського уряду і, як правило, жорстко каралися.

Отже, основна мета емітованих переважною більшістю таборів військовополонених грошей — підвищення продуктивності праці ув'язнених шляхом їх

нешадної експлуатації на підставі маніпулювання нерідко ілюзорною надією вижити.

Друга світова війна стала першим тестом Женевської конвенції 1929 р., який наочно продемонстрував, що положення цього міжнародного правового акта доволіно інтерпретувалися державами обох ворогуючих коаліцій, тому назріла нагальна потреба його перегляду. У зв'язку з викладеним, у 1948 р. міжнародний комітет Червоного Хреста провів зустріч у Стокгольмі з метою внесення змін та доповнень у міжнародне законодавство щодо режиму військового полону, результати якої були заслухані та схвалені на Женевській дипломатичній конференції 1949 року. Замість двох статей, що регламентували фінансування військовополонених, стало одинадцять, у яких зафіксували побудовану на основі швейцарського франка як найбільш стабільної валюти значно досконалішу шкалу виплат для офіцерів й інших військовослужбовців. Віднині військовополоненим міжнародне законодавство вимагало виплачувати кошти, згідно з категорією від першої до п'ятої (I категорія—нижче сержанта, V категорія—генерали). Так, військовополонені I категорії отримували 8 франків на місяць, III—50 франків, а V—75 франків [23, с. 69-129].

1. Абрамов В. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха/ В. Абрамов —М.: „Яуза”, ЭКСМО, 2005.—320 с.

2. Безбородова И. В. Организация трудоустройства военнопленных, интернированных в лагерях НКВД—МВД СССР в годы Второй мировой войны / И. В. Безбородова. //Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научной конференции. —Ч.2.—Вологда, 1996.—С.50-58.

3. Бережанські вісті.—Ч.27.—1941.

4.Быков М. М. Бумажные денежные знаки для лагерей особого назначения О.Г.П.У. и острова Шпицбергена/ Быков М. М. // Русский филателист.—Нью-Йорк, 1963.—№ 3 (февраль— март). —С.23— 25.

5. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945)/ А.Боляновський.—Львів: вид. Львівського нац. університету ім. і. Франка, 2003р.—686 с.

6. Боряк Г. „Нацистське золото” з України/ Г. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська.— Вип.1.— К., 1998.—136 с.

7.Верт А. Россия в войне 1941-1945 / [Пер. с англ.] Александр Верт. —М.: Прогресс, 1967. —772 с. 8.„Вісті комбатанта”.—Ч.3.— 1980.—С. 74.

9.Война Германии против Советского Союза, 1941—1945: Документальная экспозиция / Под ред. Р. Рюрупа; пер. с нем. Т. Переверзевой. — 2-е изд. — Берлин: Blank & Reschke, 1994. — 287 с.

10.Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы./ Научн. исслед. институт проблем эконом. истории XX века; Сост. М.М.Загорюлько, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская; Под. ред. проф. М.М. Загорюлько. — М.: Логос, 2000.—1120 с.

11.„Военнопленные ознакомились с методами социалистического строительства”. Докладная записка МВД СССР/ Публ. Сидорова С. Г. // Источник. Документы русской истории. — 1999. — № 1(36). — С. 83-88.

12. Всеволодов В. А. Военнопленные 1941 года (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы) /В. А. Всеволодов. // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научной конференции.—Ч.2.—Вологда, 1996.—С.34-44.

13. Гайдай О.Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939-1941 рр.// О. Гайдай, Б. Хаварівський, В.Ханас. —Тернопіль: „Підручники & посібники”, 2002.— 112 с.

14. Галицкий В.П. Неметские военнопленные в восстановлении народного хозяйства СССР // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма.—М., 1997.—65-84.

15. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ).—Ф 9401. —Оп. 1.—Спр. 619.

16. ГАРФ—Ф.9401.—Оп. 12.—Спр. 205.—Т.12.

17.ГАРФ.—Ф.7445.—Оп. 2.—Спр. 380.

18. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование.—М.: Воениздат, 1993.—416 с.

19. Державний архів Львівської області (ДАЛО).—Ф.Р-54.—Оп.1.—Спр.15.

20. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне/ Ш. Датнер [Пер. с польск. Я.О. Немчинского, предисл. С.К. Тимошенко] —М.: Изд. иностр. литер., 1963. —630 с.

21. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944). — К., 2000.—304 с.

22. Ерин М. Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941-1945 гг. Проблемы исследования/ М. Е. Ерин. —Ярославль: ЯрГУ, 2005.—178 с.

23. Женевская конвенция об обращении с военнопленными от 12 августа 1949 года // Женевские конвенции о защите жертв войны. – М.: Юридическая литература, 1954. – С. 69-129.
24. Загорюлько М. Крах плана „Ольденбург”: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. Загорюлько, А. Юденков. – Изд. 2-ое, перераб. и дополн. – М.: „Экономика”, 1974. – 384 с.
25. Канун и начало войны: Документы и материалы. / Киришнер Л.А. – сост. – Л.: Лениздат, 1991. – 431 с.
26. Карнер С. В архипелаге ГУПВИ. Военный плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956 / С. В Карнер [Пер. с нем.]. – М.: Изд-во Рос. гос. гуманитарного ун-та, 2002. – 303 с.
27. Конасав В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы: Монография / В.Б. Конасав [Послел. В.Н. Вартанова]. – Вологда: Из-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. – 320 с.
28. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 5 (18) октября 1907 года // Международное право в избранных документах. – Т.3. – М.: Юридическая литература, 1957. – С.41-46.
29. Король В. Ю. До проблеми про військові втрати українського та інших народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни / В. Король. // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія: історія. – К., 2006. – Вип. 83. – С. 59 – 65.
30. Король В. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. / В. Король // Историчний журнал. – № 3, 2009. – С. 95-106.
31. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
32. Муковський Ю. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / Ю. Муковський, О. Лисенко [За ред. В. Конашевича]. – К.: Пошуково-вид. агентство „Книга Пам'яті України.”, 1996. – 568 с.
33. Нестеренко Ю. Боны военнопленных / Ю. Нестеренко // „Забайкальский рабочий”. – 1998. – 13.02.
34. Нюрнбергский процесс. – Т. III. Военные преступления и преступления против человечности. – М. Изд. юридической литературы, 1958. – 816 с.
35. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, уничтожение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. М. Полян [Предисл. Д. Гранина] – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
36. Промышленность Германии в период войны 1939 – 1945 гг. / Die deutsche industrie im kriege 1939 – 1945 / Пер. с нем. Г. В. Смирнова, В. М. Шаститко; Под ред. Г. С. Согомояна; Предисл. П. А. Белова. – М.: Иностранная лит., 1956. – 295 с.
37. Росийский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 644. – Оп.1. – Спр.460. – Арк. 137-139; Спр.348. – Арк.1-9.
38. Розанов Михаил. Завоеватели белых пятен / Михаил Розанов. – Лимбург-на-Лане: „Посев”, 1951. – 287 с.
39. Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994 рр.) / П.Ф. Рябченко. – К., 1995. – 672 с.
40. Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939-1956 гг.: Монография / С. Г. Сидоров [М-во образования Рос. Федерации. Науч.-исслед. ин-т проблем экон. истории России XX в. Волгогр. гос. ун-та]. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2001. – 503 с.
41. Сидоров С. Г. Организация питания военнопленных в СССР в 1941–1955 гг. / С. Г. Сидоров // Вестник ВолГУ. – Серия 4: История. Философия. – Вып. 1, 1996. – С.80-81.
42. Сидоров С. Г. Трудовое использование военнопленных в СССР. 1939–1956 гг. / С. Г. Сидоров // Докл. Акад. воен. наук. – Саратов, 2005. – №3 (15). – С.161–168.
43. Соколов Б. В. Оккупация: Правда и мифы / Б. В. Соколов. – М.: АСТ-пресс книга, 2002. – 347 с.
44. „Теребовельські вісті”. – Ч.7. – 1941.
45. Тис-Крохмалюк Ю. З джерел до історії УД УНА / Ю. Тис-Крохмалюк. // Вісті комбатанта. – Ч.1 (111). – Торонто – Нью-Йорк, 1981. – С. 41-47.
46. Тхоржевский В. Лагерные деньги для военнопленных / В.Тхоржевский. // Нумбон. – №2(42), 1997. – С.4-6.
47. Федорович В. Німецька кампанія на Сході в світлі документів ОКВ / В. Федорович. // Вісті комбатанта. – Ч.1 (165). – Торонто – Нью-Йорк, 1990. – С. 35-40.
48. Харитонов Д. Денежные знаки лагерей особого назначения ОГПУ / Д. Харитонов. // Нумизматика и фалеристика. – 1997. – №1. – С.14-16.
49. ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.378.
50. ЦДАВО України. – Ф. 3959. – Оп.2. – Спр.67а.
51. Чагин В.В. Лагерные деньги военнопленных / В. В. Чагин. // Нумбон. – №7. – 1996. – С.6-7.
52. Шаламов Варлам. Вишера. Антироман / Варлам Шаламов. – М.: Книга, 1989. – 61 с.
53. Campbell Lance K. Purpose of POW scrip to discourage escape / Lance K.Campbell. // Coin World. – Vol. 30. – №1544. – Nov. 1989. – P.18, 30-38.

- 54.Campbell, Lance K. Bored?: try Boer War P.O.W. scrip /Lance K.Campbell. // Bank Note Reporter.—Vol. 17.—№2.— Feb. 1989.—P.31, 33.
- 55.Campbell Lance K. Unissued notes remind hobby of horrors of war /Lance K.Campbell. // Bank Note Reporter.—Vol. 20.—№ 9.— Sept. 1992.—P. 30-31.
56. Campbell Lance K. Prisoner of War and Concentration Camp Money of the 20 th Century/ Lance K.Campbell —Second edition.— BNR PRESS, 1993.—202 p.
- 57.Czernik Rudolf. Das Ende der Tabus.— Verlag: Graz– Stuttgart, 1998
- 58.Feller Steven. The Prisoner of War Camp at Algona, Iowa: Loock at the Camp and its Monetary System/ Steven Feller. //IBNS Journal.—Vol. 32.—№1, 1993.— P. 11-12.
- 59.Goebbels Tagebuecher (Aus den Jahren 1942-43).—Zurich: Atlantis Verlag, 1948.—528 s.
- 60.Machowski Jozef. Poczta Polska Obozu IID Gross Born /Machowski Jozef.— PZF Krakow, 1963—32 s.
- 61.Nieckau Gerhard „Jeff“. Im Gulag. Aus der Kriegsgefangenschaft ins sowjetische Arbeitslager/ Gerhard Nieckau „Jeff“. —2 auflage.— Hamburg– Berlin-Bonn, 2005. —416 s.
- 62.Notaphilie 6./ Papiergeld– auktion 15 mai 1993 in Hamburg. — 27 s.
- 63.Philipson F. Currency at War/ F. Philipson. // I.B.N.S. Journal. —Volume 21.—№2.,1982. —P. 49-53.
64. Pick A. Papiergeld Lexikon /A. Pick. — Мьнchen: Mosaik Verlag, 1978. —416 s.
- 65.Rosenberg H. Die Deutschen Banknoten ab 1871/ H.Rosenberg. — H. Gietl Verlag and Publikationsservice GmbH Regenstauf, 2001.—157 s.
- 66.Rundell W., Jr. Military Money. A Fiscal History of the U. S. Army Overseas in World War II / W. Rundell Jr. —Texas, 1980.—271 p.
- 67.Shandruk P. Arms of Valor / P.Shandruk. — London: Robert Speller and sons Publishers, Inc.,1959.—259 p.
- 68.Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangen 1941-1945/ Ch. Streit.—Stuttgart, 1978.—198 s.

В статье исследуется роль эмиссий специальных денежных знаков для лагерей военнопленных в годы Второй мировой войны.

The article presents a research of the emissions of special money for POW camp during WWII.

Оксана Ємчук

ДО ПРОБЛЕМИ СПАДКОВОСТІ ТАЛАНТУ: РОДИНА СЕРГІЯ ІВАНОВИЧА МАСЛОВА

У статті розповідається про талановиту родину видатного книгознавця, бібліографа, літературознавця та педагога С. І. Маслова, яка походить з Чернігівщини. Із залученням маловідомих архівних документів досліджується внесок родини Маслових у науку і культуру, питання спадковості таланту.

Ключові слова: С.І.Маслов, В.І.Маслов, талановита родина, особовий фонд, спадковість таланту, Чернігівщина.

У вивченні наукової біографії та творчого доробку видатних учених чималу роль відіграє аналіз родинного оточення, особливо відносно родин, які демонструють спадковість таланту, виняткову обдарованість та різноманітність творчих інтересів. На нашу думку, серед відомих діячів Чернігівщини недостатньо дослідженою залишається родина Маслових, яка зробила чималий внесок у вітчизняну науку, культуру та педагогіку. Розгляд цієї теми через призму проблеми спадковості таланту – мета нашої розвідки.

Багато науковців зверталось до біографії та наукової спадщини Сергія Івановича Маслова (1880-1957), ушлявленого книгознавця, бібліографа, літературознавця, організатора архівної справи, педагога. Серед головних досліджень слід назвати праці Г. Ковальчук, Н. Королевич, І. Матяш, О. Онищенко, Н. Солонської, О. Степченко та ін.¹ Переважна більшість творчої спадщини С. І. Маслова, автора понад 100 наукових праць, зберігається в його особовому фонді (ф. 33), в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, який складається із 8351 од. зб.² Там же зберігається особовий фонд видатного літературознавця та педагога Василя Івановича Маслова (ф.243, 1448 од. зб.). Ці архівні фонди були головною джерельною базою нашої розвідки.

Наукова діяльність С. І. Маслова була тісно пов'язана з історією Чернігівщини. Наприклад, його перший твір «Лірники Полтавської і Чернігівської губерній» (1902) продемонстрував глибокі знання історії та культури рідного краю. У 1904 році частину своїх лексикографічних матеріалів, зібраних на Чернігівщині, дослідник у вигляді 520 карток передав Б. Д. Грінченку для його роботи над «Словником української мови», який він на той час редагував. Монографія «Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Опыт историко-литературной монографии» (1904-1907, надрук. 1984 р.) про відомого чернігівського релігійного та культурно-освітнього діяча – визначена багатьма вченими як зразок масштабної історично-літературної роботи про давніх українських письменників.

Сергій Іванович Маслов народився 28 (16) листопада 1880 року в м. Ічні на Чернігівщині в купецькій родині.³ Особовий фонд містить багато записів родоводу Маслових, особливо з боку матері Ганни Никифорівни Александренко. Вона народилась у м. Ніжині, закінчила 3-класне училище в Борзні, вийшла заміж за Івана Васильовича Маслова в м. Ічні.⁴ Витяги з метричних книг бабусі Олександри Семенівни Анісевич доводять купецьке походження роду також з боку матері.⁵ Олександра Семенівна, в свою чергу, була донькою Парасковії Петрівни

© Ємчук Оксана Ігорівна – пошукувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ).

Кисловської, про добрі християнські вчинки якої ми дізнаємося з дбайливо збереженого Сергієм Івановичем прощального слова на її похованні.⁶ Після смерті Івана Васильовича у 1897 році мати вийшла заміж за Геннадія Івановича Карамзіна, який замінив дітям батька. Геннадій Іванович з 1886 року працював на посаді податкового інспектора в Прилуках, куди згодом переїхала вся сім'я. Сергій мав двох молодших братів – Василя і Володимира, який загинув у десятирічному віці, а також двох молодших сестер – Анастасію та Ганну. Зведеними сестрами Сергія Маслова були Ніна та Тетяна Карамзіни. Діти зростали в теплій, дружній сімейній атмосфері, виховувалися в повазі до Бога, прагненні до знань.

У 1890-1898 роках Сергій навчався у Прилуцькій класичній чоловічій гімназії. Чудово збережені атестати перших 6-и класів та похвальні листи демонструють цікаві для сучасних педагогів методи виховання дітей в гімназії.⁷ Прекрасні педагоги С. Г. Шарко та І. Я. Россоптовський розвивали здібності учня. Сергій Іванович, незважаючи на незначну різницю у віці, завжди піклувався про розвиток, освіту своїх молодших братів та сестер. Наприклад, у 1904-1905 роки він записував у свій щоденник програми читання для кожного з них.⁸ У Володимира вона складалася переважно з російської класики. В Анастасії охоплювала українську літературу: твори Т. Шевченка, М. Вовчок, І. Франка. Програма занять для Ганни стосувалася літератури, латинської мови, ботаніки. Сергій Іванович рекомендував їй окремі видання творів Т. Шевченка з примітками, роман П. Куліша «Чорна рада» та ін. Він наполягав на тому, щоб діти не просто читали книги, але й у дискусіях з'ясовували ідею твору, сюжетні колізії. Маленький брат Василь після закінчення 6-го класу гімназії в Прилуках у листі Сергію звітує про прочитані книги. Зізнається, що настанови читати гуртом не виконуються, бо не всі володіють темою так добре, щоб вести дискусію.⁹ Отже, перший педагогічний досвід майбутній учений-книгознавець здобув у родині, виховуючи своїх молодших братів та сестер.

Як доводив австрійський психолог Альфред Адлер (1870-1937), старша дитина в родині завжди намагається стати лідером, частіше зберігає сімейні традиції, моральні стандарти, більш самостійна в житті, відповідальна.¹⁰ Ці риси характеру помітні в багатьох інших записах щоденника Сергія Івановича.

Варто згадати про дядька Сергія Маслова з боку матері, Василя Никифоровича Александренка (1861-1909), який вплинув на виховання майбутнього вченого. Він був професором міжнародного права Варшавського університету. «Постійно працюючи в російських і особливо в закордонних архівах, В. Н. не обмежувався тісним колом своєї спеціальності.<...>Матеріали з історії Малоросії, що стосуються гетьмана Мазепи та його сподвижників, знайдені В. Н. у Стокгольмі та Берліні, залишилися необробленими. Копії з них разом з бібліотекою покійний заповідав родині».¹¹

Молодша сестра Сергія Івановича Анастасія Іванівна Лучник у 1911 році закінчила історико-філологічне відділення Вищих жіночих курсів у Петербурзі. Здобувши прекрасну філологічну освіту, працювала вчителькою в Ромнах, потім у Прилуках. Після смерті Олени Митрофанівни Маслової від дизентерії в 1934 році, вона переїхала в Київ до брата, працювала в київській школі № 54. Конспекти шкільних уроків Анастасії Іванівни демонструють професіоналізм талановитого педагога.¹² Друга сестра Сергія Івановича Ганна Іванівна Воробйова була лікарем, працювала в Білій Церкві. Дбайливо збережена подяка Ганні Іванівні за 35-річну сумлінну працю в медицині свідчить про її авторитет, любов та пошану колег.¹³

Сергій Маслов відомий також як учасник студентських революційних подій 1901 року в університеті Св. Володимира. Серед представників родини Маслових були й революціонери. Дальній родич Василь Павлович Маслов, псевдонім – В. П. Батуринський, який працював у Прилуках учителем, згідно з вироком Конотопського суду, був засланий у Сибір як політичний злочинець. Сергій Іванович зробив повну власноручну копію «дознання», яка зберігається в його особовому фонді.¹⁴

Особовий фонд С. І. Маслова розповідає також про різні життєві проблеми, що не обходили родину, навіть в ті часи, коли Сергій Іванович був уже відомою і поважною людиною. Наприклад, у 1946 році він змушений був звернутися до академіка О. О. Богомольця у зв'язку з незаконним виселенням матері в Прилуках із її власної оселі. Сергій Іванович вимагав, щоб «дали можливість моїй матері, 82-річній літній жінці, спокійно дожити свій вік на житловій площі, де вона мешкала протягом 50 років».¹⁵

Постійним другом, помічником та колегою Сергія Івановича був його брат Василь Іванович Маслов (1884-1959), видатний літературознавець і педагог. Їх життєві шляхи нерозривно поєднані спільною освітою, роботою та згодом спільним життям однією родиною. Василь Іванович також закінчив Прилуцьку чоловічу гімназію із золотою медаллю, Київський університет Св. Володимира з дипломом першого ступеня у 1909 році та золотою медаллю за роботу про літературну діяльність декабристів. Пошуки свого призначення та наукових інтересів Василя Івановича не були такі тривалі та різноманітні, як у старшого брата. Про наукові здібності майбутнього професора свідчать позитивні відгуки на магістерську працю його наукових керівників.¹⁶

З 1920 року Василь Іванович переїхав у Прилуки, де викладав на Вищих педагогічних курсах, згодом реформованих у педтехнікум. У 1927-1930 роки працював директором Прилуцького крайового музею та видавцем «Бюлетеня Прилуцького крайового музею» (1928-1929). Зусиллями Василя Івановича музей поповнився багатьма цінними експонатами живопису, скульптури, кераміки, різьбярства, меблів, посуду. Особовий фонд Василя Івановича містить звіт про стан природних та архітектурних пам'яток на Прилуччині (Сокиринці, Тростянець, Яготин та ін.) та звіт про роботу з питань охорони пам'яток історії та культури.

У червні 1929 року була спроба зняти його з посади. Академік В. М. Перетц звернувся особисто листом до голови Прилуцького облвиконкому та захистив Василя Івановича від несправедливості, його відновили на посаді. В. М. Перетц писав: «Його любов до Музею, на чолі якого він досі стояв, та відданість музейній роботі я спостерігав під час, коли Вас. Ів. приїздив до Москви та Ленінграда в справі поповнення фондів Прилуцького Музею. Видані за його участю 1-е та 2-е ч.ч. «Бюлетеню Музею» роблять на мене враження цілком наукового органу й також свідчать про цінність роботи Вас. Ів. по Музею».¹⁷ Слід згадати, що у 1927 році відбулася перевірка особової справи Василя Івановича владними установами. Можливо, незадоволення керівництва викликала абсолютна позапартійність директора музею, тому що у революційній боротьбі він ніколи участі не брав, цікавився суто науково-педагогічною та культурно-просвітницькою роботою.¹⁸

Різносторонньою талантів Василя Івановича була помітна також у професійному захопленні фотографією, що відзначив на святкуванні його 75-річчя відомий учений П. М. Попов.¹⁹ В особовому фонді зберігаються цінні авторські фотографії Прилук та околиць, історичних пам'яток Чернігівщини першої половини ХІХ ст. У 1930 році Василь Іванович працював науковим співробітником етнографічної комісії ВУАН, реорганізованої в Інститут історії матеріальної культури. Його робота в 1930-34 рр. була присвячена розробці питань з історії сільськогосподарської техніки в Україні. Під час фашистської окупації Василь Іванович мешкав у Києві, працював над дисертаційним дослідженням про Томаса Мура.²⁰ На жаль, ця докторська дисертація не була захищена. Цікаво, що Альфред Адлер стверджував, що середня дитина в родині завжди намагається конкурувати, ставити собі дуже високі цілі, але частіше не досягає своїх мрій.²¹

Стосунки братів були завжди теплі, дружні. Василь Іванович ніжно піклувався про брата, своїх улюблених племінників. Численні спільні підписи братів Маслових у вітаннях та звернення до обох від кореспондентів демонструють їх партнерський, професійний зв'язок. Особові фонди братів містять листування з багатьма видатними діячами науки і культури тих часів. Особливо цінне для дослідників Чернігівщини листування з В. Л. Модзалевським, О. М. Щербиню

та ін. Плеяда славетних «пасіонаріїв», які походять з Чернігівщини, була досліджена зокрема І. Матяш.²²

Дружина Сергія Івановича Олена Митрофанівна Шуляк (1887-1934) народилась у родині талановитого та поважного військового лікаря, навчалась у Петербурзі в училищі принцеси Ольденбургської, на романо-германському відділенні Київських вищих жіночих курсів та в університеті Св. Володимира відвідувала семінар В. М. Перетца, де і зустріла майбутнього чоловіка.²³ Красива, обдарована, освічена, енергійна жінка мала різноманітні наукові інтереси, особливо в історії зарубіжної літератури. Відомі її праці «Рукописна книга» (1925), «Життя та літературна спадщина Лодовико Гвіччїардіні» (1929), «Новела Боккаччо про Сигізмунда та Гвікардо в українському перекладі 17– 18 ст.», «Повість про Оттона I в українській літературі» (1929) та ін. Олена Митрофанівна була членом Комісії давнього українського письменства, Всеукраїнського товариства «Друзі дітей». Про принциповість та іноді суворість характеру Олени Митрофанівни свідчать її листи 1915 року до чоловіка із Прилук у Саратов. Вона вимагала від нього енергійніше працювати, більше читати, досліджувати, облишити довгі розмови з Василем, «раскачивания», щоб не давати нікому приводу зневіритися в його таланті, знаннях, можливостях як вченого.²⁴

У цілому творча атмосфера, злагода, любов, різноманітні художні та естетичні інтереси завжди панували в родині Маслових. Племінниця Сергія Івановича та дослідниця його творчості Ірина Олександрівна Лучник згадувала: «Те, що мені довелося більше 20 років прожити поряд з такими людьми, як брати Маслови, я вважаю, звичайно, щастям. Розумні, освічені, інтелігентні, небайдужі до оточуючих їх людей, завжди відкликалися на їх біду і матеріально, і морально <...> У побуті С. І. був енергійний, цілеспрямований, завжди цікавився новинками літератури, культури, намагався бути в русі сучасності, піклувався, щоб оточуючі його не потонули в буденних турботах. Часто вечорами, коли вся родина збиралась разом, організовував літер(атурні) читання, сам читав нам оповідання Чехова, Паустовського, Гріна, вірші Шевченка, Тичини, цікаві вірші з нового журналу».²⁵ Такі ж теплі спогади нам залишила й нащадок видатної родини Коцюбинських – Михайлина Коцюбинська. Вона згадувала, як до них приходив Сергій Іванович «зі своєю незмінною лагідною усмішкою і якоюсь особливою делікатною доброзичливістю».²⁶

Юрій Сергійович Маслов (1914-1990) гідно успадкував славне ім'я батьків. Про його помітні ще з дитинства таланти, знання іноземних мов писав у листі С. І. Маслову академік В. М. Перетц: «Із нього буде з часом великий дипломат».²⁷ Справді, Юрій став видатним вченим-філологом, спеціалістом із загальної, німецької та слов'янської філології. Юрій навчався в Київському та Ленінградському університетах, в аспірантурі під керівництвом видатного філолога В. М. Жирмундського, захистив дисертацію з історичної граматики німецької мови. У роки Великої Вітчизняної війни він був редактором фронтової газети, перекладачем Генерального штабу, готував спеціальні програми німецькою мовою, був нагороджений орденами і медалями. Архів С. І. Маслова містить дуже цікаві листи Юрія до батька, особливо в період його відрядження в Болгарію та інші слов'янські країни після Перемоги.²⁸ Історія, культура і мова Болгарії захопили Юрія, він став видатним знавцем болгарської мови, захистив з цієї теми докторську дисертацію. Важливо, що окремі загальнолінгвістичні, аспектологічні дослідження Юрія Маслова випередили світові лінгвістичні розробки, багато з яких він коментував, перекладав. Його підручник «Введение в языкознание» (1975), який витримав кілька перевидань, і зараз вважається одним із кращих лінгвістичних підручників. Батько дуже пишався успіхами сина, тому Юрій навіть просив не вихвалитися його досягненнями перед колегами в університеті.²⁹ Син дуже мріяв про публікацію всіх батькових праць. Він писав про наукову спадщину батька: «Вимоги сьогодення змінюються, а справжня наукова цінність зберігається, чи, в усякому разі, піддається переоцінці значно в більш довгий термін».³⁰

Син Юрія Маслова Сергій (1939-1980) був доктором математичних наук, талановитим ученим, відомим правозахисником. Неординарні математичні здібності Сергія відзначали ще в школі.³¹ Його метод зворотного доказу розвинув теорію дедуктивних систем, зробив значний внесок у розвиток світової науки про штучний інтелект. Сергій Юрійович Маслов організував знаменитий культурологічний семінар (1972) та перший в СРСР підпільний журнал «Сумма», де були надруковані твори радянського «самвидаву».³² Він загинув в автокатастрофі за невідомих обставин. Його дружина Ніна Колчина була теж талановитим математиком, доктором наук. Дочка Сергія Юрійовича Олена пішла шляхом батьків, стала науковцем, кандидатом філологічних наук.

Молодший син Сергія Івановича Маслова Олексій (1916-1941) трагічно загинув на фронті під Ленінградом. Після закінчення школи він став студентом фізико-математичного факультету Київського університету. Намагався перевестися в Ленінград до старшого брата, але, враховуючи успіхи Олексія, репутацію кращого студента, перспективи майбутньої наукової роботи, керівництво університету відмовило йому.³³ Згодом він таки перевівся до Ленінградського університету, де зустрів свою майбутню дружину Оксану Томасевич. Високий рівень фізико-математичних знань, ґрунтовна філологічна освіта іноді змушували його бути критиком своїх університетських викладачів (наприклад, у листі до Сергія Івановича в 1938 році).³⁴

Представниця родини Маслових із м. Прилук Олена Ключко, філолог, педагог, дослідниця наукової спадщини Сергія Івановича, засвідчила у своїх наукових розвідках справжню спадковість таланту Маслових.³⁵

Тему спадковості оригінально дослідив відомий англійський психолог, антрополог Френсіс Гальтон (1822-1911) у праці «Наследственность таланта: законы и последствия».³⁶ Дослідник проаналізував родини найвідоміших на той час європейських учених, письменників, музикантів, художників. Він був упевнений, що жодні суспільні чи інші перешкоди не завадять таланту досягнути успіху. Серед головних рис талановитого вченого він називав розум, енергію, здатність до тяжкої праці, природний потяг до науки та різноманітних пошуків, витримку, наполегливість, незалежність характеру. Ці риси були притаманні представникам родини Маслових.

Вони були різнобічно обдаровані. Сергій Маслов був спеціалістом у різних сферах, ґрунтовно знав хімію, фізику, біологію, філософію.³⁷ Учений зробив значний внесок як в історичні, так і у філологічні науки. Серед його нащадків ми побачили талановитих математиків. На жаль, потенціал молодшого сина Сергія Івановича Олексія, дружини Олени та онука Сергія не був повністю реалізований, тому що їхнє життя передчасно обірвалося. Старший син Юрій Сергійович успадкував талант батька, матері, дядька та увійшов в історію слов'янської філології як визначний вчений. Василь Іванович, талановитий філолог, педагог, етнограф, переважно весь свій творчий і життєвий шлях пройшов поряд із старшим братом. Їх братнє партнерство вважається прикладом творчих стосунків. Отже, науковий доробок головних представників родини Маслових суттєво збагатив українську та слов'янську науку і культуру. Особові фонди братів Маслових представляють неперевершену джерелознавчу цінність для спеціалістів різних історичних, філологічних дисциплін, широкого кола дослідників вітчизняної культурної спадщини.

1. Сергій Маслов. 1902-1927. – К., 1927. – 50 с. Ковальчук Г. І., Королевич Н. Ф. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880-1957): Бібліограф. нарис. – К., Національна парламентська бібліотека України, 1996. – 43 с.; Перші книгознавчі читання: Зб. наукових праць /О. Онищенко (відп. ред.). – К.: НАН України, НБУВ. – 1997. – 146 с. *Матяш Ірина*. Яскрава постать української науки: Сергій Маслов і архівна справа // Спеціальні історичні дисципліни. – 2002. – Ч.2. – № 8/9. – С.247-267; *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття. – К., 1998 р. – С.138-169; *Див. також...* Чернігівщина: Енциклопедичний довідник./ За ред. А. В. Кудрицького. – К.:УРЕ, 1990. – С. 438-439. Кандиба Дм. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998. – 256 с.

2. Видатні вчені Національної Академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник. – К., 1998. – С.65-71; *Степченко О. П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918-1934). – К., 2008. – С.93-109; *Ємчук О.* Особовий архівний фонд та бібліотечна колекція С. І. Маслова як складова вітчизняної культурної спадщини // Архіви України. -2009. -№ 1-2. – С.105-115.
3. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп.2. – Од.зб. 3492. – Арк. 6.
4. Там само. – Од. зб. 3522.– Арк.1.
5. Там само. – Од. зб. 3526.
6. Там само. – Од. зб. 3524.
7. Там само. – Од. зб. 3348-3357.
8. Там само. – Од. зб. 3665. – Арк. 52-63.
9. Там само. – Од. зб. 5896.
10. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теория личности. – 3-е изд. – СПб, 2008. – С.279.
11. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп.2. – Од.зб. 3535. – Арк.1. *тут і далі переклад з рос. мови. – О. Є.*
12. Там само. – Од. зб. 3530.
13. Там само. – Од. зб. 3531.
14. Там само. – Од. зб.3536.
15. Там само. – Од. зб. 3527. – Арк. 5.
16. Державний архів м. Києва. –Ф. 16. –Оп. 465. – Од. зб. 1222. – Арк. 55.
17. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп. 2. – Од. зб. 3529. – Арк. 19.
18. ЦДАВО України. – Ф. 166. –Оп. 2. – Спр. 4774. –Арк. 2.
19. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 243. –Од. зб. 1209.
20. Там само. – Од. зб. 326. –Арк. 2.
21. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теория личности. – 3-е изд. – СПб, 2008. – С.179.
22. *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – Про С. Маслова: С. 198-216.
23. Інститут рукопису НБУВ. –Ф. 33. – Оп.2. – Од. зб. 3537.
24. Там само. – Оп. 3. –Од. зб. 5948.
25. Там само. – Оп. 3. – Од. зб. 8339. – Арк. 1,5.
26. *Коцюбинська Михайлина.* Мої обрії: В 2 т. – Т. 2. – К., 2004. – С.279.
27. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп. 3. – Од. зб. 6122. – Арк. 69.
28. Там само. – Од. зб. 5927. – Арк. 2.
29. Там само. – Од. зб. 5935.
30. Там само. – Од. зб. 5938. – Арк. 2.
31. Там само. – Од. зб. 5938. – Арк. 4.
32. Див. : <http://www.tncspb.ru/article.php?kod=2804023792/23/11/09>.
33. Там само. – Оп. 2. – Од. зб. 3533. – Арк. 6.
34. Там само. – Оп. 3. – Од. зб. 5895.
35. *Ключко Олена.* Сергій Іванович Маслов. До витоків роду // Перші книгознавчі читання: 36. наукових праць /О. Онищенко (відп. ред.). – К.: НАН України, НБУВ. – 1997. – С.70-82.
36. *Гальтон Фр.* Наследственность таланта: Законы и последствия (Hereditary Genius, its Laws and Consequences). – М., 1996. – 272 с.
37. *Ємчук О. І.* С. І. Маслов як дослідник історії філософії України XVI-XVIII ст. // Мультиверсум: Філософський альманах. – К., 2009. – Вип. № 79. – С. 164-178

В статтє рассказывается о талантливой семье выдающегося книговеда, библиографа, литературоведа и педагога С. И. Маслова родом из Черниговщины. С привлечением малоизвестных архивных документов исследуется вклад семьи Масловых в науку и культуру, проблема наследственности таланта.

Ключевые слова: С.И.Маслов, В.И.Маслов, талантливая семья, персональный фонд, наследственность таланта, Чернигов.

The article describes the talented family of noted philologist, bibliographer and pedagogue S. I. Maslov and uses as basis the unknown resources. The article touches upon the problem of inherited talent. The contribution of talented family from Chernigov to ukrainian science and culture are determined.

Key words: S.I.Maslov, V.I.Maslov, talented family, personal fund, inherited talent, Chernigov.

Алла Нітченко

ВИКОНАВЧІ КОМІТЕТИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 1917 РОКУ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

У статті аналізується ступінь вивчення інституту виконавчих комітетів громадських організацій, які функціонували під час революції 1917 року. Наголошується, що дослідження цієї теми має давню традицію. Історіографічний доробок умовно поділяється на чотири групи: перша – радянська історіографія, друга – сучасна російська, третя – західна, четверта – сучасна українська. Значна увага приділяється аналізу краєзнавчої історіографії з історії Чернігівщини. Виділяються маловивчені аспекти загальної проблеми та перспективні напрямки дослідження теми на регіональному рівні.

Ключові слова: виконавчі комітети, громадські організації, догми, правовий статус.

На початку ХХ століття українське суспільство переживало системну кризу, яка виникла внаслідок сукупності внутрішніх та зовнішніх факторів, що зрештою призвело до падіння монархії у лютому 1917 року. Ліквідація самодержавства супроводжувалася суттєвими змінами у всіх сферах життя, зокрема, й у системі місцевого управління та самоврядування. Вагомим каталізатором цього процесу стала значна політична активність усіх верств суспільства. Саме тому дослідження інституту виконавчих комітетів громадських організацій має велике значення для розуміння порядку формування і функціонування всіх владних структур після Лютневої революції не лише у центрі, а й на місцях. Увага дослідників до цієї теми спричинена досить важливим місцем виконавчих комітетів у системі влади та їхньою роллю у місцевому управлінні. Звернення дослідників до інституту виконавчих комітетів громадських організацій зумовлене також принципами їхнього формування та діяльності, котрі виходили за межі самодержавної та більшовицької моделей управління.

Аналіз широкого кола наукових праць дозволяє виділити декілька періодів у вивченні виконавчих комітетів громадських організацій.

Перший період охоплює 1917 – кінець 1920-х років. Початок у вивченні історії виконавчих комітетів заклали безпосередньо учасники подій 1917 року. Так, у споминах В.Д. Набокова та П.М. Мілюкова відображається точка зору проурядових кіл, котрі вважали помилкою наказ про усунення губернаторів і ліквідацію поліції, що призвело до зникнення влади на місцях і виникнення «самочинних організацій» (виконавчих комітетів громадських організацій). Зокрема, П.М. Мілюков вважав, що існування подібних органів дискредитувало владні повноваження урядових комісарів, перетворивши їх на «середню ланку» між центральною владою та виконкомами.¹

Перший крок до вивчення феномену інституту волосних громадських комітетів було здійснено радянською історіографією у 20-і роки ХХ століття. Її представники, відтворюючи політичну та соціальну історію окремого регіону або міста від лютого до жовтня 1917 року, давали досить загальну оцінку революційним буржуазним організаціям, у тому числі й виконавчим комітетам. При цьому, більшість дослідників вважала, що буржуазний (або буржуазно-поміщицький) склад виконавчих комітетів заважав та затримував розвиток пролетарської

© Нітченко Алла Григорівна – ст. викладач кафедри цивільного і господарського права юридичного факультету Чернігівського державного інституту економіки і управління.

революції. На їхню думку, з початку існування й до ліквідації виконкоми громадських організацій проводили контрреволюційну та угодницьку політику підтримки Тимчасового уряду.²

За цих умов А.В. Шестаков висунув тезу про їх проурядовий характер та обґрунтував такий висновок тим, що з юридичної точки зору вони підпорядковувались губернським та повітовим комісарам Тимчасового уряду.³ Але існувала й інша точка зору, яку обґрунтували С.М. Дубровський та І. Верменічев. Вони прийшли до висновку, що волосні виконавчі комітети являли собою селянську владу і входили до системи місцевих державних органів формально, тому що на практиці проводили незалежну від Тимчасового уряду політику.⁴

У цей час формується також декілька точок зору щодо соціального складу волосних виконавчих комітетів. Одна частина дослідників вважала, що вони опинилися у руках сільської буржуазії (А.В. Шестаков), друга – заможних верств села (С. Фомічов, А. Арсентьев, Є.Н. Луцький та інші).⁵ Інші дослідники підтримували точку зору, згідно з якою виконавчі комітети склалися з трудового селянства і були органами селянської влади (І. Верменічев, М. Кордонська, М. Д. Федоровська та ін.).⁶

По-різному в історіографії 1920-х рр. оцінювалась і діяльність волосних комітетів. Окремі дослідники вважали їх органами самоврядування, створеними на демократичних засадах (М. Кордонська), дехто вбачав у них революційно-демократичні органи та масові селянські організації (Є.П. Лук'янов, В.І. Кострикін, В.М. Губарева та ін.).⁷

Незважаючи на те, що радянська історіографія 1920-х років основну увагу приділяла аналізу форм та методів класової боротьби, дослідники намагалися глибше дослідити інститут волосних виконавчих комітетів та визначити їхнє місце у системі місцевого управління. Але навряд чи можна стверджувати, що історична наука цього періоду дійшла якоїсь спільної думки щодо складу та статусу виконавчих комітетів. До того ж це час становлення радянської історіографії, в основу якої було покладено марксистсько-ленінську методологію. Тому в багатьох дослідженнях уже простежується тенденція до вивчення цих органів як «контрреволюційних» та «антинародних».

1930-і – перша половина 1950-х років – це другий період, який характеризується затвердженням диктату держави щодо до науки. З кон'юнктурних міркувань питання про владу, самоврядування, діяльність громадських організацій фактично не досліджувались. У «Кратком курсе ВКП(б)» навіть не було згадки про існування виконавчих комітетів громадських організацій.⁸ Умови, що склалися, виключили можливість дослідження виконавчих комітетів. Розпочалася «боротьба за чистоту марксистсько-ленінської теорії». Насаджувалася думка, що всі громадські організації, в тому числі й виконавчі комітети, які не опиралися на пролетарську або бідняцько-селянську основу, мали контрреволюційну сутність та гальмували революційний рух. Ця теза була обґрунтована у роботі В. Ундревича та М. Кареві і здійснила великий вплив на подальший розвиток оцінки волосних виконавчих комітетів.⁹

Таким чином, діяльність, внутрішня еволюція та політична доля виконавчих комітетів громадських організацій у цей час не стала предметом спеціального вивчення, а їхня оцінка була в жорсткій залежності від офіційної доктрини. Факти, які не відповідали офіційній концепції революції, спотворювалися у «правильний» бік або взагалі ігнорувалися.

З другої половини 1950-х років бере початок третій період, який закінчився наприкінці 1980-х років. У цей час, в умовах лібералізації радянського режиму, відбулася часткова відмова від найпримітивніших та упереджених інтерпретацій волосних виконавчих комітетів громадських організацій. Хоча загальна оцінка виконавчих комітетів мало в чому змінилась із 1930-х років. Традиційно вони відносились до контрреволюційних органів, які стали основною опорою

Тимчасового уряду та гальмували розвиток революційного руху. Дослідники намагалися провести лінію між діяльністю рад та виконавчими комітетами. Прагнули розкрити класову обмеженість комітетів та низьку популярність серед населення. Питання про участь у діяльності виконавчих комітетів громадських організацій, селян, робітників, солдат повністю знімалося або зазначалося, що їхня роль була незначною.¹⁰ Так, Б.М. Морозов стверджував, що «органи селянського управління у волості та селянському суспільстві при Тимчасовому уряді залишалися такі ж, як і при самодержавному устрої».¹¹ Дехто з учених навіть проводив аналогії із губернськими та повітовими комітетами (В.А. Соловйова, С.А. Артем'єв). Наприклад, С.А. Артем'єв, аналізуючи губернські та повітові органи буржуазно-поміщицької влади, відмічає, що такі ж комітети організовувались у волостях.¹² А дослідник П.М. Першин стверджував, що вони мали кулацький склад.¹³

У той же час треба відмітити, що наприкінці 1950-х років робляться спроби визначити роль та місце волосних виконавчих комітетів у системі місцевої влади. По-перше, була озвучена оцінка політики партії більшовиків у 1917 році щодо виконавчих комітетів. Діяльність представників керівної партії на цьому поприщі вважалася помилковою та піддавалася критиці. Вхідження більшовиків до цих органів виправдовувалося, лише якщо вони по своїй суті були революційно-демократичними організаціями.¹⁴ По-друге, деякі дослідники здійснили спробу по-новому осмислити соціальну сутність виконавчих комітетів. Дослідниця В.М. Губарева, вивчаючи матеріали Петроградської губернії, дійшла висновку, що волосні виконавчі комітети були найпоширенішою на селі формою організації революційного селянства.¹⁵ Е.Д. Попова наголошувала, що масове створення виконавчих комітетів навесні 1917 року свідчило про зростання політичної свідомості селян, які розвинули досвід першої революції, а різноманіття форм низових організацій є показником революційної творчості народних мас, в основі якої лежав демократичний принцип встановлення народної влади.¹⁶

В узагальнюючих роботах П.М. Соболева та А.Я. Утьонкова показано, що склад виконавчих комітетів був змінною величиною: спочатку перевагу у комітетах мала заможна селянська верхівка, потім відбулася радикалізація настроїв, унаслідок якої склад виконкомів став бідняцько-середняцьким. Але радикалізацію виконкомів вони пояснювали традиційно: заслугою більшовицьких організацій.¹⁷ О.Н. Моїсеєва, А.М. Андреев та Е.Н. Бурджалов оцінювали виконавчі комітети громадських організацій як органи революційної влади, котрі діяли в інтересах селянства.¹⁸ І.І. Мінц, П.М. Медведєв, П.Ф. Решодько та інші теж намагалися розглядати соціальний склад волосних комітетів у розвитку.¹⁹

У 1970-1980-і роки Г.О. Герасименко, Н.А. Кравчук, В.І. Кострикін та інші продовжили розробку даного питання. Дослідники наголошували, що виконавчі комітети уособлювали народну владу і тому вони не можуть вважатись органами влади Тимчасового уряду. Вивчаючи аграрне питання на селі, вони дійшли висновку, що ці органи зіграли значну роль в організації та розгортанні селянського руху влітку 1917 року. А пасивна політика Тимчасового уряду у вирішенні аграрного питання стала поштовхом до еволюції виконавчих комітетів, і селянська більшість почала активно брати участь у громадському житті країни.²⁰

Ця новаторська концепція отримала закінчений вигляд у роботах А.В. Седова та О.Д. Малявського. Вони підтримали та розвинули думку, що волосні виконавчі комітети пройшли певну еволюцію від всестанових органів до бідняцько-середняцьких осередків. На їхню думку, ця соціальна структура остаточно склалась до червня 1917 року в масштабах усієї країни. У зв'язку з цим основними питаннями, які вони намагались вирішувати, були земельна та продовольча проблеми. Ці проблеми вони вирішували разом із земельними та продовольчими комітетами, які часто і працювали під їхньою егідою.²¹

Своєрідним підсумком дослідження виконавчих комітетів цього періоду можна вважати роботи А. М. Андреева, В.І. Старцева та Е.Н.Бурджалова.

Зокрема, А.М. Андреев прийшов до висновку, що «виконавчі комітети громадських організацій навряд чи правомірно прирівнювати до функцій рад., а більшовики та члени рад входили до них тільки для розвінчування політики буржуазного Тимчасового уряду».²² В.І. Старцев та Е.Н. Бурджалов у свою чергу доводили, що виконавчі комітети представляли собою коаліцію різних соціальних сил і тому мали високий авторитет, завдяки якому вже в березні-квітні 1917 року їм вдалося поставити під контроль комісарів Тимчасового уряду та заручитись підтримкою рад, котрі на той час не намагалися боротися за владу і були захисниками соціально-економічних інтересів пролетаріату та селянства.²³

Слід відмітити, що В.І. Старцев у своїх роботах намагався не тільки вивчити особливості відносин Тимчасового уряду та Петроградської ради, але й проаналізувати проблеми формування Тимчасового уряду та його діяльність у сфері регіонального управління.²⁴ Він дійшов висновку про відсутність двовладдя в перші тижні революції і здійснив аналіз діяльності виконавчих комітетів громадських організацій та їх відносин із комісарами Тимчасового уряду. На жаль, висновки В.І. Старцева не отримали подальшої розробки в науці. Навіть «перебудова» не призвела до суттєвих змін в оцінці регіональних органів державної влади та громадсько-політичних організацій.

Так, збірник наукових статей «Исторический опыт Великого Октября», який був присвячений 90-літтю з дня народження І.І. Мінца, не став чимось новим в історіографії. В рамках цього збірника вийшла стаття М.І. Єрошкіна, яка була присвячена проблемам історії органів державної влади. В ній учений піддав критиці висновки В.І. Старцева про відсутність двовладдя в березні-квітні 1917 року. На його думку, «Тимчасовий уряд та його органи влади робили все можливе, щоб зберегти старий державний апарат і відновити його під іншою назвою».²⁵ Всіх своїх опонентів він звинуватив у вузькій джерельній базі.

Отже, для третього етапу становлення радянської історіографії характерні такі особливості: по-перше, в наукових дослідженнях відбувається постановка проблематики розбудови та функціонування місцевих органів влади і самоврядування (починає вивчатись інститут виконавчих комітетів); по-друге, нарешті була поставлена проблема класової сутності виконавчих комітетів громадських організацій; по-третє, повітові та губернські виконавчі комітети, як і раніше, розглядалися як виразники буржуазно-поміщицьких інтересів; по-четверте, розпочалося вивчення регіональної специфіки та впливу соціально-економічного розвитку регіонів на політичні процеси. Внаслідок цього офіційна історіографія визнала важливість даного інституту влади в революційних подіях 1917 року, прогресивність їхньої діяльності та коаліційний склад губернських та повітових комітетів. Але для цього періоду були характерні й негативні тенденції, а саме: для багатьох дослідників губернські та повітові виконавчі комітети залишались буржуазно-поміщицькими органами, провідниками політики Тимчасового уряду. Визнання їх коаліційного складу розумілось як регресивний фактор, який гальмував розвиток революції. Участь більшовиків у діяльності цих органів продовжувала оцінюватись як помилка. Варіантність розвитку ситуації в країні не укладалася у рамки партійної історії. Загалом, інститут виконавчих комітетів громадських організацій розглядається через призму подій жовтня 1917 року.

З 1990-х років набула розвитку російська історіографія, яка була пов'язана зі зміною політичного курсу країни та демократизацією суспільства. Відкриття раніше не доступних для вивчення архівів сприяло залученню до наукового обігу великої кількості джерел. Вони дозволили по-новому оцінити події 1917-1918 років і, зокрема, історію виконавчих комітетів громадських організацій. Разом з тим суттєво зменшився науковий інтерес до історії рад як революційно-демократичних органів влади. Ця тенденція була пов'язана з розпадом у 1991 році СРСР та ліквідацією у 1991-1993 роках радянських органів влади, які були народжені Жовтневою революцією 1917 року.²⁶

В історичній науці та публіцистиці стає особливо актуальною проблема альтернативи та пошуку оптимальної моделі розвитку країни, що змусило дослідників звернутися до вивчення політичних реалій Лютневої революції. Тому стає зрозумілим зростаючий інтерес науковців саме до історії виконавчих комітетів громадських організацій як до альтернативи влади. В російській історичній науці апологетом нового підходу до вивчення інституту виконавчих комітетів громадських організацій 1917 року став Г.А. Герасименко. Його дослідження на загальноросійському рівні визначили основні напрямки у вивченні даної теми. Саме тому вважаємо за необхідне окреслити головні риси його концепції.

Г.А. Герасименко, відійшовши від марксистських догм, намагається відмовитись від погляду на виконавчі комітети, як на «буржуазні органи влади», вважаючи їх появу «народженням демократії».²⁷ Він прийшов до висновку, що після повалення самодержавного устрою реальною владою на місцях стали не земські установи, на які Тимчасовий уряд покладав надії, а виконавчі комітети громадських організацій, котрі були здатні адекватно виражати інтереси та наміри представників дрібної буржуазії. Завдяки широкій народній підтримці, діючи більш радикально, вони без зусиль відтіснили земства від важелів управління.²⁸ Крім того, він звернув увагу на різнотипність та різноплановість виконавчих комітетів. Йому вдалося провести паралель між соціальним складом комітетів та ступенем їхнього радикалізму, що знайшло прояв у конфліктах з Тимчасовим урядом та земствами.²⁹

У наступних дослідженнях Г.А. Герасименко розвивав тезу про виконавчі комітети як демократичні органи, котрі були уособленням «єдності мас, політичною формою народного фронту, розгорненого проти монархічної системи правління».³⁰ На його думку, система виконавчих комітетів почала руйнуватися навесні 1917 року. Це сталося не тому, що виконавчі комітети були буржуазно-поміщицькі, а тому, що «у політичному житті країни набирав силу процес об'єднання полярно протилежних таборів навколо своїх головних політичних курсів – капіталісти та поміщики прагнули встановити диктатуру буржуазії, більшовики – диктатуру пролетаріату. Ці два табори неухильно втягувались у непримириму боротьбу, витісняючи з політичного життя демократичні організації та установи».³¹ Ця теза викликала появу суперечливого твердження, що процес умирання інституту виконавчих комітетів почався навесні, паралельно поляризації населення на два табори.³²

Також Г.А. Герасименко звернувся до проблеми відносин виконавчих комітетів з Тимчасовим урядом. Він показав, що виконавчі комітети сформувались як коаліційні демократичні організації, що стояли на центристських позиціях, в яких мали вплив середні прошарки суспільства.³³ Тимчасовий уряд своїм небажанням підтримати їх зруйнував можливість демократичної еволюції країни.³⁴

Аналізуючи діяльність виконавчих комітетів, дослідник дійшов висновку, що на неї могли здійснювати вплив декілька змінних – соціальний склад, настрої мас, відносини з іншими організаціями, спади та підйоми революції.³⁵

Праці Г.А. Герасименка поклали початок новій дискусії в історичній науці. На суперечливі судження у його дослідженнях про стан місцевої влади звернула увагу І.М. Федотова. Вона відмітила, що в роботі «Народ и власть» спочатку Г.А. Герасименко стверджує, що навесні «в більшості міст саме комітети являлись носіями влади, а комісари, вибрані ними, перебували у залежному становищі», ради на владу не претендували. Але далі автор суперечить сам собі, стверджуючи, що вже у квітні розпочалося «розмивання влади», при цьому не ілюструючи цю тезу конкретними фактами.³⁶ Суперечливим є також твердження вченого, що виконавчі комітети «склались в цілісну загальноросійську систему, що охопила всі владні рівні».³⁷

Незважаючи на дискусійні положення, важливим підсумком робіт Г. Герасименка є те, що виконавчі комітети громадських організацій стали розумітися як

ланки єдиного суспільно-політичного інституту, як політична форма народного фронту проти монархічної системи.³⁸ До того ж Г. Герасименко здійснив у своїх роботах детальний аналіз історіографії питання 1920-1980-х років.³⁹

Інші російські дослідники підтримали тезу Г. Герасименка про появу виконавчих комітетів як «народження демократії», розвинули ідею про протистояння Тимчасового уряду та комітетів, яке було знято призначенням урядових комісарів.⁴⁰ Е.О. Сагалаков, зокрема, припустив, що виконавчі комітети мали вплив на комісарів тільки у період весни, який припинився у зв'язку з падінням їхнього авторитету, зате відбулося посилення влади комісарів.⁴¹ Але І.М. Федотова звернула увагу на те, що цей висновок не можна вважати достатньо аргументованим, тому що автор не використав для ілюстрації цієї тези матеріали місцевих архівів.⁴²

Спираючись на дослідження Г.А. Герасименка, В.П. Булдаков та П.В. Волобуєв припустили, що зникнення з політичної арени виконавчих комітетів було пов'язано з розпорядженнями Тимчасового уряду та появою нових дум та земств, вибраних на основі загального виборчого права. Вони прийшли до висновку, що виконавчі комітети на кінець літа були цілком життєздатні і могли не допустити більшовицького перевороту.⁴³ Але подібна точка зору не враховує соціально-політичну ситуацію в країні та настрої мас, тому часто піддається критиці.

Питанням низових виконавчих комітетів продовжує займатись А.В. Сєдов, якій уніс корективи у свої погляди. В монографії «Крестьянские комитеты в 1917 году» він дослідив земельні, продовольчі та виконавчі комітети та прийшов до висновку, що наявність у селах земельних та продовольчих комітетів не впливала на авторитет виконавчих комітетів. Вони протягом усього періоду існування були провідними адміністративними органами, яким підпорядковувались усі інші органи влади.⁴⁴ У своїх наступних роботах він детальніше дослідив процес становлення волосних та сільських комітетів як органів селянської влади.⁴⁵

Регіональні російські дослідження вносять значний вклад у розробку проблеми. Останнім часом опублікована значна кількість робіт, присвячених аналізу місцевої влади 1917 року на Уралі, у Сибіру, Поволжі, Південній та Центральній частинах Європейської Росії.⁴⁶ Повніше охарактеризовані комітети Тульського краю та Поволжя.⁴⁷ На матеріалах інших губерній досліджені тільки окремі ланки інституту виконавчих комітетів.⁴⁸

Отже, російській історичній науці вдалося повністю вийти за рамки радянської історіографії. Виконавчі комітети громадських організацій розуміються як народний інститут влади, коаліційний за складом, який займав центристську позицію на політичній арені і втратив авторитет на літо-осінь 1917 року. Розробляється найпрогресивніші напрямки в історії виконавчих комітетів, розширилась географія їх вивчення.

Що ж стосується західної історіографії, то можна констатувати, що в ній інститут виконавчих громадських організацій залишається недостатньо вивченим. Наприклад, Н.Верт стверджував, що структура комітетів, «як правило, не відповідає офіційним інструкціям», а їхня діяльність надихала на анархію.⁴⁹ Г. Гілл та Д. Рейлі, використовуючи матеріали Саратовської губернії, здійснили характеристику основних напрямків діяльності губернського та волосних виконавчих комітетів навесні 1917 року.⁵⁰ Незважаючи на вузькість джерельної бази, Г. Гіллу вдалося показати, що інститут волосних комітетів за своїм складом був селянським органом. А Д. Рейлі наголошує, що починаючи з березня 1917 року всередині виконавчих комітетів міцніла коаліція соціалістичних партій. У свою чергу американський учений У. Розенберг, вивчаючи проблеми управління в Лютневій революції, прийшов до висновку, що доля демократії в Росії була пов'язана з «демократією участі», тобто ступенем залучення мас до процесу безпосереднього управління на низових рівнях і розумінням політичними елітами загальнодержавної важливості цього процесу.⁵¹

Механізм формування й функціонування управлінського апарату Тимчасового

уряду, а саме інститут виконавчих громадських комітетів, на етнічних українських землях в сучасній українській історіографії вивчений недостатньо. Основними науковими пріоритетами українських вчених є проблеми становлення органів державної влади Центральної Ради та місцевого самоврядування в 1917 році, роль та місце в цьому процесі місцевого населення, українських політичних сил та військових організацій.⁵² Проблема формування та діяльності виконавчих комітетів громадських організацій залишається поза увагою вітчизняних дослідників.

Цей інститут влади довго залишався маловивченим і в краєзнавчій історіографії, зокрема у дослідженнях історії Чернігівської губернії. Він не викликав особливої цікавості у радянських дослідників-краєзнавців, які лише зачіпали дане питання в контексті вивчення діяльності рад.

Так, у 20-і роки розпочалося регіональне дослідження виконавчих комітетів. У краєзнавчій роботі В. Щербакова, опублікованій до 10-х роковин революції, є стислі відомості про створення Чернігівського виконавчого комітету громадських організацій. Він зробив висновок, що «протягом усього часу існування комітетів між ними та комісарами Тимчасового уряду – з одного боку, та земським самоврядуванням – з іншого, ведеться безперервна боротьба за підпорядкування їй керівництво».⁵³ Але В. Щербаков не підняв проблему соціального та правового статусу комітету, не здійснив спроби відтворити безпосередню діяльність комітету в період його існування.

У наступні періоди розвитку краєзнавчої історіографії історія створення та функціонування виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії 1917 року не вивчалася взагалі. Тільки з 2000-х років нашого століття розпочалося їх вивчення.

Так, окремі аспекти історії створення та функціонування Чернігівського виконавчого комітету громадських організацій вивчала О.В.Онщенко⁵⁴. Підготовлена нею розвідка має велике значення для дослідження теми, бо в ній уперше проаналізовано процес створення Чернігівського виконавчого комітету. Авторка наголошує, що «в сучасній українській історичній науці дослідженню історії цих революційних органів влади приділяється значно менше уваги».⁵⁵ Вона пояснює це тим, що діяльність виконавчих комітетів нерідко асоціюється дослідниками з діями Тимчасового уряду, ворожого до українських проблем. Вона спробувала змінити уявлення про виконком як суто буржуазно-реакційний орган. Дослідниця докладно проаналізувала процес заснування виконкому, окремі аспекти його діяльності навесні 1917 року, деякі аспекти проблеми взаємодії з вищими суспільними і місцевими державними інститутами, намагалася розкрити причини занепаду цього органу. На її думку, вивчення прикладу роботи Чернігівського виконавчого комітету «може бути переконливою ілюстрацією до причин краху Тимчасового уряду і частково Центральної Ради».⁵⁶ Наголошуючи, що ці уряди припустилися однакових помилок у фінансовій сфері, і саме за відсутності коштів виконавчі комітети призупинили своє існування.

Але поза увагою дослідниці залишилися проблеми соціально-політичного складу, внутрішньої структури виконкому громадських організацій, не визначені основні напрями його діяльності за період існування. Проблеми взаємодії з вищими суспільними і місцевими державними інститутами розглядаються в розвідці лише побіжно, тією мірою, як це потрібно було для вирішення основного завдання відповідної роботи.

Тому нами була здійснена спроба дослідити комплекс цих невирішених проблем. Проаналізувавши архівні джерела, ми прийшли до висновку, що виконавчі комітети всіх рівнів були масовими організаціями та мали коаліційний характер. Склад комітетів залежав від ініціативи, проявленої конкретною групою або організацією. Виконавчі комітети громадських організацій Чернігівської губернії мали слабку внутрішню структуру, відсутність регулярного фінансування, були нездатні пристосовуватися до швидкоплинної політичної ситуації, що

зрештою призвело до ослаблення їх ролі у губернії. Після проведення виборів до органів місцевого самоврядування діяльність виконавчих комітетів поступово почала втрачати сенс. Відповідно їхнє зникнення було цілком закономірним явищем.⁵⁷

Підбиваючи підсумки історіографічного освоєння заявленої теми, відмітимо не тільки дискусійність, але і недостатню вивченість теми. Тому необхідно продовжити всебічне дослідження інституту виконавчих комітетів громадських організацій як в межах Російської імперії, так і на рівні окремих регіонів та губерній. Це дозволить скласти цілісне уявлення про особливості організації та функціонування виконавчих комітетів, їхнє місце у системі місцевого управління та самоврядування, специфіку діяльності у окремих регіонах імперії.

1. Милюков П.Н. Воспоминания / Павел Николаевич Милюков; [Предисл. Н.Г. Думовой, С. 3-20]. - М., 1991. - С. 479 – 480; Набоков В.Д. Временное правительство: (Воспоминания) / Владимир Дмитриевич Набоков; [Вступ. ст. И.Н. Бороздина]. - М., 1991. - С. 27 – 28.

2. Куранов Г. Советы на Артемовщине между Февралем и Октябрем 1917 года / Г. Куранов // Летопись революции [Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине]. - 1927. - № 5 (26) - 6 (27). - С. 162 - 189; Герасименко Г.А. Низовые крестьянские организации в 1917 - первой половине 1918 г. На материалах Нижнего Поволжья / Герасименко Г.А. - Саратов., 1974. - С. 9.

3. Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году / Андрей Васильевич Шестаков // Аграрная революция: [Сб. ст.] - Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. - М., 1928. - С. 105 - 106, 151.

4. Дубровский С.М. Крестьянство в 1917 году / Дубровский С.М. - М. - Л., 1927. - С. 73 - 75; Верменичев И. Крестьянское движение между Февральской и Октябрьской революциями / И. Верменичев // Аграрная революция: [Сб. ст.] - Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. - М., 1928. - С. 187 - 190.

5. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 6 - 7.

6. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 9 - 13.

7. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 10 - 11; Губарева В.М. Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 году. По материалам Петроградской губернии / Губарева В.М. - Л., 1957. - С. 7.

8. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс; [Под ред. Комиссии ЦК ВКП (б); Одобрено ЦК ВКП (б), 1938 г.]. - М., 1946. - С. 174 - 215.

9. Федотова И.Н. Общественные исполнительные комитеты северной части Центрального района России в 1917 году: На материалах Владимирской, Костромской, Тверской и Ярославской губерний: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / И.Н. Федотова. - Владимир, 2001 - С.4 - 5.

10. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти (1917 г.) / Анатолий Михайлович Андреев. - М., 1983. - С.19 - 20, 83 - 85; Думова Н.Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции / Н.Г. Думова, В.Я. Лаверьев. - М., 1988. - С. 114 - 120, 223 - 224; Кузнецова Д.С. Петроградская губерния в 1917 - 1918 гг. / Кузнецова Д. // Борьба большевиков за установление и упрочение Советской власти в Петроградской губернии (1917 - 1918). - М., 1985. - С. 14; Минц И.И. История Великого Октября: В 3-х т. - 2-е изд. / И.И. Минц. - М., 1977. - Т. 1: Свержение самодержавия. - 1977. - С. 702 - 747, 817 - 832; Исторический опыт трех российских революций: В 3 кн. / [Под ред. Голуба П.А. и др]. - М., 1986. - Кн. 2. Свержение самодержавия: Вторая буржуазно-демократическая революция в России. - М., 1986. - С. 290 - 300; Пушкарева И.М. Февральская буржуазная демократическая революция 1917 г. в России - М., 1982. - С. 245 - 261; Сидоренко С.А. Победа буржуазно-демократической революции и двоевластие в Сибири / С.А. Сидоренко // Свержение самодержавия: Сб. ст.; [АН СССР, ин-т истории СССР. Научный совет по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской Социалистической революции»]. - М., 1970. - С. 218; Третьякова Е.П. Февральские события 1917 г. в Москве / Е.П. Третьякова // Вопросы истории. - 1957. - № 3. - С. 72 - 84.

11. Морозов Б.М. Партия и Советы в Октябрьской революции / Морозов Б.М.. - М., 1966. - С. 46.

12. Артемьев С.А. Партия большевиков и Советы рабочих и солдатских депутатов в 1917 г.: июль-октябрь / Артемьев С.А. - М., 1978.

13. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. / Першин П.Н. - М., 1966. - Кн. 1. От реформы к революции. - С. 331.

14. Андреев А.М. Советы рабочих и солдатских депутатов накануне Октября. Март-октябрь 1917 года. Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны / Андреев А.М. - М., 1967. - С. 261 - 262.

15. Губарева В.М. Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 году. По материалам Петроградской губернии / Губарева В.М. - Л., 1957. - С. 7.
16. Попова Э.Д. Ленинская аграрная программа и борьба большевиков за крестьянство в 1917 году / Попова Э.Д. - Л., 1980.
17. Соболев П.Н. Беднейшее крестьянство – союзник пролетариата в Октябрьской революции / Соболев П.Н. – М., 1958. – С. 105 – 106; Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 5.
18. Моисеева О.Н. Советы крестьянских депутатов в 1917 году / Моисеева О.Н. – М., 1967. – С. 39; Андреев А.М. Вказана праця. – С. 122; Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Восстание в Петрограде / Бурджалов Э.Н. – М., 1967.
19. Минц И.И. Вказана праця. – С. 865; Герасименко Г.А. Вказана праця. – С. 12-13.
20. Герасименко Г.А. Вказана праця. – С. 78 – 82.; Кравчук Н.А. Массовое крестьянское движение в России накануне Октября (март-октябрь 1917 г. По материалам великорусских губерний Европейской России) / Кравчук Н.А. – М., 1971. – С.99 – 122; Кострикин В.И. Земельные комитеты в 1917 году / Кострикин В.И. – М., 1975. – С. 27 – 34, 130 – 143, 266-279.
21. Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 6.
22. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти / Андреев А.М. – М., 1983. – С. 178.
23. Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Периферия / Бурджалов Э.Н. – М., 1971. – С. 163-188, 446; Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. / Старцев В.И.; [Под. ред. О.Знаменского]. – Л., 1980. – С. 193 – 207.
24. Старцев В.И. Вказана праця; Його ж. Революция и власть: Петросовет и Временное правительство в марте – апреле 1917 года / Старцев В.И. – М., 1978; Крах керенщины / Старцев В.И. – М., 1982.
25. Ерошкин Н.П. Власть свергнутая Октябрем (Временное правительство, как преемник самодержавия) / Н.П. Ерошкин // Исторический опыт Великого Октября. К 90-летию академика Минца И.И.: Сб. ст. – М., 1986. – С. 99-115.
26. Волобуев П.В. Февральская революция: ее противоречия, альтернативы и историческое место / П.В. Волобуев // Наука и жизнь. – 1992. – № 10. – С. 38 – 47; Волобуев П.В. Революция мчалась на всех парах / П.В. Волобуев // Родина. – 1992. – № 4. – С. 89 – 91; Волобуев П.В. 1917 г.: была ли альтернатива? / П.В. Волобуев // Родина 1990. – № 10. – С. 14 – 17; Семеникова Л.И. Октябрь 17-го... Что же произошло? / Л.И. Семеникова // Свободная мысль. – 1992. – № 15. – С. 5 – 10; Семеникова Л.И. Что мы празднуем 7 ноября? / Л.И. Семеникова // Наука и жизнь. – 1992. – № 11. – С. 17 – 29; Скрипилев Е.А. О республиканской традиции в России / Е.А. Скрипилев // Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С. 26 – 35; Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России / О.А. Омельченко // Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С. 160 – 173; Булдаков В.П. У истоков советской истории. Путь к октябрю / В.П. Булдаков // Вопросы истории. – 1989. - № 10. – С. 63 – 82.
27. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917 г.) / Герасименко Г.А. – М., 1992. – С. 299; Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в исторической литературе / Г.А. Герасименко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 104 – 114.
28. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Герасименко Г.А. – М., 1990. – С.70, 152, 161-162.
29. Герасименко Г.А. Земское самоуправление ... – С. 81 – 82.
30. Герасименко Г.А. К вопросу о двоевластии в стране / Г.А. Герасименко // Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? – М., 1992. – С. 68 – 83; Його ж. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917 г.) / Герасименко Г.А. – М., 1992. – С. 57 – 72, 145 – 152, 165 – 166, 298 - 299 та ін.
31. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... – С. 302.
32. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... – С. 287, 293 – 296.
33. Герасименко Г.А. Народ и власть (1917 год) / Герасименко Г.А. – М., 1995. – С. 27, 48.
34. Герасименко Г.А. Народ и власть... - С. 31 – 49.
35. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты в революции 1917 г. / Г.А. Герасименко // 1917 год в судьбах России. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1998. – С. 145 – 159.
36. Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 8-9.
37. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Международная конференция. [авт. С.Е. Руднева] // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 207.
38. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... – М., 1992. – С. 298-300.
39. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в историографической литературе / Г.А. Герасименко // История СССР. – 1990. – С. 104 – 115; Герасименко Г.А. Первый акт народовластия ... – М., 1992. – С. 3 – 24.
40. Сагалаков Э.А. Институт комиссаров Временного правительства: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / Э.А. Сагалаков. – Москва, 1997; Трусова Е.М.

Местное управление и самоуправление на Дону, Кубани и Ставрополье в 1917 г. / Е.М. Трусова [Монография]. – Ростов Н/Д., 1999; Кабытова Н.Н. Власть и общественные организации Поволжья в 1917 году: автореферат дис. на соискание уч. степени. докт. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Кабытова. – Казань, 1999.

41. Сагалаков Э.А. Вказана праця.

42. Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 10.

43. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / Булдаков В.П. – М., 1997. – С. 179 – 180; Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В.П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 42 – 60; № 2. – С. 20 – 47; Волобуев П.В., Булдаков В.П. Октябрьская революция: новые подходы к изучению / П.В. Волобуев, В.П. Булдаков // Вопросы истории. – 1996. – № 5 – 6. – С. 28 – 38; Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году / Г.А. Герасименко // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 60 – 76.

44. Седов А.В. Крестьянские комитеты в 1917 году: (Идея, организация, статус) // Седов А.В.; [Под. ред. Ф.Г. Евграфова]. – Саратов, 1990. – С.124.

45. Седов А.В. Движение революционного крестьянства России за демократическое самоуправление в 1917 году: Учеб. пособие / Седов А.В. – Н. Новгород, 1991; Седов А.В. Февральская революция в деревне: Учеб. пособие / Седов А.В. – Н. Новгород, 1997.

46. Баранов Е.П. Местные органы власти и управления Временного правительства на Урале: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. юрид. наук: 07.00.01 / Е.П. Баранов. – Москва, 1975; Криницкий А.Я. Историография формирования и функционирования системы органов власти и управления на Урале: март – октябрь 1917 г.: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.09 / А.Я. Криницкий. – Тюмень, 2001; Федотова И.Н. Вказана праця; Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917 – 1922 гг. / Нарский И.В. – М., 2001; Трусова Е.М. Эволюция властных структур и общественные движения юга России (после свержения самодержавия) / Трусова Е.М. [Монография]. – Ростов Н/Д., 2002 та ин.

47. Остроухов В.Е. Местные органы власти и управления России, и их деятельность в марте 1917 - марте 1918 гг.: На материалах Тульской губернии: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / В.Е. Остроухов. – Москва, 1997; Кабытова Н.Н. Власть и общественные организации Поволжья в 1917 году: автореферат дис. на соискание уч. степени. докт. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Кабытова. – Казань, 1999.

48. Петров Ю.А. Москва революционная / Ю.А. Петров // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 13 – 27; Шашкова О. Февральский излом / О. Шашкова // Свободная мысль. – 1997. – № 3. – С. 104 – 119.

49. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Верт Н.; [Пер. с фр. 2-е изд]. – М., 1997. – С 96 -97.

50. Gill, Graeme J. Peasants and government in the Russian revolution / Graeme J. Gill. – New York: Barnes & Noble, 1979 – XIV, - P. 29 - 46; Raleigh, Donald J. Revolution on the Volga / Donald J. Raleigh, Ithaca; London: Cornell univ. press, 1986. – P. 83 – 123; Д.Дж. Рейли. Политические судьбы российской губернии: 1917 год в Саратове / Д.Дж. Рейли [Пер. с англ.] Саратов: «Слово», 1995. – 400 с. [авт. реценз. А.А. Герман] // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 191 – 194.

51. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Международная конференция [авт. С.Е. Руднева] // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 207.

52. Бойко В. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / Володимир Бойко // Український історичний журнал. – 1997. – С. 25 – 40; Вінцовський Т.С. Участь населення Херсонської губернії в організації та управлінні Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.С. Вінцовський. – Одеса, 2000; Добрунова Л.Д. Харків доби національно-демократичної революції (лютий-грудень 1917 р.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Д. Добрунова. – Харків, 2001; Господаренко О.В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України в 1917 – 1920 рр.: соціально-економічний аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Господаренко. – Донецьк, 2005.

53. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции [Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине]. – 1927. – № 2. – С.44.

54. Оніщенко О.В. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році / О.В. Оніщенко // Література та культура Полісся. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті / [Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко]. – Ніжин., 2001. – С. 159-165.

55. Оніщенко О.В. Вказана праця. – С. 159.

56. Оніщенко О.В. Вказана праця. – С. 164.

57. Нітченко А.Г. Правове становище виконавчих комітетів громадських організацій у 1917 році (на матеріалах Чернігівської губернії): Збірник тез доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи»],

(Тернопіль, 24 квітня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Тернопільський національний економічний університет, Рада молодих вчених. – Тернопіль., 2009. – С. 46 – 50; Нітченко А.Г. Основні форми та напрями діяльності виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 р.: український досвід формування громадянського суспільства: Міжнародна науково-практична конференція [«Імперативи розвитку України в умовах глобалізації»], (Чернігів, 12-13 червня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Чернігівська обл. держ. адміністрація, національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Гомельський держ. університет імені Ф. Скорини, Чернігівський держ. інститут економіки і управління. – Чернігів., 2009. – С. 222 – 225.

В статті аналізується ступінь знаності інституту виконавчих комітетів громадських організацій, функціонувавших во время революції 1917 года. Згадується, що дослідження теми має давню традицію. Історіографічний комплекс умовно розділяється на чотири групи: перша – радянська історіографія, друга – сучасна російська, третя – західна, четверта – сучасна українська. Значительне уваження приділяється аналізу краєведчої історіографії по історії Чернігівщини. Виділяються малодосліджені аспекти загальної проблеми і перспективні напрями дослідження теми на регіональному рівні.

The article analyses the level of knowledge about the executive committee of public organization institution which functioned during the Revolution of 1917. It is noted that the research of this problem has the old tradition. The historiography of this problem is conditionally divided into four groups: the Soviet historiography; the modern Russian historiography; the Western historiography and the modern Ukrainian one. Significant attention is paid to the analysis of the regional historiography on the history of Chernihiv Region. Poorly researched components of the problem and prospective research directions of the subject on the regional level are pointed out in the article.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЧНА ШКОЛА ВИВЧЕННЯ "НЕПМАНСЬКОЇ БУРЖУАЗІЇ" ТА "ЕКСПЛУАТАТОРСЬКИХ КЛАСІВ"

Наукова стаття присвячена дослідженню радянської історіографічної школи вивчення „непманської буржуазії” та „експлуататорських класів”. Теорія класової боротьби, яка була наріжним каменем марксистсько-ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин у суспільстві, виявилася базовою парадигмою науково-історичних досліджень функціонування системи приватного підприємництва в Україні 20-х рр. Розглядається історіографія 30-80-х рр., де спостерігалася концептуальна наступність, тобто традиційне вивчення приватного соціально-економічного укладу у містах і селах, започатковане у 20-х рр. партійними установами та представниками марксистської школи суспільствознавців.

Ключові слова: класова боротьба, неп, буржуазія, клас, капіталісти, колективізація.

Теорія класової боротьби, яка була наріжним каменем марксистсько-ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин у суспільстві, виявилася базовою парадигмою науково-історичних досліджень функціонування системи приватного підприємництва в Україні 20-х рр. Починаючи з другої половини 20-х рр. та особливо напередодні масової колективізації, визріваючи в працях Леніна, модернізуючись у політичних рішеннях партійних органів, канонізуючись у статтях та промовах Й. Сталіна, поняття класової боротьби трансформувалося в грабіжницьку політику розкуркулення, яка призвела до руйнівних економічних та соціально-психологічних наслідків.

Актуальність дослідження господарських форм приватного сільськогосподарського підприємництва українських селян у 20-х рр. ХХ ст. має наукове і прикладне значення. З'ясування підприємницького типу селянських господарств долає статичність та описовість їхнього цілком динамічного розвитку, а з другого боку, нейтралізує і фактично спростовує теоретичні можливості класово-формаційного аналізу соціально-економічних відносин.

Досягнення і недоліки радянської історіографії історії аграрних відносин та українського селянства 1921-1929 рр. в УСРР, з урахуванням суперечливих тлумачень соціально-економічного типу селянського господарства в науковій літературі є предметом науково-історичного дослідження даної статті.

20-м рокам, враховуючи принципи непу, притаманною була політика державного стримування приватного капіталу, економічного змагання трьох господарських секторів (державного, кооперативного і приватного), подолання та «витіснення» з реальних економічних відносин так званої «непманської буржуазії». В українському селі співіснували різні за економічним рівнем розвитку селянські господарства, поділ яких на «бідняків», «середняків» та «заможних» мав політико-економічний контекст: для партійних органів знаряддя «класового протистояння», а для податкових структур об'єкт стягнення фінансових повинностей. Боротьби «класів» у селах України не було, а навпаки існували організаційно-господарські

© Олянич Валентина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

форми соціально-економічного партнерства: супряга, толока, оренда землі та реманенту, сімейно-шлюбна та родинна спорідненість, громадське самоврядування. Так звана «класова боротьба» не була соціальною проблемою. Позаяк між соціальними верствами села не існувало базового антагонізму, більшовицька теорія боротьби класів на шляху соціалістичного будівництва виконувала функцію ідеологічного зомбування суспільства, унеможливлення та упередження справжнього соціального вибуху українських селян, поділу селянського суспільства за давнім принципом римських імператорів – «поділяй і владарюй».

Для марксистської та ленінсько-сталінської політичної літератури 20–30-х рр., представленої працями більшовицьких вождів та ідеологічно заангажованих інтерпретаторів, що виконували конкретне соціальне замовлення, першочерговим завданням було теоретичне обґрунтування та прикладне висвітлення класової боротьби в радянському суспільстві. Наприклад, уже згадані книги Ю. Ларіна про соціально-класову диференціацію селянства та соціально-економічну структуру приватного підприємництва в СРСР та УСРР [1], які адаптували штучно вибудовані партійно-ідеологічні конструкції, мали притаманний войовничий вплив на освітні та наукові установи, набували ознак офіційної методології. Терміни «радянська буржуазія», «непманська буржуазія», «клас підприємців», «капіталісти», які використовував Ю. Ларін, ставали теоретичними категоріями для пропагандистської літератури 20-х рр. Дивно виглядали політичні гасла про союз робітничого класу та селянства, до якого він закликав, з протиставленням окремих груп села міському пролетаріатові.

На ідеологічних принципах соціального протистояння були написані книги П. Будаєва про діяльність галузевих профспілок на підприємствах приватної промисловості [2], І.С. Кондурушкіна про судові репресії проти приватних підприємців [3], А. Лісса про об'єднання найманих робітників на приватних підприємствах [4], І. Мінгуліна про соціально-економічні форми розвитку приватного капіталу [5], А. Алуфа про становище робітничого класу в СРСР 1921–1925 рр. [6], С.Л. Фрідмана про роль і місце приватного капіталу на грошовому ринку 20-х рр. [7] та інші. Теоретична одноманітність, класово-формаційний підхід до оцінки соціально-економічних відносин, політологічна термінологія марксистського спрямування, агітаційно-пропагандистська фразеологія були характерними ознаками згаданих праць, хоча вони вирізнялися широкою інформаційно-фактологічною базою, запозиченою з різних джерел, тому не втратили пізнавального значення. Агітаційний зміст і стиль мали роботи про соціальну функцію профспілок на приватних підприємствах, а також пафос прикладної конфліктології. Економічні ознаки приватно-підприємницького сектора висвітлювали значно вичерпніше в конкретних дослідженнях. Якщо монографія відомого у 20-х рр. економіста і статиста С.Г. Струмліна мала виразні риси ідеологічного впливу [8], то згадана книга С.Л. Фрідмана і ґрунтовне дослідження Л.М. Юровського з питань грошової політики в СРСР [9] стосувалися специфічної галузі – банківської системи і лихварського бізнесу.

Дискусії відбувалися навіть між представниками партійної еліти та ученими марксистського спрямування. Так, на книгу Є.О. Преображенського [10] про теоретичні проблеми радянської економіки з'явилася відповідь М.І. Бухаріна [11], а предметом обговорення були фінансово-економічні джерела «соціалістичного нагромадження», взаємини сільськогосподарського та промислового виробництв. Обое висловлювали спільну позицію щодо необхідності мобілізації коштів для розвитку соціалістичної промисловості, хоча вирізнялися методами досягнення цього завдання, але приватне підприємство і відповідна галузь не були для них пріоритетними напрямками.

Ідея «витіснення» та остаточного подолання приватного сектора завершилася спочатку згоранням непу, а згодом була реалізована протягом першої половини 30-х рр. шляхом колективізації сільського господарства, заборони приватної торгівлі, обмеження та кооперування кустарно-ремісничої промисловості.

Наслідки такої політики знайшли відображення в книгах, які вийшли на початку 30-х рр. [12]

Науково-історичні дослідження проблем соціально-економічного розвитку радянського села 20-х рр. почали з'являтися у 50-х рр., набуваючи активізації протягом наступних років. Особливості переходу до непу в УСРР досліджував Г.К. Кононенко, кандидатська дисертація якого була захищена у 1950 р. [13] Аналогічна тема стала предметом дисертаційного дослідження А.Д. Залевського, виконаного у 1959 р. [14], а п'ятьма роками раніше побачила світ одна з перших монографій Е.Б. Генкіної [15]. Згадані автори ідеалізували заміну продрозкладки на продподаток, акцентували увагу на економічних підвалинах відбудови сільського господарства, стратегічних можливостях нового курсу. Теоретична схема висвітлення приватного сектора економіки була збережена, тому траплялися розділи про боротьбу з непманами.

Необхідно виділити дві монографії, авторами яких були початківці історик-аграрник В.П. Данилов [16] та український дослідник історії аграрної економіки В.В. Бондаренко [17]. Фактично вони з'ясовували матеріально-технічні передумови колективізації та мотивацію заходів організаційно-господарського зміцнення колгоспного ладу. Концептуальні автори не виходили за межі офіційної методології – партійних настанов та марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку, але за абстрактними відсотками про народне господарство з'явилися абсолютні показники, заборонена раніше статистика, хоча теза про переваги колективного (державного) сектора над приватним була для них основною. Не стала винятком і книга П.П. Гудзенка про «боротьбу за соціалістичну націоналізацію промисловості», тобто про одержавлення великих та дрібних промислових підприємств, про боротьбу з приватним капіталом, яка також вийшла у 50-х рр. [18]. Так звана «хрущовська відлига» не змінила методологічних пріоритетів висвітлення непівської проблематики, а марксистська парадигма радянської історіографії залишалася непорушною.

Історіографічний дискурс 60–80-х рр. в СРСР, а також в УРСР вирізнявся не лише стабільністю монометодології історичних досліджень, але й появою певних тематичних пріоритетів, однак в межах регламентованих теоретичних схем і навіть догм. Сучасні дослідники радянської історіографії вважають, що наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. відбулася криза історичної науки [19]. Для радянської історіографії пріоритетним виявився, на думку аналітиків, проблемний підхід, меншою мірою персоніфікований, але «...історики перебували в однаково залежному становищі від ідеологічних реалій, офіційної концепції вітчизняної і світової історії, від пануючих у науці відносин, директив правлячих верхів» [20]. Проблемно-тематичне розмаїття загалом віддзеркалювало уніфікований розвиток суспільної думки.

Перші історіографічні розвідки з історії непу, тобто з'ясування рівня вивчення соціально-економічної проблематики 20-х рр., почали з'являтися на початку 60-х рр. [21], але вони продовжували виходити у 70-х та 80-х рр. Зокрема, В.П. Дмитренко підсумував стан наукових досліджень непівської проблематики у 60-х рр. [22], тобто спостерігалася певна послідовність. Необхідно назвати ґрунтовне аналітичне дослідження Н.К. Фігуровської, яке стосувалося розвитку аграрної теорії в СРСР [23]. Дослідниця приділила значну увагу тим концепціям, які обґрунтовували перевагу колективного господарства над приватним, названим дрібнотоварним. Вона дала розгорнутий коментар дискусій, які точилися в наукових установах 20-х рр. за участі партноменклатурників та економістів-теоретиків, особливо про перспективи розвитку дрібнотоварного виробництва.

Для 60-х рр. характерна поява перших узагальнюючих колективних монографій з історії селянства та робітничого класу [24], а також про розвиток народного господарства [25] та соціалістичну перебудову сільського господарства в УРСР [26]. Вони були написані за участі відомих тоді українських істориків та економістів І.І. Коломійця, І.Х. Ганжі, І.О. Гуржія, Г.Д. Діденка, Д.В. Вірника,

В.В. Бондаренка, М.А. Рубача, які репрезентували гуманітарну науку УРСР.

Історики України методологічно залежали від так званої вітчизняної науки, тобто всесоюзної, брали участь у спільних науково-теоретичних конференціях. Так, у червні 1964 р. відбулася всесоюзна наукова сесія в Києві на тему «В.І. Ленін та історична наука», до якої запросили 500 істориків, а в 1969 р. наукова рада «Історія історичної науки» провела конференцію: «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української історіографії» [27]. Функціонально вони виконували завдання з уніфікації методології науково-історичних досліджень.

Відбувалася зміна деяких теоретичних акцентів в історіографії вивчення класів радянського суспільства. Для початку 60-х рр. не втратила актуальності історія класової боротьби у 20-х – 30-х рр., про що свідчили об'ємні монографії І.Я. Трифонова [28]. Їхні теоретичні положення, оцінки та висновки віддзеркалювали ідеологічні тлумачення теорії і практики класової боротьби початку 30-х рр. Починаючи з другої половини 70-х рр. войовнича термінологія класової боротьби була замінена науково-історичними дослідженнями соціально-класової структури радянського суспільства, але теоретико-методологічні та ідеологічні схеми висвітлення марксистського тлумачення класів було збережено.

Суспільствознавчі науки одержали чергове партійне замовлення – обґрунтування нової історичної спільноти – «радянський народ». Відбулася актуалізація теорії і практики походження класів та соціальних груп у СРСР. Історики повернулися до проблеми перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, обґрунтовуючи суспільну необхідність становлення державної форми власності та ліквідації приватного сектора [29]. Пріоритетною стає тема соціальних відносин та соціальної структури. У 1979 р. вийшла ґрунтовна монографія В.П. Данилова, яка була його докторською дисертацією, про соціальні відносини у доколгоспному селі [30]. Дослідник використав архівні та статистичні джерела, показав форми землекористування, орендні відносини, соціально-класову диференціацію селянства, використовуючи теорію класової боротьби. Уникаючи дослідження організаційних форм селянського сільськогосподарського підприємництва, хоча докладно показав виробництво зерна та іншої продукції, Віктор Петрович зосереджувався на особливостях дрібнотоварного виробництва, тобто взяв на озброєння класово-формаційну модель суспільного розвитку. Фактологічний матеріал, викладений В.П. Даниловим у монографії, засвідчив прагнення ученого вичерпно розкрити проблему, яка мала системне висвітлення.

Поява колективної монографії з історії формування соціальної структури радянського суспільства 20–30-х рр., яка з'явилася у 1979 р. [31], справила конструктивний і методологічний вплив на дослідників соціальної історії. Авторами розділів були відомі вчені, які працювали в галузі міжвоєнного періоду, тобто 20–30-х рр. XX ст.: В.М. Селунська, В.З. Дробижев, Ю.С. Кукушкін, Г.М. Панфілова, Ю.О. Поляков, Н.Л. Роголіна, Л.Ф. Морозов, М.О. Вілцан, В.І. Погудін. Вони висвітлювали «...становлення і розвиток соціалістичної структури соціального ладу в СРСР», а також «...зміни соціально-класової структури радянського суспільства, його основних складових частин (робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії міста, інтелігенції, непманської буржуазії, куркульства)» [32]. Завданням істориків було виявлення закономірностей переходу від «суспільства соціально розколотого до суспільства соціально єдиного». Хронологічно книга охоплює 1921–1937 рр., а принагідно до предмета нашого дослідження 1921–1929 рр. Два розділи колективної монографії «Зміни соціальної структури радянського доколгоспного села» та «Основні тенденції змін капіталістичних і дрібнобуржуазних верств міста» продемонстрували понятійно-категоріальний апарат радянської історіографії з цієї проблеми, ключовими визначеннями якого були: «соціальна диференціація селянства», «бідняцько-середняцькі верстви», «куркульство», «непманська буржуазія», «витіснення капіталістичних елементів», «дрібні товаровиробники». Націоналізація землі та відсутність приватної власності на землю створювали перешкоди для «зростання

сільської буржуазії» [33], а її обмеження загалом (найм робочої сили, оренда землі, кредити тощо) вважалося позитивним явищем, яке сприяло соціальній однорідності селянства. Оперуючи термінологією, яка з'явилася ще у 20-х рр., російські радянські історики зазначали, що «...куркулі, як капіталістичні підприємці в землеробстві, становили невід'ємну частину буржуазно-експлуататорських елементів, будучи пов'язаними з капіталістичним виробництвом, характером ведення господарства та способом отримання прибутку» [34]. Фактично радянські історики визнали заможні групи селянства підприємцями, а відкинувши класово-формаційну термінологію, слід говорити про важливий історіографічний факт.

Колективні та індивідуальні монографії, дисертації і статті, які виходили протягом 70–80-х рр., висвітлювали основні етапи боротьби з експлуататорськими класами в СРСР та УРСР 20–30-х рр. Так, у 1973 р. була захищена кандидатська дисертація про боротьбу профспілок з непманською буржуазією [35]. Дослідниця використовувала терміни «непманська буржуазія», «непманські підприємства», «капіталісти», «капіталістичні елементи», «капіталістичні підприємства», а також «підприємці», «діяльність підприємців» [36]. Історія подолання «капіталістичних елементів» в промисловості і торгівлі стала предметом дослідження монографії В.О. Архіпова та Л.Ф. Морозова, яка була написана згідно з діючою наприкінці 70-х рр. методологією [37].

На початку та протягом 80-х рр. марксистська теорія класової боротьби, котра була доповнена та «збагачена» практикою соціалістичного будівництва в СРСР, залишалася концептуальною базою для радянських дослідників соціальних відносин 20–30-х рр. Тема боротьби з «приватним капіталом» не втрачала пріоритетності, лише змінювалися хронологічні рамки або регіони [38]. Зокрема, в статті С.Г. Водотики, І.Д. Мазура селяни України 20-х рр. розподіляються на чотири «класові групи»: пролетарі, напівпролетарі, дрібні товаровиробники (середняки) та дрібні капіталісти (куркулі) [39]. Вони називали основні класоутворюючі ознаки: джерела існування, наймана робоча сила, тип економічних відносин. Аналізуючи інші ознаки та нормативно-правові акти радянської держави, використовували визначення «господарства промисловців самостійного типу (без експлуататорських прибутків) та промисловців-підприємців» [40]. Так чи інакше, але історики визнавали факт існування соціально-економічного укладу приватного підприємства в Україні періоду непу.

На таких концептуальних засадах були написані дисертаційні роботи С.Г. Водотики про класову структуру селянства 20-х рр. в УСРР [41], В.Ф. Кондрашова про діяльність профспілок сільськогосподарських робітників [42], у яких парадигма протистояння капіталістичних елементів та соціалістичних форм у сільському господарстві правила за методологію. Ліквідація «експлуататорських класів» стала темою монографії Ф.Г. Турченка, яка вийшла у 1987 р. [43] На теоретичних принципах боротьби класів була написана книга про соціалістичний уклад життя селянства [44].

Консервативність ідеологемі класової боротьби, яка набула функціональних ознак методології в історіографії висвітлення соціальних відносин, мала деструктивний вплив на об'єктивність науково-історичних досліджень. Історики, дотримуючись певної історіографічної традиції, продовжували використовувати політологічну термінологію 20-х рр. щодо приватних підприємств. Вона зустрічалася у статтях П.М. Денисовця про соціально-економічні перетворення в аграрному секторі економіки [45], О.І. Ганжі про експропріацію сільської буржуазії [46], О.Є. Кучера про «обмеження та витіснення непманської буржуазії» з промисловості і торгівлі [47], О.В. Гонтара про історіографію радянсько-господарського будівництва в УРСР 20–30-х рр. [48], опублікованих у 1987 р.

Радянська влада обмежувала діяльність приватних підприємців, здійснюючи відповідну економічно-фінансову політику, але висвітлення соціальних відносин в українському селі через теорію класової боротьби було упередженим, позаяк

між селянами не було протистояння, тобто не існувало суперечностей, які б призводили до сутичок, крім побутового з'ясування межових суперечок за землю. Так звана класова боротьба між селянством і пролетаріатом була пропагандистською ідеологією, спрямованою проти підприємливих селян, які не сприймали ідей колективізації сільського господарства, розвивали власне господарство. Висвітлюючи соціально-економічні відносини в контексті теорії класової боротьби, радянська історична наука виконувала соціальне замовлення партійних органів, але використаний істориками фактичний матеріал про «непманську буржуазію» стосувався проблем функціонування приватного підприємництва. Необхідно визнати, що в історичній літературі 70-х рр. існував термін «приватні підприємці», вживаний радянськими істориками для виокремлення «експлуаторських класів», однак факт залишається фактом. В історіографії 30–80-х рр. спостерігалася концептуальна наступність, тобто традиційне вивчення приватного соціально-економічного укладу в містах і селах, започаткована у 20-х рр. партійними установами та представниками марксистської школи суспільствознавців. Теоретичні принципи концепції класової боротьби набули ознак політологічної догми, яка породжувала прикладні схеми в історіографії історії соціальних відносин, економічного розвитку радянського суспільства. Класоутворюючими ознаками були показники майнового та виробничого забезпечення селянських господарств, якими користувалися податкові органи для стягнення різних повинностей.

1. Ларин Ю. Советская деревня. – М., 1925; Частный капитал в СССР. – М.; Л., 1927.
2. Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. – М., 1927. – 76 с.
3. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.) / Предисловие Д.И. Курского. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 317 с.
4. Лисс А. Профессиональные союзы и частные предприятия. – М., 1922.
5. Мингулин И. Пути развития частного капитала (с предисловием А.З. Гольдмана). – М.; Л.: Московский рабочий, 1927. – 2278 с.
6. Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР 1921–1925 гг. (с предисловием А. Лозовского). – М.: Изд-во Профинтерна, 1925. – 148 с.
7. Фридман С.Л. Частный капитал на денежном рынке. – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
8. Струмилин С.Г. Индустриализация СССР и эпигоны народничества. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 91 с.
9. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917–1927). – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
10. Преображенский Е.А. Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства. – М.: Госиздат, 1926. – 274 с.
11. Бухарин Н.И. Критические замечания на книгу Е.П. Преображенского «Новая экономика». – М.; Л.: Московский рабочий, 1928. – 91 с.
12. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки. – М., 1930; Фин Я. Этапы экономической политики СССР. – М., 1934.
13. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.
14. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1959. – 24 с.
15. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.). – М., 1954. – 186 с.
16. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 452 с.
17. Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 442 с.
18. Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 93 с.
19. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология, политика (60–80-е годы XX века). – М.: ИРИ РАН, 2003. – 246 с.; Головкин В.В. Историография кризиса исторической науки. Украинский контекст. – К.: ИУ НАНУ, 2003. – 227 с.
20. Алексеева Г.Д. Указ. соч. – С. 11.
21. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории. – 1961. – № 3. – С. 34–48; Климов Ю. Историография новой экономической

политики // Вопросы истории КПСС. – 1966. – № 5. – С. 24–29.

22. Дмитренко В.П. Некоторые вопросы нэпа в советской историографии 60-х годов. Вопросы истории. – 1972. – № 3. – С. 67–75.

23. Фигуровская Н.К. Развитие аграрной теории в СССР конец 20-х – 30-е годы. – М.: Наука, 1983. – 383 с.

24. Історія селянства УРСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол. І.І. Коломієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинко), – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.; Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол. І.О. Гуржій, Г.Д. Діденко, О.С. Кудлай). – К.: Наукова думка, 1967. – 507 с.

25. Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 рр.): В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко). – К.: Наукова думка, 1967. – 459 с.

26. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. З.П. Шульга, Д.В. Вірник, М.А. Рубач). – К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1967. – 511 с.

27. Санчевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / Под общ. ред. акад. АН УССР Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1986. – 206 с.

28. Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). – М., 1966. – 247 с.; Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925 гг.) Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Л., 1969; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.

29. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – 254 с.

30. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – 538 с.

31. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов. – М.: Мысль, 1979. – 342 с.

32. Там само. – С. 3–4.

33. Там само. – С. 68.

34. Там само. – С. 97.

35. Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с нэпманской буржуазией (1921–1925 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – М., 1979. – 26 с.

36. Там само. – С. 13, 16.

37. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.

38. Задавысвичка Ю.Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921–1932 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – Харьков, 1980. – 26 с.

39. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 42–51.

40. Там само. – С. 43.

41. Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика. Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1984. – 24 с.

42. Кондрашов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УССР в социалистическом преобразовании села (1920–1931 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1985. – 22 с.

43. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев; Одеса: Вища школа, 1987. – 199 с.

44. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988. – 178 с.

45. Денисовец П.М. Социально-экономические итоги аграрных преобразований на Украине в первые годы Советской власти // Вопросы истории СССР. – 1982. – № 32. – С. 17–25.

46. Ганжа О.И. Частичная эксплуатация сельской буржуазии в ходе аграрной революции на Украине (1918–1923) // Там само. – С. 34–42.

47. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР / Там само. – С. 68–77.

48. Гонтар А.В. Советы Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921–1937) в послевоенной советской историографии // Там само. – С. 77–83.

Нау́чна́я ста́тья посвя́щена иссле́дованию советской историографической школы изучения «нэпманской буржуазии» и «эксплуататорских классов». Теория классовой борьбы, которая была краеугольным камнем марксистско-ленинской методологии исследования социально-экономических отношений в обществе, оказалась базовой парадигмой научно-исторических исследований функционирования системы частного предпринимательства в Украине 20-х гг. Рассматривается историография 30-80-х гг., где наблюдалась концептуальная последовательность,

то есть традиционное изучение частного социально-экономического уклада в городах и селах, начатое в 20-х гг. партийными учреждениями и представителями марксистской школы обществоведов.

The scientific article is devoted to research of soviet historiography school of study of economic «scientifically-economic progress bourgeoisie" and «exploiters classes». Theory of class struggle which was the head stone of marksystsko-lenynskoy methodology of research of socio-economic relations in society, appeared by the base paradigm of scientifically-historical researches of functioning of the system of private enterprise in Ukraine 20th. Historiography 30-80th is examined, where was observed the conceptual following, that traditional study of the private socio-economic mode in towns and villages, fixed to beginning in 20th by parties establishments and representatives of marxist school of conduct's society.

Keywords: scientifically-economic progress bourgeoisie, exploiters classes, class struggle, economic policy new, and private enterprise working class, peasants, collectivization of agriculture.

"ПРОГРЕСИВНИЙ БЛОК" ЯК ЧИННИК ПАДІННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

У статті встановлюється наявність і характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" Державної думи та Державної ради у 1915 – 1917 роках з падінням російської монархії.

Ключові слова: «Прогресивний блок», Державна рада, Державна дума, російська монархія.

Постановка проблеми. Висвітлення впливу діяльності "прогресивного блоку" на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Росії упродовж кількох останніх років її існування набуває важливого значення в очищенні історіографії від ідеологічних перекручень. **Мета статті** – виявити наявність та характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" палат народного представництва з падінням російської монархії. **Головне завдання** пов'язане з детальним аналізом програмних документів, декларацій, закликів парламентського об'єднання, змісту, спрямувань і вимог масових виступів очолюваних "прогресивним блоком" громадських формувань.

Аналіз актуальних досліджень. У радянській історіографії порушеної проблеми торкалися М.Лапін [6], О.Грунт [2], А.Аврех [1], В.Дякін [4], А.Слонимський [12], та Є.Черменський [14]. Усі вони вбачали у "прогресивному блоці" спрямовану на збереження монархічної системи безперечну реакційність. Авторка даної праці у 2005 р. опублікувала статтю, присвячену "прогресивному блоку", в якій висвітлювалась роль державних радників у створенні об'єднання та визначенні його програмних настанов [5]. Отже, це зумовлює необхідність встановлення впливу "прогресивного блоку" на процес падіння російської монархії.

Виклад основного матеріалу. Поразки на фронтах упродовж першої половини 1915 р. оберталися падінням авторитету монархічного уряду [8, с. 582]. За таких умов у Державній думі та Державній раді утворилося міжпалатне об'єднання під назвою "прогресивний блок". Останній ухвалив програму, яка передбачала амністію засуджених за політичні та релігійні злочини осіб, докорінні зміни заходів управління, законодавчу програму організації країни для перемоги, заходи підтримки соціального миру. Головною ж вимогою було утворення відповідального перед народним представництвом "уряду довіри" [9]. Однак Микола II означені вимоги залишав поза своєю увагою.

Осінь третього року війни стала порою занепадницьких настроїв. Бої виявились кривавішими, ніж у 1915 р. Кампанія 1916 р. обійшлася російській армії у два мільйони людей. До того ж полонені у цій цифрі становили вже не 40 відсотків, як під час великого відступу, а усього 10 відсотків [8, с. 584]. Це означало зростання бойових утрат у живій силі армії на 30 відсотків у порівнянні з попереднім роком і ще більше пригнічувало свідомість народу, формувало відповідну громадську думку. Здавалося, що війні не буде кінця. У робітничому, студентському,

© Зінченко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м.Харків).

інтелігентському середовищі все більше розповсюджувався циммервальдський погляд: це – імперіалістична війна, її потрібно припинити. Виникла нова формула “оборончества”, яка дозволяла поєднувати недавні патріотичні настрої з “Циммервальдом”: ми готові захищати Вітчизну, але ми не бажаємо завоювань, ми – за мир “без анексій і контрибуцій”, а отже, ми – проти влади, яка затягує війну заради імперіалістичних цілей. У різних відтінках цей настрій захоплював і ліві думські фракції: трудовиків, соціал-демократів і робітничу групу військово-промислового комітету [8, с. 584-585]. С.С.Ольденбург писав, що “Росія хвора війною”, превтомлена нею, що ця хвороба складає “явище розпаду” суспільства і державності, до якого привела пропаганда “прогресивного блоку”. Автор наголошував, що російське суспільство, замість того, щоб усвідомити причини невдач, проникло переконанням, нібито вся справа – у недоліках влади. Діячі ж думського блоку продовжували стверджувати, що уряд “нікуди не годиться” [8, с. 585].

Гасла “прогресивного блоку” знаходили зростаючу підтримку навіть з боку тих сил, які раніше виступали, безумовно, на боці влади, і навіть об’єднане дворянство схвалювало кадетські гасла щодо “темних сил” та “уряду довіри”. Восени 1916 р. до кампанії блоку долучився і дворянський з’їзд. Уже рік до того вибори до Державної ради показали, що дворянство відходить від настроїв, які запанували під враженням революції 1905 р., і повертається до давніших помірковано-ліберальних традицій [8, с. 600-601]. На листопадовому з’їзді 1916 р. дворянство, яке у серпні 1915 р. засуджувало гасло “відповідального міністерства”, ухвалило резолюцію з думською формулою про “темні сили” і “міністерство, що користується довірою країни” [10]. Ці настрої розповсюджувались на світські та придворні кола, аж до членів імператорської фамілії. Всюди говорили про “темні сили” та про “міністерство довіри” [8, с. 601]. “Прогресивний блок” готував антиурядовий двірцевий переворот [7, т. 2 с. 244]. Він відіграв вирішальну роль у визначенні особового складу Тимчасового уряду, програми його дій та тактики втілення в життя програми [7, т. 2, с. 252].

“Прогресивний блок” справляв сильний вплив на широку громадськість країни, громадські організації, які швидко набули велетенського значення у справах обслуговування потреб війни, на демократично налаштовану інтелігенцію і взагалі на маси [15, с. 277]. Він спирався на Всеросійський союз міст, Всеросійський союз земств, військово-промислові комітети, купецькі управи, різні біржові комітети, об’єднане дворянство тощо [15, с. 279]. Уряд забороняв друкувати виступи депутатів – учасників “прогресивного блоку”, однак їх тексти розмножувалися найрізноманітнішими способами і “досить щедро” поширювалися серед населення [15, с. 283]. На громадську думку впливало і розповсюдження широкої нелегальної літератури, листів ліберальних діячів, резолюцій різних з’їздів, що розхитувало устої царського трону. Восени 1916 р. царська монархія втратила і той невеликий кредит у відсталій частині населення, що підтримувався пресою, поліцією та церквою [15, с. 338].

Особливо великий вплив виступи “прогресивного блоку” справляли на солдатську масу [14, с. 346]. Представники робітничих організацій, згідно з настроями широких прошарків робітничого класу, вимагали від думської більшості застосування усіх можливих, не зупиняючись і перед крайніми, засобів, щоб шляхом вільно і широко розповсюджених думських звітів ознайомити населення та армію з роботою Державної думи [15, с. 288]. “Блок” знаходив підтримку і з боку меншовиків та есерів [15, с. 296].

Події середини 1916 р. показували все більше падіння авторитету уряду, формували відповідну громадську думку про царську адміністрацію. 20 жовтня 1916 р. “прогресивний блок” ухвалив чергову декларацію. Вона констатувала, що Державна дума приступає до своєї роботи у дні тяжких випробувань і бентежного громадського настрою й усвідомлює необхідність будь-якою ціною довести війну до переможного кінця [3, с. 98]. Говорилося про те, що діяльність уряду протягом

минулого року створила серйозні перешкоди на шляху успішної боротьби, продемонструвавши безсилля вирішувати проблеми війни і внутрішнього стану країни. І, як наслідок цього, недовіра до влади перейшла в обурення. Такі дії слугують на користь ворогові [3, с. 98]. У декларації говорилось, що громадські організації, які працювали на потреби війни, було несправедливо скривджено і взято під підозру та поліцейський нагляд. Така зневага влади до величного народного пориву, замість того, щоб залучити усі сили країни до загальної боротьби з ворогом, вносить розбрат і створює ґрунт для переваги особистих устремлінь над громадськими [3, с. 98].

На думку автора цієї статті, в декларації мала місце не тільки правда, але й демагогія. Адже в породженій великою війною внутрішньополітичній ситуації поряд з фактами неспроможності уряду адекватно реагувати на виклики доби діяли і такі важливі чинники, як підривна робота іноземних розвідок, спрямована на поразку царизму у війні та на перетворення останньої на громадянську, революційні формування, ідеологічна диверсія у вигляді листівок, брошур, газет, які фінансувалися, друкувалися ворогом і мільйонними накладами розповсюджувались на фронтах та в тилу і формували спрямовану на деморалізацію солдатської маси, активізацію революційних сил, радикалізацію вимог робітників громадську думку. Значний вплив справляла підривна робота спеціальних німецьких батальйонів, які було сформовано із переодягнених у солдатські мундири офіцерів, що володіли російською мовою і удавалися до агітаційного “братання” на східному фронті з метою розкладання російської армії. Певну частку демагогії вносила у визначення змісту та спрямування декларації і подібних їй документів боротьба за владу. Про це свідчать гіперболізація як засіб впливу і переконання та публіцистичність викладу. О.Г.Слоніський писав з цього приводу, що боротьба “прогресивного блоку” визначала і засоби боротьби – особисте знеславлення супротивника, що у свою чергу змушувало удаватися до наклепів та інсинуацій [12, с. 269]. Останнє слово Державна дума звертала до воїнів. Декларація закінчувалась висловленням їм вдячності за подвиги, вшануванням пам’яті жертв, що полягли у безконечних боях, і твердої, непохитної віри у те, що настане день перемоги, яка окупить принесені у жертву рідній землі горе і муки [3, с. 98].

З початком листопада 1916 р. Дума та Рада відновили свої засідання, які мали протягом кількох днів ухвалити підготовлений урядом бюджет. Сесія відкрилася декларацією “прогресивного блоку”, у якій було перераховано багато серйозних перешкод на шляху до успішного завершення війни. Центром уваги стала промова вождя російського лібералізму П.М.Мілюкова. Основною думкою оратора була нездатність уряду і його небажання впоратися з труднощами, що випливали з умов воєнної доби. Особливо сильні удари було спрямовано проти глави уряду того часу Б.В.Штюрмера. Останнього робили центром германофільського напрямку придворних кіл і підозрювали у прямій зраді [11, с. 280].

Програмні виступи членів “прогресивного блоку” перенеслися далеко за межі Таврійського палацу. Початок зими 1916 р. ознаменувався низкою з’їздів, які відкривали широку можливість використання їх для підсилення наступу на владу. Політика царського уряду не знаходила опори навіть у середовищі вірогідного дворянства. З’їзд представників дворянських громад 28 листопада 1916 р. прилучився до поміркованих вимог «прогресивного блоку» [11, с. 282]. 26 листопада Державна рада ухвалила заяву, в якій підкреслювалась необхідність рішучого усунення впливу на державні справи “прихованих безвідповідальних сил” і утворення уряду, справді згуртованого і об’єданого визначеною програмою, що спирається на довіру країни, і саме тому є здатним на спільну з законодавчими установами діяльність [11, с. 283]. 27 листопада 1916 р. з’їзд об’єданого дворянства, що ще рік тому закликало Миколу II до боротьби з “прогресивним блоком”, в ухваленій резолюції підкреслив необхідність створення сильного уряду, який був

би здатним до спільної із законодавчими установами роботи і згуртований єдністю спільної програми [10]. В останні дні листопада 1916 р. програмні вимоги “прогресивного блоку” знайшли відгук у заяві Московського біржового комітету, Московської купецької управи, Московського комітету хлібної біржі, Московського комітету м'ясної біржі та Московського комітету біржі харчових продуктів [11, с. 284].

Одночасно з означеною заявою вимоги “прогресивного блоку” підтримали своєю резолюцією робітники оборонних заводів, центрального та окружного воєнно-промислових комітетів [11, с. 284-285, 288]. 9 грудня 1916 р. у Москві розпочав роботу загальноземський з'їзд. Ухвалена ним резолюція заявляла про необхідність створити уряд, гідний великого народу і сильний відповідальністю перед народом та народним представництвом [11, с. 259]. Ухвалена 11 грудня 1916 р. резолюція представників різних громадських організацій “усіх класів населення”, що зібралися “на продовольчу нараду”, висловлювала рішучий протест проти звичної політики старої влади [15, с. 248]. Мотивувалась необхідність зміни державного устрою і виголошувались заклики до її здійснення. Наголошувалось нагальне завдання моменту об'єднання усіх прошарків і класів населення у міцно спаяну організацію, здатну вивести народ із глухого кута, а також рішучість Державної думи очолити маси, щоб неухильно і мужньо довести розпочату велику справу до кінця, без жодних компромісів, жодних поступок. Декларація зверталася до армії із закликом підтримати Думу вирішити таке завдання. [15, с. 248-249]. Після ухваленної громадськими організаціями резолюції 11 грудня 1916 р. у великих містах ходили по руках й інші документи, що зверталися до різних верств населення Росії [15, с. 257-260].

Усе це свідчить, що змагання за владу “прогресивного блоку” виходили за межі парламентських методів боротьби: підготовка до перевороту з метою заміни монарха на троні, заклики до повалення “старого режиму”, системи самодержавства, розповсюдження з парламентської трибуни наклепів, інсинуацій, позбавлених реалістичних підстав звинувачень, подання фактів нерозпорядливості в тилу, невдач на фронтах та помилок як свідоме шкідництво та зраду. Одночасно вони спростовують традиційне в радянській історіографії твердження, що прогресуючий розвиток революційної ситуації в Російській імперії восени 1916 р. виявився наслідком пропагандистської та організаторської роботи більшовицької партії.

І таке спростування підтверджується словами С.С.Ольденбурга [8, с. 600-601], О.Г.Шляпникова [15, с. 277, 279], О.Г.Слоніського [12, с. 269], які писали, що у листопаді-грудні 1916 р. саме “прогресивний блок” організував виступи широких народних мас на підтримку його гасел та вимог. Останній підкреслював, що наслідком політичної діяльності лібералів у вирішальний історичний момент – з осені 1916 р. – стала революційна ситуація, і країна почала швидко наближатися до революції, до перемоги Лютневої революції включно [12, с. 9]. Він визнав і визначальну роль ліберальної буржуазії в організації зростаючого масового руху наприкінці 1916 р. [12, с. 269]. О.Г.Слоніський писав з цього приводу, що організовані “прогресивним блоком” виступи широких мас більшовики використали належним чином. Адже листопад та грудень були місяцями спаду робітничого руху, і виступи “прогресивного блоку” опинилися в центрі уваги політичного життя країни [12, с. 9].

Розповсюджені в масах звернення, декларації, заклики, резолюції, постанови свідчили про зростання впливу ідей цього парламентського об'єднання і падіння авторитету влади. Ненависть до уряду проникла у самі низи. О.Г.Шляпников констатував, що уряд це знав, відчував і готувався до боротьби, озброював городових, навчав їх стріляти з кулеметів та гармат [15, с. 262-263]. Прагнення “прогресивного блоку” до влади шляхом розширення, загострення та інтенсифікації боротьби проти уряду, яку парламентське об'єднання проводило з метою попередити соціальний вибух у країні, послабляло і без того слабку владу і

наближало те, чого прагнуло уникнути. Фактично блокісти сприяли лівим екстремістам у революціонізованні народних мас, у тому числі і мільйонів озброєних солдатів, які і без їхньої участі зазнавали сильного впливу ціммервальдських ідей.

Передостанню крапку у підтримці гасел “прогресивного блоку” поставила ухвалена у січні 1917 р. резолюція новгородського дворянства. У ній говорилось, що коли не буде створено “уряду довіри”, Росія загине у вирі невпинних пристрастей [15, с. 260-261]. Після вбивства 17 грудня 1916 р. Г.Распутіна, за висловом П.М.Мілюкова, в країні склалися усі обставини відкритої і цілком легальної боротьби проти уряду. Наприкінці грудня представники “прогресивного блоку” провели переговори з представниками земського і міського союзів з питання, що зробити у випадку краху, щоб країна отримала необхідну їй владу. П.М.Мілюков констатував, що у цих попередніх переговорах і намітився той уряд, який виник унаслідок перевороту 27 лютого [7, т. 2, с. 350].

Останнім актом державних радників стала надіслана ними 28 лютого 1917 р. телеграма Миколі II [13]. В ній говорилося про повний розлад транспорту і відсутність підвозу необхідних матеріалів, про зупинки заводів і фабрик, вимушене безробіття і викликане розладом транспорту надзвичайне загострення продовольчої кризи і доведення народних мас до відчаю. Усе це вилилось у народні заворушення стихійної сили, до цього руху приєднуються і війська. Уряд, який ніколи не користувався довірою в Росії, був остаточно дискредитований і не здатний впоратися з грізним становищем. Імператора наполегливо переконували, що подальше перебування уряду при владі означає цілковиту загибель законного порядку і тягне за собою неминучу поразку у війні, загибель династії і величезні нещастя для Росії. Державні радники вбачали останній і єдиний засіб у рішучій зміні монархом напрямку внутрішньої політики відповідно до неодноразово висловлених народним представництвом, станами і громадськими організаціями побажань про негайне скликання законодавчих палат, відставку чинної Ради міністрів і доручення особі, яка заслуговує на всенародну довіру, подати імператору на затвердження список нового кабінету, здатного управляти країною у цілковитій згоді з народним представництвом [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Викладений матеріал дозволяє дійти таких висновків. Реалізація програмної вимоги “прогресивного блоку” щодо формування відповідального перед палатами народного представництва “уряду довіри” могла б створити альтернативу подальшого історичного розвитку Росії: реальну можливість досягнення перемоги у війні та уникнення небачених у світі революційних потрясінь.

З іншого ж боку, “прогресивний блок” своєю боротьбою за прихід до влади послаблював систему російської влади. Члени блоку поряд з правдивими фактами, яких зовсім не бракувало, удавалися до особистої критики, наклепів, інсинуацій, а також до закликів повалення системи монархічної влади. Така тактика фактично не відрізнялася від тактики революційних екстремістів. Більшовики з успіхом використали розпропагандовані лібералами широкі народні та солдатські маси у досягненні власних цілей. “Прогресивний блок” схилив Миколу II до зречення на підставі звинувачень уряду російської монархічної системи у неспроможності досягти перемоги на фронтах і впоратися з внутрішніми соціально-економічними проблемами, які боляче вражали народні маси. Пізніше більшовики використали таку ж тактику у поваленні Тимчасового уряду, звинувачуючи його у неспроможності вирішити внутрішні проблеми і досягти перемоги на фронтах. Слід також зазначити необхідність додаткової конкретизації впливу “прогресивного блоку” на падіння російської монархії.

1. Аврех А.Я. Распад третьейюноньской системы / А.Я.Аврех. – М. : Наука, 1985. – 260 с.

2. Грунт А. «Прогрессивный блок» / А.Грунт // Вопросы истории. – 1945. – № 3-4. – С. 108-117.

3. Декларация блока // Красный архив. – 1933. – Т. 56. – С. 98.

4. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой 1914-1917 мировой войны. / В.С.Дякин . – М. : Наука, 1967. – 373 с.
5. Зінченко О.В. Російські державні радники і “прогресивний блок” (серпень 1915 – лютий 1917 рр.) / О.В.Зінченко. // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – Симферополь, 2005. – Іюнь, № 63. – С. 108-112.
6. Лапин Н. Прогресивний блок в 1915 – 1917 гг. / Н.Лапин. // Красный архив. – 1932. – Т. 50/51. – С. 117 – 122.
7. Милуков П.Н. Воспоминания. / П.Н.Милуков. [В 2-х т.] – М.: Современник, 1990.
8. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. – М.: Терра, 1992. – 641 с.
9. Программа министерства общественного доверия (Минимум условий, необходимых для восстановления доверия страны к власти) // Красный архив. –1932. – Т. 50/51. – С. 158-159.
10. Резолюция съезда объединенных дворянских обществ 27 ноября 1916 г. // РДИА, ф. 892, оп. 1, д. 1581, л. 1 – 2.
11. Родзянко В.М. Крушение империи. / В.М.Родзянко. – Харьков: Интербрук, 1990. – 263 с.
12. Слонимский А.Г. Катастрофа русского либерализма. Прогрессивный блок накануне и во время Февральской революции 1917 г. / А.Г.Слонимский. – Душанбе : ИРФОН, 1975. – 320 с.
13. Телеграмма выборных членов Государственного Совета 28 февраля 1917 г.// Красный архив. – 1927. – Т. 21. – С. 18.
14. Черменский Е.Д. IV Государственная Дума и свержение царизма / Е.Д.Черменский. – М.: Мысль, 1976. – 319 с.
15. Шляпников А.Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год / А.Г.Шляпников. – М.Политиздат, 1992. – 383 с.

В статье устанавливается наличие и характер связи между деятельностью “прогрессивного блока” Государственной думы и Государственного совета в 1915 – 1917 годах и падением российской монархии.

Ключевые слова: «Прогрессивный блок», Государственный совет, Государственная дума, российская монархия.

In article presence and character of communication between activity «the progressive block» the State Duma and the State council in 1915 – 1917 and falling of the Russian monarchy is installed.

Keywords: “the progressive block”, the State council? the State Duma, the Russian monarchy.

Лідія Нестеренко

ВОЛОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На основі архівних джерел у статті проаналізовано процес утворення та реформування волостей Чернігівської губернії в першій пол. ХІХ ст.

Ключові слова: волость, губернія, державні маєтності, сільські товариства.

В останній чверті ХVІІІ ст. російським урядом активно впроваджувався курс на ліквідацію полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні. Проведення адміністративно-територіальної реформи було здійснено без урахування колишніх кордонів полків та сотень і з повним зруйнуванням старої адміністративної системи. На Чернігівщині це проявилось у створенні Чернігівського намісництва та повітів (1781 – 1782 рр.) замість ліквідованих Чернігівського полку та сотень, утворенні Малоросійської (1797 р.), а згодом і Чернігівської губернії (1802 р.), до складу якої увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Сосницький, Стародубський і Чернігівський, Малоросійського генерал-губернаторства (1802 р.) [1]. Однією із складових цієї реформи стало утворення нових адміністративно-територіальних одиниць – волостей (1797 р.).

Упродовж першої половини ХІХ ст. адміністративний устрій Чернігівської губернії неодноразово змінювався. Указом Сенату від 27.03.1803 р. в губернії були створені ще три повіти: Кролевецький, Остерський та Суразький. У 1808 р. з Нового міста повітові установи були перевезені в Новозибків, і повіт отримав назву Новозибківський [2]. Надалі кордони губернії і повітів залишалися сталими. Реформування проходило лише на рівні волостей.

Завданнями нинішнього дослідження є показ процесу утворення адміністративно-територіальних одиниць – волостей та їх реформування в першій половині ХІХ ст.

Джерельною базою для написання дослідження стали матеріали фондів Державного архіву в Чернігівській області.

На початку ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні в контексті руйнування соціальної структури відбувалось утворення соціальної групи державних селян. Упродовж століття до цієї категорії поступово увійшли магістерські, ратушні, рангові, монастирські селяни та ін. В останній чверті ХVІІІ ст. у відання держави перейшли і козаки.

7 серпня 1797 р. за ініціативою експедиції державного господарства Павло І підписав указ „Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління”. Згідно з указом встановлювалась нова адміністративна одиниця – волость. „Волості, – на думку О. Русова, – були єдиними органами станового управління нижніх не привілейованих класів, що не звільнялися від тілесних покарань” [3].

Волость охоплювала населення декількох населених пунктів, але не більше 3 тис. ревізьких душ. Назва волості визначалася назвою населеного пункту, в якому перебувало волосне правління. Приміщення для волосного правління наймали або будували. На 1820 р. в Полтавській губернії було 135 волостей і 27 староств, у Чернігівській губернії нараховувалась 71 козака волость і 31 волость державних селян, усього 102 волості. Так, у Борзенському (Борзнянському), Чернігівському,

© Нестеренко Лідія Олександрівна – науковий співробітник відділу філософії освіти та освітніх технологій НДІУ (м. Київ).

Остерському та Ковельському (Козелецькому) повітах було по 10 волостей, Сосницькому – 9, Кролевецькому – 8, Ніжинському і Конотопському – по 7, Глухівському – 6, Городницькому (Городнянському) – 5, Стародубському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Суразькому – по 4. Найменшим за чисельністю був Новозибківський повіт, до складу якого входило лише 3 волості [4]. Таким чином, у залежності від кількості населення у волості та відстані між населеними пунктами в середньому на один повіт припадало від 4 до 10 волостей.

У кожному з повітів були волості козачі та державних селян. Проте їх кількість залежно від географічного розміщення повіту була різною. В південних густонаселених регіонах губернії, де компактно проживали козаки, основну масу складали козачі волості. Так, з 10 волостей Борзенського повіту 9 були козачими, з 10 волостей Козелецького повіту до козачих належали 8 волостей, з 10 волостей Чернігівського повіту були козачими 7, з 9 волостей Сосницького повіту до козачих належали 7, а з 8 волостей Кролевецького повіту також 7 були козачими. В інших густонаселених повітах кількість козачих волостей була дещо меншою. Так, в Конотопському і Ніжинському повітах числились козачими по 6 волостей. Винятком був лише один з найгустонаселеніших державними селянами і козаками повітів губернії – Остерський, в якому з 10 волостей лише 4 були козачими. В північних повітах, де проживали переважно державні селяни, ситуація була протилежною. Кількість самих волостей в них була невеликою, проте переважала кількість волостей державних селян. Так, з 4 волостей Суразького повіту козакою була лише одна, у Новозибківському повіті 2 волості належали державним селянам і одна козакам, по 2 волості козаків і державних селян було в Новгород-Сіверському повіті [5].

У середньому у кожній волості проживало від 1 до 3 тис. душ. Найменш населеною була Обмачевська волость Конотопського повіту, в якій проживало лише 927 державних селян. Найбільш населеними були Попогорська волость Суразького повіту, де проживали державні селяни чисельністю 3 161 душа, Вересоцька волость – 3198 козаків і Носівська волость Ніжинського повіту, в якій було 3456 козаків, Почепівська волость Мглинського повіту з населенням 3704 душі [6]. Таким чином, головними чинниками при утворенні волостей були: близькість усіх населених пунктів до волосного центру та визначена законом кількість населення волості. При цьому державою було збережено окремі волості для козацтва і державних селян.

У 1834 р. намітилась тенденція до реформування системи управління у державних селян та козаків. Це проявилось в утворенні попечительств і станів. У Чернігівській губернії було створено не менше 10 попечительств. Згідно з реформою, було змінено у бік збільшення і самі волості. У Ніжинському повіті з 7 волостей залишилися три: Веркіївська (5 277 рев'язьких душ), Носівська (5 905 рев'язьких душ) і Талалаївська (5 775 рев'язьких душ) волості. Решта волостей була ліквідована. У Борзенському повіті з 10 волостей залишилися чотири: Іченська (4 334 рев'язькі душі), Комарівська (5 129 рев'язьких душ), Шаповалівська (5 606 рев'язьких душ) та Івангородська (5 622 рев'язькі душі) [7]. Подібна ситуація була і в інших повітах.

Згідно з реформою, волості поділялися на стани. У кожній було утворено від 3 до 5 станів. У 1834 р. в Комарівській волості Борзенського повіту було 5 станів, у Шаповалівській, Івангородській, Іченській – по 4 стани. Подібна ситуація була і в Ніжинському повіті. У Веркіївській волості налічувалося 5 станів, у Талалаївській – 4, Носівській – 3 стани [8].

У кожен стан входило від 2 до 6 населених пунктів. Законодавством визначався і його адміністративний центр. За назвою цього поселення йменувався стан. Як правило, становим центром ставав найбільший населений пункт. Кількість жителів у стані коливалася від 700 до 2 тисяч осіб. До складу Веркіївської волості Ніжинського повіту входило 12 населених пунктів, які були розподілені на 5 станів. У перший входило лише одне містечко Веркіївка з населенням 1 400 рев'язьких душ. У другий стан, що був у с. Заньках, входило 4 села, а саме: Заньки (320 рев'язьких душ), Велика Кошелівка (263 рев'язькі душі), Мала Кошелівка (211 рев'язьких душ) і Дрімайлівка (400 рев'язьких душ). Усього 1194 рев'язькі душі. Третій стан розташовувався у с. Вересоч. Сюди було включено 2 села: Вересоч (574 рев'язькі душі) і Хибалівка (477 рев'язьких душ). Усього 1051 рев'язька душа. До четвертого стану, який містився

у с. Орлівці, входило також 2 села: Орлівка (711 ревізьких душ) і Дроздівка (615 ревізьких душ). Усього 1326 ревізьких душ. П'ятий стан, до складу якого ввійшли Смолянка (358 ревізьких душ), Стодоли (207 ревізьких душ), Переходівка (141 ревізька душа), був розміщений у с. Смолянці. Всього 706 ревізьких душ [9]. Таким чином, з метою зменшення фінансування на обслуговування волосних правлінь у 1834 р. кількість волостей у Чернігівській губернії було зменшено. В зв'язку з тим, що у волостях значно збільшилось населення, було проведено розподіл волостей на стани.

Реформу управління державними селянами викликала криза кріпосницького ладу, наслідком якої стало розорення селян. У кінці 30-х – поч. 40-х років з'явився ряд законів, які внесли зміни у становище, господарство і побут населення, котре перебувало у віданні держави. Їх проведення тісно пов'язане з ім'ям П. Д. Кисельова, який перебував на посаді міністра з 1837 р. по 1856 р. Найвдалішу характеристику цього державного діяча дав баварський посланник граф Оттон Де-Бре: „Граф Кисельов є у внутрішньому управлінні імперією представником прогресу й руху вперед, якщо ці слова взагалі можна застосувати до цієї країни. Він переконаний противник кріпосного права., людина розумна, якій притаманні кмітливість, велике працелюбство та чесність” [10].

Закон від 30 квітня 1838 р. встановлював чотириступеневу систему управління на місцях: палати державних маєтностей – окружні – волосні – сільські управління. А з утворенням Міністерства державних маєтностей волосні правління перейшли під його юрисдикцію.

У повітах одночасно з палатою були створені окружні правління. Чернігівська губернія в адміністративному відношенні була розділена на 12 округів [11]. Після відкриття палат майже півроку було витрачено на організацію нижчої ланки управління. Реорганізуючи управління державними селянами, законодавець сумнівався, чи зберігати традиційну волость 1797 р., чи, обминувши цю ланку, встановити безпосередню владу урядових чиновників і сільських виборних. Врешті-решт, було вирішено на певний час волость зберегти, надавши їй інформаційні та спостережні функції. З точки зору М. Сперанського і П. Кисельова, деякий надлишок адміністрації не був шкідливий, він допомагав встановити більш розгалужену, всеосяжну, а отже, й ефективнішу систему керівництва „вільними сільськими обивателями” [12].

Розглянувши наданий Чернігівською губернською підготовчою комісією проект розподілу округів державних маєтностей губернії на волості і сільські товариства, міністр державних маєтностей П. Д. Кисельов затвердив його циркуляром № 2 032 від 25. 11. 1838 р. [13].

Проте законодавець змінив і розвинув правову конструкцію 1797 р. Перш за все було зменшено кількість волостей. У Полтавській губернії кількість волостей зменшилась удвічі. Їх залишилося 62 і 174 стани [14].

У 1851 р. у Чернігівській губернії нараховувалось 50 волостей і Беловезький округ, у якому проживали колоністи. На кожен з 12 округів губернії тепер у середньому припадало лише по 4-5 волостей. Проте до Конотопського, Сосницького, Городницького округів входило по 3 волості, до Борзенського і Новгород-Сіверського – по 6. Волості козаків і державних селян Чернігівської губернії в більшості були змінені, за винятком Носівської і Веркіївської волостей Ніжинського округу, Стародубської і Почепської волостей Стародубського округу, Кобижчанської волості Козелецького округу, в яких проживали лише козаки, та Неглюбської волості Новозибківського округу і Жукинської волості Остерського округу, в яких проживали лише державні селяни. Окремою адміністративною одиницею так і залишився Беловезький округ Борзенського повіту [15].

Кількість населення однієї волості збільшувалось з 3 до 6 тис. ревізьких душ чоловічої статі. Вже через кілька років після реформи у окремих волостях кількість населення була набагато більшою за визначені законом розміри. У Понорницькій волості Кролевецького округу у 1851 р. проживало 7 376 осіб чоловічої статі, у Сачковській волості Новозибківського округу – 7 291 осіб, у Голенській волості Конотопського округу – 7 192 осіб, у Яцковській волості Стародубського округу –

7 135 осіб, у Мишковській волості Стародубського округу – 6 843 особи, у Попівській волості Новозибківського округу – 6 718 осіб, в Остерській волості Остерського округу – 6 318 осіб, в Гоголівській волості цього ж округу 6 297 осіб чоловічої статі. Проте залишилися і невеликі за населенням волості, такі як Жукинська Остерського округу (3 613 осіб чол. статі), Голубовська волость Новозибківського округу (3 169 осіб), Беловезький округ Борзенського округу (831 особа колоністів), Биховська волость Новгород-Сіверського округу (4 475 осіб), Неглобська Новозибківського округу (4 707 осіб), Козелецька Козелецького округу (4 455 осіб) [16].

Волость складалась із декількох суміжних сільських товариств, якщо вони були розсіяні на великій віддалі, то кордони волості скорочувались так, щоб віддаль населених пунктів від волосного центру не перевищувала 40 верст або двох днів дороги. На відміну від закону 1797 року, до волості були приписані суміжні державні незаселені землі та оброчні, виключаючи лісові. Цим законодавцем хотів забезпечити державні маєтності від усяких спроб захоплення і незаконної експлуатації [17].

Законодавством заборонялося розчленовувати поселення на декілька сільських товариств, але дозволялось об'єднувати в одне сільське товариство декілька сусідніх малолюдних поселень з тим, щоб відстань між різними населеними пунктами становила близько 15 верст, а загальна кількість досягала 1500 ревських душ. Нерідко цей пункт положення порушувався, особливо в тих регіонах, де проживали різні категорії селян. Це стосується Чернігівської та Полтавської губерній, де в одних поселеннях мешкали державні селяни і козаки. Виконання цими категоріями населення неоднакових за кількістю платежів, а також відмінності у виконанні рекрутської повинності викликали труднощі та незручності для урядовців. Через це поселення, в яких проживало багато козаків і державних селян, ділили, утворювали два сільські товариства.

Так, в Шаповалівській волості Борзенського округу в середині XIX ст. було два Висоцьких товариства: козацьке і поселянське. Окрім них, існувало ще три козацьких товариства: Шаповалівське, Тростянецьке, Стрільницьке [18]. В Остерській волості Остерського округу також існували Волчковське козацьке і Волчковське селянське товариства, у Гоголівській волості – Требухівське козацьке і Требухівське селянське товариства [19]. У малолюдних населених пунктах, віддалених від сусідніх, могли утворитися самостійні сільські товариства. Кількість сільських товариств у кожній волості була різною. Це залежало, насамперед, від кількості населення, що проживало на території волості. Так, у 1854 р. в Жукинській волості Остерського округу було лише 3 товариства, в яких мешкали державні селяни, у Летківській і Гоголівській по 2 козацькі і по 3 селянські товариства, у Морівській – 2 козацькі і 4 селянські товариства, а в Остерській волості – 4 козацькі і 3 селянські товариства [20]. Всього у Чернігівській губернії у 1853 р. було 259 сільських товариств [21].

У зв'язку з початком Кримської війни з метою економії видатків на місцеві потреби в Чернігівській губернії була знову проведена адміністративна реформа. Цього разу значні зміни відбулися у складі сільських товариств. Проте вони зачепили і волості. В 1855 р. Борзенська волость була приєднана до Шаповалівської. Із 9 сільських товариств, що були в цих двох волостях, 5 скоротили [22]. Так, козацька громада с. Високого у мирському приговорі вирішила відійти до Тростянського козацького товариства, громада с. Праців – до Ядутинського, громада с. Новоселівки – до Шаповалівського. З переходом цих громад Висоцьке козацьке правління було розформоване. Також було розформоване і Стрільницьке товариство. Діючими в Шаповалівській волості залишились Шаповалівське і Тростянське товариства, до складу яких увійшли населені пункти Стрільницького товариства [23]. Із 6 товариств Борзенської волості в Шаповалівську волость відійшли Борзенське товариство, до складу якого увійшли населені пункти Оленівського і частина Великозагорівського товариств, а Ядутинське товариство злилося з Красноставським. Решта населених пунктів увійшла до складу інших сусідніх 2 волостей [24]. Усього ж внаслідок реформи в Чернігівській губернії було скорочено значну частину сільських товариств, залишилося 42 волості і 4 окремі товариства на праві волостей з чисельністю 625 тис. душ обох статей. В цілому на кожну волость припадало в середньому близько 13 тис. душ [25]. Це було останнє реформування адміністративного поділу Чернігівської губернії до Великих реформ.

На поч. 60-х рр. XIX ст. поряд із реформуванням самоврядування у поміщицьких селян проходило реформування і у державних селян. 5 березня 1861 р. Олександр II підписав указ про застосування основних засад положень 19 лютого щодо селян, які проживали на державних землях. У зв'язку з цим почалася розробка нового проекту реформи самоврядування у державних селян.

У Чернігівській губернії знову було відкрито 10 волостей державних селян і козаків. У Борзенському окрузі – Івангородська, Борзенська, Плисецька і Фастовецька; у Городницькому – Ярославичська, Туличівська і Петрушинська; у Чернігівському окрузі – Брусилівська і Березинська; у Стародубському – Курковська волості [26]. Подальше реформування волостей відбувається в 1866 р., коли були утворені спільні волості для козаків, державних та поміщицьких селян.

Таким чином, у зв'язку з поспішним утворенням у кінці XVIII ст. та реформуванням у 30-х рр. XIX ст., волості в багатьох місцевостях налічували невелику кількість жителів, що призвело до неспроможності населення забезпечити утримання волосних правлінь, фінансувати будівництво громадських споруд та ін. Ця обставина і спричинила подальше адміністративне реформування волостей у середині 50-х рр. XIX ст. у бік їх укрупнення. Отже, в результаті змін у Чернігівській губернії протягом шістдесяти років кількість волостей було скорочено удвічі.

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А.В.Кудрицького. – К. : Українська Радянська Енциклопедія. – 1990. – С. 867.
2. Там само. – С. 867.
3. Русов А. А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / Русов А.А. // – Чернигов, 1899. – Т. 1. – С. 181.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2346. – Арк. 68–73.
5. Там само. – Арк. 68–73.
6. Там само. – Арк. 68–73.
7. Там само. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 45–46.
8. Там само. – Арк. 45–46.
9. Там само. – Арк. 45–46.
10. Орлик В. М. Палати державних маєностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії /Орлик В. М. // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 113.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба [сост. Мишевич]. – СПб.: Типография Генерального штаба, Т.12.–Ч.2. Черниговская губерния. 1851. – С. 8-13.
12. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва: в 2 т. / Дружинин Н. М. – М.-Л. : Издательство АН СССР. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – 1946. – С. 544–545.
13. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 1.
14. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы /Лазанская Т. И. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 72.
15. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба – С. 11–13.
16. Там само. – С. 11–13.
17. Дружинин Н. М. Вказана праця. – С. 545.
18. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 31.
19. Там само. – Ф. 571. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
20. Там само. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
21. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 12.
22. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 852. – Арк. 64.
23. Там само. – Спр. 607. – Арк. 18.
24. Там само. – Спр. 1202. – Арк. 21.
25. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 14.
26. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 1911. – Арк. 1874–1875.

На основе архивных источников в статье проанализирован процесс образования и реформирования волостей Черниговской губернии в первой пол. XIX в.

In the article on the base of archive sources author analyzed process of reformation a volost of Chernihiv province in the first half of the XIX century.

ЛИСТУВАННЯ К. ХАРЛАМПОВИЧА З М. БЕРЕЖКОВИМ (за матеріалами ІР НБУВ)

Представлена стаття розкриває зміст стосунків між академіком ВУАН К. В. Харламповичем та професором Ніжинського Інституту народної освіти М. М. Бережковим на підставі аналізу матеріалів їхнього листування 1931-1932 рр.

Ключові слова: листи, архівна комісія, учений, академік, Ніжин.

Закономірний та поступовий розвиток історичної науки в Україні протягом 1991–2009 рр. зумовив поглиблення досліджень з історії наукових установ нашої країни, зокрема ВУАН, а також біографій учених, які були її дійсними членами. Одним з маловідомих до недавнього часу наукових співробітників Української академії наук, які зазнали репресій від більшовицького режиму, був К. В. Харлампович (1870–1932) – історик церкви та філолог-славист. Про зростання дослідницького інтересу до цієї видатної постаті свідчить певна кількість праць та розвідок, присвячених окремим періодам біографії вченого, які з'явилися на сторінках наукових видань останнім часом¹. Однак наявні в архівосховищах України матеріали дозволяють відкривати нові аспекти діяльності та інтелектуальної біографії історика. Дана розвідка присвячена опису та аналізу змісту листування Костянтина Васильовича Харламповича з Михайлом Миколайовичем Бережковим, яке міститься серед матеріалів особового фонду останнього, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ у Києві.

М. Бережков (1850–1937) відомий як історик та викладач. Народився у с. Мостці Володимирської губернії. До навчання в університеті протягом 1871 р. вчителював у земській зразковій школі у с. Іванові (нині м. Іваново-Вознесенськ, РФ). 1875 р. закінчив Петербурзький університет, після чого протягом кількох років (1879–1882) працював домашнім учителем дітей князя А. С. Уварова. Згодом був співробітником Таврійської вченої архівної комісії (1893) та Володимирської губернської вченої архівної комісії (1899), а також дійсним членом Історичного товариства при Петербурзькому університеті та Київського історичного товариства Нестора-літописця. З 1903 р. і до кінця життя працював професором російської історії Ніжинського історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті кн. І. Безбородька, що з 1920 по 1921 рік існував під назвою «Науково-педагогічний Інститут», а з 1921 р. на його базі було утворено Ніжинський інститут народної освіти².

В особовому фонді М. Бережкова містяться шість листів К. Харламповича до фондоутворювача. Вони датуються 1931–1932 роками і свідчать про тривалі та приятельські стосунки кореспондентів, знайомих з часу проживання К. Харламповича у Ніжині та його співпраці з місцевими вченими. Особливе ставлення К. Харламповича до М. Бережкова було зумовлене не лише поважним віком останнього, до якого Костянтин Васильович звертався як до вчителя або старшого наставника, але й сферою наукових інтересів обох істориків. Відомо, що К. Харлампович, який перебував на тимчасовому поселенні у Ніжині (1928–1931 рр.), протягом року опрацьовував численний та багатомовний архів ніжинських греків. Наслідком цієї титанічної праці став «Нарис з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.)», який і до сьогодні вважається неперевершеною працею з історії ніжинського грецького братства³. Під час праці в архіві та

© Медовкіна Ліна Юріївна – пошукувач кафедри історії України Донецького національного університету.

написання «Нарису...» К. В. Харлампович неодноразово звертався до М. Бережкова за консультацією як до краєзнавця⁴. Листи ж, що зберігаються в ІР НБУВ, належать до часу, коли К. Харлампович уже переїхав до Києва, але вважав своїм обов'язком підтримувати зв'язки з літнім професором, хоча, взагалі, як зазначив вчений в одному з листів, він «радикально порвал зв'язи» з Ніжином й «втянувся в киевскую жизнь»⁵.

Листи різні за змістом. Деякі з них присвячені виключно приватним справам: запитанням про життя та здоров'я спільних знайомих, про передачу їм привітів від кореспондентів, про фінансові справи (повернення боргів), привітанням з днями народження тощо. Однак найцікавішими є ті, в яких К. Харлампович оповідає про свій переїзд, про пошук роботи, про характер діяльності, про особливості буття академічного середовища та повсякдення академічної еліти в умовах продовольчих труднощів 1932 р., а також містять несподівані лірично-гумористичні відступи.

Отже, перший лист був відправлений М. Бережкову на початку жовтня 1931 р., коли К. Харлампович щойно переїхав до Києва. Для Костянтина Васильовича це був довгоочікуваний переїзд, на який він чекав з 1919 року, – з часу його обрання дійсним членом новоутвореної Академії наук України. В цьому листі він повідомляв Михайла Миколайовича про те, що «Приютился у Константина Федосеевича. Пока ни должности, ни комнаты. Ищу того и другого»⁶. За кілька днів у К. Харламповича вже з'явилися новини, тому він вирішив негайно про них повідомити, додавши кілька рядків поскриптуму у вже написаний, але ще не відправлений лист. Зокрема, він зазначив, що йому пообіцяли місце бібліотечного співробітника в Інституті соціалістичного виховання, але він продовжує ходити по академічних інституціях і вже побував на засіданні в Археографічній комісії. Решту часу вчений присвячував прогулянкам містом, яким він явно милувався: «Любуюсь красотами города», але його дещо засмучувала самотність, що відобразилося в останній фразі листа: «Компании нет»⁷.

Наступний лист ученого (від 8 жовтня, на якому у правому верхньому куті рукою М. Бережкова було написано: «Получил на именины»⁸) розпочинався щирими привітаннями Михайлу Миколайовичу з нагоди його дня народження. К. Харлампович зичив М. Бережкову здоров'я, турботливо радячи: «берегите его, особенно в такое злокозненное время, как гнилая осень!». Далі Костянтин Васильович повідомляв про те, що йому дуже подобається на новому місці і він, очевидно, вже не зміг би жити у Ніжині, хоча б тому, що у Києві можна знайти роботу. Посада бібліотекаря, на яку сподівався К. Харлампович, ще не була затверджена штатами, і тому вчений перебивався тимчасовими підробітками – «по части библиографии и корректуры»⁹. Ця праця оплачувалася 10 рублів на день, але виплата була нерегулярною. К. Харлампович тішився з того, що вже отримав 30 рублів і навіть сподівався дістати посаду постійного коректора двох нових журналів: «Історик-марксист» та «Економіст-марксист»¹⁰.

Порівнюючи свої побутові умови з умовами життя спільних знайомих обох учених, які опинилися в Смоленську і проживали у маленькій, темній та сирій кімнаті, К. Харлампович писав, що він влаштувався значно краще: «хотя в проходной комнате, но в светлой, сравнительно теплой и в родной семье (хозяйева с родни по жене брата Михаила). Чувства одиночества не испытываю, приезжая из города на ночовку»¹¹. Він також просив М. Бережкова передати привіт Івану Григоровичу Турцевичу¹², якого через умови проживання запросити до себе на гостини не може, але бачити у Києві буде радий. Цей лист цікавий тим, що через указану кореспондентом домашню адресу – вул. Шулявська, можна уявити, де саме проживав учений і як далеко йому було добиратися до центру міста, де розташовувалися академічні установи, в яких він працював. До того ж цікавою деталлю, що містилася у поскриптумі цього листа і характеризувала ситуацію з забезпеченням наукових працівників продовольством на початку 1930-х років, було повідомлення про отримання К. Харламповичем 200 грамів хліба на день. Як видно з цієї приписки, це вдалося зробити завдяки допомозі дружини І. Турцевича, яка надала Костянтину Васильовичу необхідну для цього довідку¹³.

Наступний лист К. Харламповича, датований 5 січня 1932 р., починався з виразу занепокоєння з приводу тривалої відсутності будь-яких повідомлень від М. Бережкова. Автор листа також повідомляв, що сам планував приїхати до Ніжина на початку січня, оскільки на цей час припадала третя річниця з дня смерті його дружини Віри, яка була похована у Ніжині, але не склалося. Причиною такого стану справ, як свідчить текст листа, стала робота над коректурою журналів «Історик-марксист» та «Економіст-марксист», про співпрацю з котрими К. Харлампович уже повідомляв М. Бережкову раніше. Про кількість цієї роботи та її інтенсивність, з якою, очевидно, доводилося працювати вченому, говорить констатація ним того факту, що «работы много», а «результат усиленных занятий – кровоизлияние в глазу». К. Харлампович писав, що це йому не заважає працювати далі, але цікаво, що зі слів автора листа, лікар порадив йому в цій ситуації лише дієту (?!)¹⁴. Зміст цитованого листа також свідчить про палке бажання К. Харламповича поспілкуватися з М. Бережковим особисто і повідомити про тогочасне академічне життя, але він не сподівався на таку можливість найближчим часом. Натомість лист містить ще кілька дрібних, але вельми цікавих фактів, які можна використати для характеристики життя як наукової спільноти Києва, так й пересічних мешканців міста, які опинилися в скрутних обставинах перебоїв з постачанням продовольства, викликаних голодом 1932 року.

Як видно з тексту листа, Костянтин Васильович просив Михайла Миколайовича вислати йому через спільних знайомих чай (це прохання, очевидно, було висловлене в якомусь з не виявлених нами або втрачених листів), але цього не сталося і навряд чи могло статися пізніше. До того ж К. Харлампович зазначив: «Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но увы! У меня никогда не было долларов»¹⁵.

Наприкінці цього листа автор привітав адресата з Різдвом, що наближалось, передав привіт спільним знайомим у Ніжині, повідомив про те, що скоро повністю поверне борг (з огляду на обставини переїзду К. Харламповича до Києва можемо припустити, що цей борг виник саме внаслідок нестачі власних коштів на переїзд) у розмірі 25 руб., а також повідомив про прикру пригоду з Костянтином Федосійовичем, у якого спочатку він жив у Києві, – його покусав собака, і тепер чоловік мав їздити на уколи, аби запобігти захворюванню на сказ. Про акуратність та порядність К. Харламповича свідчить наступне повідомлення, яке було оформлене на поштовій картці та сповіщало М. Бережкова про пересилку йому 55 рублів. Ця сума покривала борг К. Харламповича, про який він згадував у попередньому листі, а також передбачав 30 рублів на додаткові витрати, але на які саме, він повідомив особисто дружині І. Турцевича – Ганні Семенівні, якій й належало їх передати. Наприкінці цього короткого повідомлення, яке є обірваним, автор листа знову висловлював свою стурбованість відсутністю звісток від М. Бережкова. Між іншим, це повідомлення, як і попередній лист, свідчило про зміну адреси проживання К. Харламповича. Очевидно, значна кількість часу на дорогу з дому до місця роботи, яку щоденно витрачав учений, примусила його зняти квартиру ближче до центру – на вул. Короленка (нині Володимирській) в районі Золотих воріт¹⁶.

Найзмістовнішим з усіх листів, що зберігаються у фонді М. Бережкова, є лист за номером 55996 від 18 лютого 1932 р., котрий містить не лише відомості про умови проживання та праці К. Харламповича в Києві протягом останнього року його життя, але й про його родинні справи. Зокрема, на прохання М. Бережкова, який, вочевидь, цікавився життям родини К. Харламповича, останній повідомляв, що його старший син Дмитро перебуває десь у відрядженні¹⁷, а онук Юрко думає, що батько поїхав за іграшками для нього¹⁸. Син Борис рідко пише з Москви, де, окрім служби, зайнятий «громадською роботою». Донька Льоля «в Казани в служебных делах и заседаниях всякого рода. Библиотека ее отапливается так скверно, что после 5-6 часового сидения в ней Леля в своей теплой комнате иногда не может отогреться в течение всей ночи»¹⁹. Під впливом такої щоденної ситуації вона написала кумедні вірші, які потішили Костянтина Васильовича, а він у свою чергу переписав їх для Михайла Миколайовича.

У цьому ж листі К. Харлампович більш, ніж у інших листах, оповів про особливості академічного життя тих років, зокрема, про роботу комітетів соціально-економічної історії України та Близького Сходу, Археографічної комісії Академії наук, про необґрунтовану критику, якій піддали академіків Кримського, Грушевського, Воблія (?), Яснопольського, а також в цілому про смугу «критики и самокритики», яка «захватила чуть ли не всех работников просветительского фронта», в межах якої одні каюлися, а інших проклинали²⁰. Взагалі відомості К. Харламповича, які він залишив у своїх листах до різних осіб щодо своєї співпраці з установами ВУАН, організації наукової роботи в її підрозділах, змісту наукових праць чи доповідей та іншого, варті окремої розвідки.

Що ж до останнього листа, який зберігається в ІР НБУВ і датований 20 березня 1932 р., то його зміст повідомляв Михайла Миколайовича про отримання Костянтином Васильовичем листа від Івана Григоровича Турцевича, що дуже його тішило; про те, що він усе ще немає офіційного та постійного місця роботи: «Я все еще не служу»²¹, хоча роботу (коректура від Держвидаву, виконання доручень від Науково-дослідного інституту педагогіки) має: «так много, что не успеваю московских газет прочитывать»²². У листі К. Харлампович також передавав вітання М. Бережкову від своєї доньки і у свою чергу просив передати вітання своїм знайомим у Ніжині. Однак, жартівливо вітаючи Михайла Миколайовича на початку свого листа киргизською мовою – «Аман-ба (Здоров ли?)» та закінчуючи його звичним «Ваш К. Харлампович», Костянтин Васильович навіть не міг передбачити, що йому більше не судилося ні побачити свого колегу, ні написати йому листа, бо за кілька днів відомого вченого не стало, він помер від несподіваного нападу хвороби²³. Таким чином, цей лист виявився останнім у житті К. Харламповича. М. Бережков отримав це послання 23 березня 1932 р., про що свідчить напис його рукою у верхньому правому куті аркуша. Написати відповідь уже було нікому. Враховуючи поважний вік професора М. Бережкова, можна припустити, що він навряд чи зміг приїхати до Києва, щоб провести в останню путь свого колегу. Імовірно, що дізнатися, якою була реакція літнього чоловіка на смерть доброго знайомого, можна буде з щоденників, які вів Михайло Миколайович протягом життя і опрацювання яких ще триває.

Отже, листи академіка К. В. Харламповича до професора М. М. Бережкова є цікавим та надзвичайно інформативним джерелом як до біографії вченого, так і до питання його соціо-культурних зв'язків. Крім того, ці епістолярні матеріали у поєднанні з аналогічними комплексами листів К. Харламповича до академіків А. Кримського, М. Грушевського, М. Біляшівського, професора, члена-кореспондента С. Голубєва, керівничого Комісією для складання біографічного словника українських діячів М. Могилянського та інших дають можливість відтворити історію Української академії наук в цілому: з моменту її утворення і до початку 1930-х років.

1. Дзюба О. Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України Інститут історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С. 395-431; Депенчук Л. Константин Васильевич Харлампович (1870-1932) // Очерки истории естествознания и техники. – Вып. 38. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 132-136; Матвеева Л., Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки (З історії Академії наук України) // Україна. Наука і культура. – Вип. 28. – К., 1994. – С. 96-97; Юркова О. Доля академіка // Історичний календар 2000. – К., 1999. – С. 216-218; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71-87; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 63-73; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 55-56; Костянтин Харлампович: неопубліковані праці з історії ніжинського грецького братства XVII – XVIII ст. // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упоряд. та авт. прим. О. Морозов. – К.: Знання України, 2000. – С. 18-19; Морозов О. Справа академіка Костянтина Харламповича (До 130-річчя з дня народження історика) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упоряд. та авт. прим. О. Морозов. – К.: Знання України, 2000. – С. 82-131; Сидорова І. Поступають «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории

и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917-1924 гг.) // Эхо веков. – 2003. – № 3/4. – Доступний з: <http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymus/main/?path=search:1>; Медовкіна Л. К. В. Харлампович: трагічні сторінки біографії відомого історика // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров, № 3-4 (39-40), 2008. ДонНУ. – С. 527-58.

2. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К.: НБУВ, 2002. – С. 39–40.

3. Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харламповича до ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – Кн. 1. – К., 2003. – С. 194.

4. Про широку обізнаність М. Бережкова з історією Ніжина та його грецькою громадою свідчать його праці та підготовчі матеріали: О городе Нежине по известиям московских путешественников (1895); О земляных и деревянных укреплениях старого Нежина в 17–18 вв.; До історії бібліотек м. Ніжина; Список архимандритів Ніжинського Благовіщенського монастиря; Нежинские предания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского учебного Общества при Институте князя Безбородько, 14 сентября 1909 г.) (1909); підготовчі матеріали до праць з грецької культури та писемності в м. Ніжині (1901–1902).

5. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. В. Харламповича до М. М. Бережкова від 8 листопада 1931 р. – Арк. 1.

6. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55992. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 жовтня 1931 р. – Арк. 1.

7. Там само.

8. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 8 жовтня 1931 р. – Арк. 1.

9. Там само. – Арк. 1, зв.

10. Там само.

11. Там само. – Арк. 2.

12. Турцевич Іван Григорович (1856–1940) – філолог. Народився 1856 р. Закінчив Історико-філологічний інститут кн. Безбородька, згодом став професором при кафедрі римської словесності того ж навчального закладу. Певний час був головою Ніжинського Історико-філологічного товариства, створеного в інституті кн. Безбородька з ініціативи професорів М. М. Бережкова, А. В. Добіаша та ін.

13. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 8 жовтня 1931 р. – Арк. 2, зв.

14. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55994. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 січня 1932 р. – Арк. 1.

15. Там само. – Арк. 1, зв.

16. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55995. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 лютого 1932 р. – Арк. 1.

17. Назва міста не читається, хоча чимось схожа на Верхотурськ(?). Сам К. Харлампович зазначив, що можливо це не так і далеко від Свердловська, що дозволяє приблизно локалізувати напрям, в якому був відправлений його син.

18. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55996. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 18 лютого 1932 р. – Арк. 3.

19. Там само. – Арк. 3, зв.

20. Там само. – Арк. 2, зв.

21. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55997. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 20 березня 1932 р. – Арк. 1.

22. Там само.

23. Про причину смерті, як від «несподіваної хвороби», писав свого часу Оглоблин О. у своїй праці «Українська історіографія 1917–1956» (Див. її перевидання: Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003. – С. 148). Водночас, у згадуваній вище праці Є. Чернухіна (Див. – Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харламповича до ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – Кн. 1. – К., 2003. – С. 182) було зазначено, що вчений помер 24 березня 1932 року від «завороту кишок». Як видно з відомостей про дату смерті вченого, поданих відповідно О.Оглоблиним та Є. Чернухіним, маємо розходження в кілька днів: за першою версією К. Харлампович помер 21 березня 1932 року, а за другою – 24-го. Яка з них є більш правильною, встановити поки не вдалося.

Представленная статья раскрывает содержание взаимоотношений между академиком ВУАН К. В. Харламповичем и профессором Нежинского Института народного образования М. М. Бережковым на основе анализа материалов их переписки 1931-1932 гг.

The present article unveils the relations between Kostyantyn Harlampovych, the academician of All-Ukrainian Academy of Sciences and Myhaylo Berezhkov, the professor of Nizhyn Institute of Public Education, on the basis of analysis of their correspondence in 1931-1932.

**Дмитро Гордієнко,
Тарас Коростильов**

ДО БІОГРАФІЇ ПРОФ. І. ТУРЦЕВИЧА: ОДНА ЗІ СТУДЕНТСЬКИХ ПРАЦЬ

Стаття присвячена студентському періоду життя відомого класика Івана Турцевича. В контексті розвитку вітчизняного антикознавства ХІХ ст. у роботі аналізується одна зі студентських робіт майбутнього вченого, присвячена Гомеру. На основі її аналізу подається історія становлення класичних студій в інституті князя Безбородька в Ніжині, а також формування наукових зацікавлень Івана Турцевича.

Ключові слова: вчений, Ніжин, лекції, грецькі старожитності, Гомер.

Серед вітчизняних учених-класиків помітне місце належить постаті Івана Григоровича Турцевича. Народився вчений 1856 р. у с. Суховичі неподалік білоруського м. Мозир. Вищу освіту здобув у Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ), з яким була пов'язана більша частина його наукової біографії. Життя та діяльність І. Турцевича як професора НІФІ та Ніжинського інституту народної освіти (далі – НІНО), співробітника (з 1922 р.), а потім і керівника (з 1924 р.) секції науково-дослідної кафедри історії культури та мови при НІНО лише останніми роками починає привертати увагу вітчизняних дослідників¹. Таким чином, ширшому загалу українських учених-антикознавців його життєвий шлях та науковий доробок досі залишається майже невідомий.

І. Турцевич належить до числа перших вихованців НІФІ, куди він перейшов із Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту. Іван Григорович був учнем таких відомих учених-класиків, як історик П. Люперсольський та філологи Р. Фогт і А. Фогель. Саме за рекомендацією останнього І. Турцевич 1892 р. був призначений екстраординарним професором римської словесності НІФІ.

За навчальним планом студентів, окрім відвідування лекцій та практичних занять, особливої ваги надавалось “домашнім читанням” оригінальних текстів давніх авторів. За цими текстами студенти мали писати письмові роботи, які здавали своїм викладачам. Вагоме місце серед цих текстів займали поеми Гомера, адже, як зазначав в одній зі своїх праць перший директор НІФІ проф. М. Лавровський, жоден науковець у своїй творчості не може обминути гомерівський епос². У звітах про стан і діяльність НІФІ за 1877–1878 рр.³ зазначається, що викладання грецької словесності розподілялось між двома викладачами. Ординарний професор П. Нікітін мав на першому курсі дві лекції для пояснення Гомера і повторення грецької морфології, на другому – одну для читання Гомера, на третьому – чотири лекції для читання прозаїків, одну для вправ з перекладу на грецьку мову і дві для викладання грецьких старожитностей. Викладач-наставник А. Добіаш мав сукупно вісім тижневих лекцій для заняття синтаксисом, метрикою та читанням грецьких прозаїків. Обидва викладачі керували домашнім читанням і щотижневими письмовими вправами з перекладу і коментування. Ймовірно, саме до таких студентських письмових робіт належить

© Гордієнко Дмитро Сергійович – магістр, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;

Коростильов Тарас Васильович – аспірант кафедри історії Національного університету “Кієво-Могилянська академія”.

збережена в особовому фонді І. Турцевича у відділі Державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі – ВДАЧОН) праця під назвою “Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссеи”.

Слід зазначити, що в 1877–1878 рр. І. Турцевич був студентом третього курсу класичного відділення, відповідно, слухав курс грецьких старожитностей, що складався з таких частин: вивчення джерел та посібників для вивчення цієї дисципліни, державний устрій Греції гомерівського періоду, державний устрій Спарти, устрій афінської демократії. Видається за можливе припустити, що письмова робота була написана Турцевичем саме в період навчання на третьому курсі НІФІ як вправа з грецьких старожитностей. Студент НІФІ мав право обирати теми робіт. Однак надання переваги вивченню приватного, родинного життя замість проблем державного устрою гомерівської Греції вже показує неординарність мислення та антропологічну спрямованість багатьох праць майбутнього вченого. В роботі 1887 р., присвяченій культу Вести в давньому Римі⁴, Турцевич майже дослівно цитує фрагмент власної студентської роботи про жіночу роботу (прання Навсікаї), проводячи паралелі з історико-етнографічними дослідженнями Дж. Фрезера. Таким чином, будучи доробком студента, “Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссеи”, з одного боку, є, якщо не визначальною, то принципово важливою для дослідження формування молодого вченого, що присвятив усе своє життя вивченню історії античної культури, а з другого, – дає певне уявлення про такий вид підготовки філологів-класиків у НІФІ, як домашні читання та вивчення курсів грецьких старожитностей.

Разом з тим слід зазначити, що коло наукових зацікавлень професора Турцевича, перебуваючи в загальному руслі класичної філології, включало в себе теми, присвячені численним питанням грецької та римської культури в ширшому розумінні цього терміну. Це дозволяє зарахувати його до числа представників так званого культурно-історичного напрямку науки про античність поруч із такими відомими сучасниками, як Ю. Кулаковський, Т. Зелінський, Г. Зенгер та інші⁵. З огляду на те, що в сучасній українській науці комплексні дослідження з історії культури і, особливо культури античної, потребують належної уваги, внесок І. Турцевича в розвиток історичної науки набуває принципового значення.

Щодо структури праці слід виділити три моменти, які були актуальними для Турцевича в його аналізі родинного життя греків героїчного періоду. Передусім автор виділяє антропологічний ідеал античної доби як основний чинник, що формує другорядне ставлення грека до родинного життя, що відобразилось у майже цілковитому ігноруванні давніми авторами даної теми. Навряд чи викличе заперечення твердження, що антична культура в основі своїй маскулінна, і поеми Гомера дають цьому численні приклади. Саме тому головним героєм є вільний чоловік, аристократ, воїн. Для слухача Гомерівських творів найважливішими були суспільне життя героя, військові подвиги, мудрість. Життя приватне завжди перебувало на другому плані.

У героїчний період історії Греції (як і багатьох інших народів) шлюб – це категорія передусім економічна та династична. Вибір пари робився батьками. Як зазначав Е. Міро, сім'я є гарантією поваги до дружини і матері сім'ї, а за потреби і її влади⁶. Таким чином І. Турцевич зводить родинне життя практично до питання статусу жінки в родині і суспільстві. Водночас, автор слушно зауважує, що в післягомерівській літературній традиції жінка фігурує вкрай рідко. Однак дослідник практично обходить увагою місце і статус старшого покоління і таких залежних членів родини, як діти і раби.

Важливим моментом, котрий одночасно зіставляється і зі свободою жінки, і з її статусом у родині, є заняття жінок, серед яких основними були прядіння і ткацтво. Автор зазначає, що така діяльність була гідною справою і для простої жінки, і для цариці, і навіть для “безсмертних”. Отже, цей вид діяльності був забарвлений не соціально, а ідеологічно. І. Турцевич розрізняє престижнішу і менш престижну (наприклад, прання) діяльність, однак, вочевидь, за уявленнями вчених ХІХ ст.

діти (у праці Турцевича – Телемах і дочка царя феакійців Навсікая) не вважалися неповноправними членами родини. Паралельно варто зауважити, що прядіння і ткацтво мали в собі особливо магічне навантаження фактично у всіх індоєвропейських культурах. У сучасній Гомеру Греції і пізніше ці види домашніх робіт були атрибутом жіночих божеств, пов'язувалися з культом долі, народження і плодючості, смерті⁷. Таким чином тему ткання і розпускання Пенелопою поховального покрыву для свекра Лаерта можна оцінити як символічне вираження боротьби зі смертю і втратою соціальної ролі фактичної правительки за відсутності царя Одиссея, яка мала прийти у разі нового шлюбу.

Третім і останнім пунктом у розгляді І. Турцевичем родинного життя є звичай гостинності, який займає далеко не останнє місце в обох поемах Гомера. Будучи в більш пізні часи важливим знаряддям дипломатії, за героїчної доби цей звичай перебував насамперед у сфері родинного життя. Саме так і варто оцінити наведені автором омивання, спільну трапезу, узливання як комплекс дій, за допомогою яких чужинець переходив у розряд членів родини. Нехтування обов'язками гостинності сприймалося давніми греками як святотатство, оскільки гість-чужинець перебував під захистом Зевса.

Насамкінець варто ще раз звернутися до специфіки наукової діяльності І. Турцевича. Поетична творчість Гомера, будучи ключовим для античної історії та культури продуктом героїчної епохи, завжди вимагала від дослідників особливих підходів. Умовно можна розділити комплекс досліджень, присвячених Гомеру, на філологічну частину та історико-культурну. Будучи абсолютно самоцінними в своїй основі, в поєднанні вони дають ту базу, з якої виростала вся класична традиція до наших днів уключно. Іван Турцевич – спеціаліст із класичних мов, найповніше відбувся саме у сфері досліджень давньої культури. В цьому полягає найбільший інтерес його доробку для сучасного науковця.

¹ Зозуля С. Ю. Ніжин восени 1919 р.: Невідомий фрагмент щоденника професора Івана Турцевича / С. Ю. Зозуля // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 11-116; *Його ж.* Сходознавча спадщина І. Г. Турцевича: Невидані матеріали / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 184-188; *Його ж.* Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 32-37; *Його ж.* І. Г. Турцевич (1856–1938) / С. Ю. Зозуля // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 114-119; Коростильов Т. Духовна єдність зі свободою особистості: три тексти професора І. Г. Турцевича / Т. Коростильов // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 6 (9). – С. 172-179.

² Лавровський Н. А. Сравнение перевода “Одиссеи” Жуковского с подлинником, на основании разбора 9-й рапсодии / Н. А. Лавровський // Отечественные записки. – 1849. – Т. 63. – Критика. – С. 2.

³ Известия Историко-Филологического Института кн. Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 3. – Часть официальная. – С. 10-11.

⁴ Турцевич И. Г. Культ Весты в древнем Риме / И. Г. Турцевич. – К.: Типогр. В. И. Завадского, 1887. – С. 30.

⁵ Див.: Фролов Э. Д. Русская наука об античности (историографические очерки) / Э. Д. Фролов. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1999. – С. 299.

⁶ Mireaux E. La vie quotidienne au temps d'Homere / E. Mireaux. – P., 1954. – P. 214.

⁷ Горан В. П. Древнегреческая мифология судьбы / В. П. Горан. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 150.

ДОКУМЕНТ

И. Г. Турцевич. Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссея¹

Прочитав Одиссею, легко можно заметить, что из нее мы не можем почерпнуть ясного и точного понятия о семейной жизни греков описываемого периода. Гомер заинтересован своим многоопытным героем и поэтому пред глазами читателя является большею частью этот герой, то странствующий по бурным волнам, то рассказывающий о своих орлиных похождениях, описанию же семейной жизни предоставлено сравнительно мало места. Из этого обстоятельства можно отчасти

заклЮчить, что семейная жизнь в глазах грека рассматриваемой нами эпохи имела меньшее значение, нежели жизнь общественная, жизнь в лагере, на бранном поле и в агоре, подвиги храбрости, мудрого совета делали человека подобным богам.

Конечно, в свободное время, грек придавался и мирным радостям семейной жизни (ибо ему свойственны были в равной мере как мужественная храбрость, так и нежное чувство (ή φιλία, ή ἁγάπη²). Римлянин был преимущественно солдатом, суровым солдатом, часто совершенно не понимав [...] ³ и его радостей, но о греке вообще этого сказать нельзя: тот же Ахилл, который поразит Гектора, пылая местию за смерть друга, сидит на берегу моря и обливается слезами, – и что за причина его слез? – У него отняли нежно любимую им Бризеиду⁴: и он не стыдится плакать, между тем как доблестный сын вечного Рима счел бы это для себя неприличным, недостойным героя. В греках более человечности⁵.

В описываемое Гомером время грек хотя и был предан главным образом жизни политической и военной, но не забывал он и о семействе. Одиссей почти везде, в дали от родины, с любовью и тоской вспоминает ровно как об Итаке, так и о семействе своем, о Пенелопе, Телемахе; на него не могли подействовать даже ласки Калипсо; обещавшей ему и бессмертие и вечно цветущую молодость (чего больше желать), он не забыл своей Пенелопы⁶. Но в то время, когда грек жертвовал для семейства сравнительно меньшей частью своей жизни, женщина греческая жила исключительно в кругу семейства, а потом я считаю нужным прежде всего сказать кое-что о положении ее в кругу семейном. Правда, что с нею мы встречаемся в Одиссее очень редко, но и по тем немногим выведенным здесь женским лицам можно отчасти судить о положении греческой женщины того времени, хотя, как я уже сказал вначале, суждение это не может быть вполне удовлетворительным. Из таких женских лиц мы видим в Одиссее: Пенелопу, Икария дочь благонравную, Гелену, жену Менелая, побывавшую и в Трое, Навзикаю, дочь Алкиноя и некоторых других.

Каково же было положение женщины в семействе грека героического времени? Была она рабыней мужа?⁷ Чем она занималась? – Не нужно большой дальновидности, чтобы убедиться, что положение ее было не худое, что она не была рабыней мужа, а напротив – его свободною подругой. Так, напр[имер], когда Телемах прибыл к Менелая, то мы видим, что Гелена выходит к гостю, принимает участие в разговоре мужа с гостем и пр[очее], одним словом жена-рабыня не могла иметь подобной роли; мы видим также, какое уважение, напр[имер], оказывается Алкиноем матери Арете⁸ и как он ее во всем слушается. Этот взгляд вполне подтверждается “Илиадою”, где это видно несколько яснее (стоит припомнить, напр[имер], сцену прощания Гектора с Андромахою). Что касается занятий жен[щин], [то они]⁹ очень ограничены тка[чеством] и [...] ¹⁰ прочими рукоделиями, [которые]¹¹ равным образом приличны как простой женщине, так и царице. Гомер говорит об Арете, матери Алкиноя¹², что она сидела близ очага в кругу приближенных, служанок, нити пурпуровые также суча [...] ¹³. В другом месте о Пенелопе и даже о Нимфе, Калипсо. При этом не безинтересным может показаться и то обстоятельство, что подобные занятия считались приличными всякой женщине даже в блестящую эпоху жизни греков, а ровно и римлян (хотя, конечно, не все женщины занимались этими приличными занятиями), и что, сравнивая положение греческой женщины героического времени с ее состоянием в известную эпоху Афин¹⁴, мы не заметим тут большой разницы; у Гомера мы встречаем еще женщин, в произведениях же позднейших писателей мы их почти нигде не видим; все это показывает односторонность греческой цивилизации: развитие женщины далеко отстало от развития (конечно, духовного) мужчины, а развитие невежественной толпы от развития философов.

Кроме рукоделий мы видим, что греческой женщине не было неприлично исполнять и другие даже низкие работы: дочь царя Алкиноя сама моет белье. Этот факт очень хорошо характеризует простоту героических времен, когда, как видно, не было ложного стыда. Вот кое что о женщине. Из других черт семейной жизни

греков гер[оического] вр[емени] замечательно их гостеприимство: грек должен был всегда приютить и пригостить странника, ибо то угодно Зевсу владыке. О гостеприимстве их нам свидетельствует то обстоятельство, что Одиссей, действительно, находит у греков радушный прием, напр[имер], у Феакийцев, равным образом и сын его, Телемах, у Менелая, Нестора. Греки обыкновенно приезжавшего к ним незнакомца прежде всего угощали, а потом уже просили его поведать имя свое, род и отечество. При приеме гостей особенно знатных обыкновенно предлагали воду для умовения ног, затем приглашали гостя омыться в бане, при чем греки любили умащать все тело благовониями. В честь знатных гостей устраивались иногда игры, в которых уже и грек того времени любил выказывать свою ловкость и силу (турнир). Греки также любили повеселиться, попировать на досуге, учреждая пирушку ради дорогого гостя, а иногда и по случаю праздника или другого события из семейной или даже общественной жизни. Пиршества начинались возлиянием богам бессмертным и оживлялись всегда живою беседою. При этом часто пирующие внимали певцу и очень любили подобные наслаждения, особенно песни о героях наподобие тех, которые изложены Гомером. Певец был в великом уважении у греков; в одном месте Одиссеи говорится, что мило богам певцово благородное племя.

ВДАЧОН. – Ф. – 6112. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1-2 зв. Оригінал.

КОМЕНТАР

¹Текст збережений у рукописі на двох двосторонніх аркушах. Аркуші складаються з двох склеєних у протилежному напрямі листків, умовно поділених на верхню частину та нижню (низ). Тому архівний текст не піддається прямому цілісному прочитанню. Запропонований текст є реконструкцією, проведеною за схемою: Арк. 1–2 зв–1 зв–2–1(низ)–2 зв (низ). Ця ж причина зумовила деякі втрати тексту, через наявність клейового шва. Текст не підписаний і не датований. За описом фонду Турцевича він датується 1878 р., проте правильнішим видається більш широке датування, а саме період 1875–1878 рр., позаяк для випускного 1879 р. він видається замалим.

²І. Турцевич тут досить сильно узагальнює. Слова групи φίλος у Гомера розвиваються з основного свого значення “свій”. Фίλος передусім означає, за Дірьмаєром, “найтісніші відносини – належність мені як власність”, проте така власність, “володіння якою є не байдужим, а навпаки, при цьому відчувається радість” [Dirlmeier Fr. Фίλος und φίλος in vorhellenistischen / Fr. Dirlmeier / Griechentum. – München, 1931. – S. 8]. Загалом в епосі Гомера слова з коренем φίλ- є досить поширеними і виражають цілий спектр значень. Серед них дієслово φίλέω означає й прояв любовного почуття (І. IX, 450; О. VIII, 309, 316; XVIII, 325) – лише в чотирьох випадках. Проте в них мовиться про любов немовби незаконну, причому цей союз тягне за собою нехтування кимось третім, кого при цьому менше люблять або зовсім не люблять [Див.: Шопина Н. Р. Изображение любовного чувства в Гомеровском эпосе / Н. Р. Шопина // Вестник древней истории. – 1975. – № 1. – С. 92]. Цим же дієсловом відображається і ставлення чоловіка до дружини, як піклування про свою власність; в інших випадках φίλότης означає лише фізичне зближення, позбавлене моральної складової.

Слова групи ἠγαπάω в епосі Гомера загалом досить рідко зустрічаються. Первісне значення ἠγαπήτης – той, який був з радістю прийнятий (при народженні). У Гомера ж дієслово (відповідно, похідні прикметники та іменники) ἠγαπά(ζ)ω передусім означає “радісно, мило приймати”. Якщо в похідних ἠγαπήτης, ἠγαπήνωρ і проявляється значення “любити”, то зовсім не у значенні чуттєвої любові [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 87].

³Текст втрачено.

⁴Брісеїда (гр. Briseis) – дочка Аполлонового жерця Бріса Гіпподамія, яка стала бранкою Ахілла, пізніше її відібрав Агамемнон, проте після розбрату між вождями, вона була повернена Ахіллу. З “гніву Ахілла” власне починається Іліада. Його причини полягають не просто у втраті “трофею” – власності. Щодо Брісеїди Ахілл говорить, що хоча вона й здобута списом, та він її від душі любив (І. IX, 342-343). Н. Шопіна з цього приводу зазначає, що саме у ставленні Ахілла до Брісеїди, яку він кохав, як чоловік кохає свою дружину, в дієслово φίλέω Гомер вкладає моральний аспект любовного почуття [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 95-96]. Див. також посилання 2.

⁵Подібні твердження, висловлені в категоричній формі, є характерними для романтичної історіографії другої половини XIX ст.

⁶Проте сам Одиссей пояснює бажання вернуться додому лише тугою за Батьківщиною (О. І, 58-59), він хоче бачити свої володіння, домашніх, високий великий будинок. Про те, що у бажанні Одиссея вернуться додому присутнє прагнення бачити Пенелопу, підозрює лише Каліпсо [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 99]. Відтак, прибувши на Ітаку, Одиссей одразу кинувся цілувати

землю (О. XIII, 354), в той же час після довгої розлуки з Пенелопою, при зустрічі з нею Одиссей не виявив жодних емоцій. Так само, як би він не лив сльози за домом у Каліпсо, це йому зовсім не заважало “насолоджуватись любов'ю” (τερλέσθην φιλότητι – О. V, 227) з нею.

Натомість Пенелопа стійко зберігала вірність Одиссею. За свою доброчесність (ή ἀρετή) заслужила повагу від самого Агамемнона.

⁷ У такій постановці питання проявилось суб'єктивне відображення доби І. Турцевича. В період реформ у Російській імперії постала й проблема зміни статусу жінки в сім'ї, що виражалось у формулі “жінка – рабня чоловіка”.

⁸ Тут явна помилка І. Турцевича, Арета була не матір'ю Алкіноя, а його дружиною, до того ж рідною племінницею, яку народ вшановував “як бога”. Вони мали п'ятьох синів і доньку Навсікою. Саме Арета була фактичною правителькою феаків, а не цар Алкіноя, у чому О. Лосев вбачав пережитки матриархату у суспільстві феаків [Див.: Лосев А. Ф. Гомер / Предисл. А. А. Тахо-Годи. – 2-е изд., испр. – Москва: Молодая гвардия, 2006. – С. 311].

⁹ Текст важко читається.

¹⁰ Текст не читається.

¹¹ Текст важко читається.

¹² Див. посилання 8.

¹³ Текст утрачено.

¹⁴ Мається на увазі класична епоха, V – перша половина IV ст. до н. е.

Стаття посвячена студентському періоду життя известного класика Івана Турцевича. В контексте розвитку отечественного антиковедения XIX в. в роботі аналізується одна со студентських работ будущего ученого, посвященная Гомеру. На основании ее анализа подается история становления классических исследований в институте князя Безбородко в Нежине, а также формирование научных интересов Ивана Турцевича.

The article is dedicated to the student's period of life of the famous classic Ivan Turcevic. One of the student's works of the famous scientist, dedicated to Homer, is analyzed in the article in the context of the home classical studies development of the XIXth century. On the basis of the work's analysis the history of the classical studies formation in the Prince Bezborodko Institute of Nizhyn is given, and the scientific interests formation of Ivan Turcevic.